

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ДАВЛАТ АРХИТЕКТУРА ВА ҚУРИЛИШ ҚЎМИТАСИ**

**ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИ ПЕДАГОГ ВА РАҲБАР КАДРЛАРИНИ
ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ ОШИРИШНИ
ТАШКИЛ ЭТИШ БОШ ИЛМИЙ - МЕТОДИК МАРКАЗИ**

**ТОШКЕНТ АРХИТЕКТУРА ҚУРИЛИШ ИНСТИТУТИ
ХУЗУРИДАГИ ПЕДАГОГ КАДРЛАРНИ ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА
УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ ОШИРИШ ТАРМОҚ МАРКАЗИ**

**“АРХИТЕКТУРА”, “ҚИШЛОҚ ҲУДУДЛАРИНИ
АРХИТЕКТУРА-ЛОЙИҲАВИЙ ТАШКИЛ ЭТИШ”
ЙЎНАЛИШИ**

**“ШАҲАР ВА ТУМАНЛАРНИНГ ТАРХИЙ
ТАРКИБИ”**

модули бўйича

Ў Қ У В – У С Л У Б И Й М А Ж М У А

Тошкент – 2019

Архитектура

Мазкур ўқув-услубий мажмуа Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2019 йил _____даги _____-сонли буйруғи билан тасдиқланган ўқув режа ва дастур асосида тайёрланди.

Тузувчилар: ТАҚИ, арх.ф.н., доц., М.Умаров. ТАҚИ, асс.Умарова М.

Тақри зчи: ТАҚИ, архитектура ф.д.проф.Ахмедов М.Қ

Ўқув -услубий мажмуа Тошкент архитектура қурилиш институти Кенгашининг 2019 йил _____даги _____-сонли қарори билан наширга тавсия қилинган.

МУНДАРИЖА

I. ИШЧИ ДАСТУР	4
II. МОДУЛНИ ЎҚИТИШДА ФОЙДАЛАНИЛАДИГАН ИНТЕРФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ	10
III. НАЗАРИЙ МАТЕРИАЛЛАР	15
IV. АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ МАТЕРИАЛЛАРИ	109
V. КЕЙСЛАР БАНКИ.....	119
VI. МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМ МАВЗУЛАРИ.....	131
VII. ГЛОССАРИЙ	134
VIII. АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ	138
IX. ИЛОВА.....	139

I. ИШЧИ ДАСТУР

Кириш

Ишчи дастур «Шаҳар ва туманларнинг тархий таркиби» модули ўқув дастури асосида яратилган бўлиб, унда назарий машғулотларни ташкил қилиш бўйича барча таълим йўналишлари учун таълим технологиялари, савол-жавоблар, назорат топшириқлари жамланган.

Шаҳар ва туманларнинг тархий таркиби модули шаҳарсозлик фаолиятининг бир тармоғи сифатида ва комплекс лойиҳавий фан бўлиб, турли хил иқтисодий, шаҳарсозлик, техник, ижтимоий ва экологик масалаларни ишлаб чиқишни ўз ичига олади.

Якка тартибда амалга ошириладиган турар жой қурилишининг ривожланиши, қишлоқ инфратузилмасининг яхшиланганлиги, Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президентининг И.А.Каримов 2005 йил 30 август “Шаҳар, шаҳар посёлкалари ва қишлоқ аҳоли пунктларининг бош режалари амалга ошириш жараёнларини такомиллаштириш тўғрисида” қарори талаблари ва 2009 йил “Қишлоқ хўжаликни ривожланиш ва фаровонлик” йили деб эълон қилиниши, ҳамда Шаҳарсозлик кодексини ҳисобга олган ҳолда қишлоқ аҳоли пунктларини шаҳарсозлик ҳужжатлари билан имкон қадар қисқа муддатларда ва кам ҳаражатлар эвазига таъминлаш мақсадида қишлоқ фуқаролари йиғини ҳудудининг архитектура-режавий ташкиллаштириш (ҲМРТ) бўйича комплекс лойиҳа ишлаб чиқишга ўтиш зарур деб ҳисоблаймиз. Бунда барча қишлоқ аҳоли пунктларининг схематик бош режалари ишлаб чиқилади, ер ресурслари, турар жой фонди, ижтимоий ва муҳандислик инфратузилмаларидан оқилона тарзда фойдаланиш масалалари ҳал қилинади.

Шаҳар ва туманларнинг тархий таркиби лойиҳаси – ҳар бир аҳоли пунктини ривожланиш истиқболининг ҳал қилиниши асоси ҳисобланган комплекс шаҳарсозлик ҳужжатиدير. Бу лойиҳа қишлоқ фуқароларини йиғини ёки қишлоқ хўжалик тасодифий, ижтимоий – иқтисодий зарурати тасдиқланмаган объектларга йўл қўймайди. Қишлоқ аҳоли пунктларининг ривожланишига асос бўлувчи шаҳарсозлик ҳужжат бўлиб, Ўзбекистон Республикасининг қишлоқларини кўп йиллик режаси бўлиб хизмат қилади. Қишлоқларда ишлаб чиқариш кучларини, аҳоли жойлашувини ва ижтимоий-маданий соҳани жойлаштиришда режалаштириш омилининг роли тобора ортиб бормоқда.

Ишчи дастурнинг мазмуни тингловчиларни “**Шаҳар ва туманларнинг тархий таркиби**” модулидаги назарий методологик муаммолар, чет эл тажрибаси ва унинг мазмуни, тузилиши, ўзига хос хусусиятлари, илғор ғоялар ва махсус фанлар доирасидаги билимлар ҳамда долзарб масалаларни ечишнинг замонавий усуллари билан таништиришдан иборат.

Модулнинг мақсади ва вазифалари

“Шаҳар ва туманларнинг тархӣ таркиби” модулининг мақсади: педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва малака ошириш курси тингловчиларини архитектура ва қурилиш соҳасидаги инновацияларга доир билимларини такомиллаштириш, инновацион технологияларни ўзлаштириш, жорий этиш, таълим амалиётида қўллаш ва яратиш бўйича кўникма ва малакаларини таркиб топтириш.

“Шаҳар ва туманларнинг тархӣ таркиби” модулининг вазифалари:

Шаҳарсозликда шаҳар, туман ва қишлоқ тархӣ таркибида меъёрий ҳужжатлар тизимидаги, лойихалавий ташкилий технологик тайёрлаш тизимидаги, инновациялар ва долзарб муаммолар мазмунини ўрганишга йўналтириш;

Қурилишнинг ривожланиши, қишлоқ инфратузилмасини яхшилаш ва бундан барча қишлоқ аҳоли пунктларининг схематик бош режалари ишлаб чиқиладди, ер ресурслари, турар жой фонди, ижтимоий ва муҳандислик инфратузилмалардан оқилона тарзда фойдаланиш масалалари ёритиладди.

Тингловчиларда архитектура ва қурилиш соҳасидаги инновацияларнинг илғор технологияларига доир олган янги билимларини ўз фанларини ўқитишда ўринли ишлата олиш кўникмаларини ҳосил қилишдан иборат.

Модул бўйича тингловчиларнинг билими, кўникмаси, малакаси ва компетенцияларига қўйиладиган талаблар

“Шаҳар ва туманларнинг тархӣ таркиби” курсини ўзлаштириш жараёнида амалга ошириладиган масалалар доирасида:

Тингловчи:

- архитектура ва қурилиш соҳасидаги сўнгги ютуқлар, меъёрлар тизимини;
- қурилиш меъёр ва қоидаларига киритилган ўзгартиришлар;
- архитектура ва қурилиш соҳасидаги фанларни ўқитишдаги илғор хорижий тажрибалар;
- шаҳар ва қишлоқ фуқоролари йиғинлари ривожланишини ижтимоий иқтисодий;
- архитектура ва шаҳарсозлик соҳасидаги долзарб **билимларга** эга бўлиши лозим.

Тингловчи:

- шаҳар ва қишлоқлар ҳудудларини архитектура-лойихавий ташкил этиш тузилмасида маданий-маиший хизмат кўрсатиш тизими;
- шаҳар ва қишлоқлар ҳудудларида аҳоли яшаш жойлари жамоат маркази, ишлаб чиқариш ва турар жой қисмларини муфассал режалаштириш;
- Ўзбекистон Республикасининг шаҳар ва қишлоқ тархӣ таркибини архитектура соҳасидаги меъёрий ҳужжатлар тизимидаги ўзгаришларни амалиётга татбиқ эта олиш;
- шаҳар ва қишлоқ бош тарх билан таъминлашда замонавий энергия

Архитектура

тежамкор йўналишларини амалиётда қўллай олиш;

- шаҳар ва туманларнинг тархий таркибида реконструкцияси шаҳар типдаги қишлоқлар (ПГТ) қайта қуриш вазифалари;
- шаҳар ва қишлоқлар ҳудудларни архитектура-лойиҳавий ташкил этиш тузилмаси, функционал қисмлари ва тархий таркиби;
- шаҳар ва қишлоқлар ҳудудларни архитектура-лойиҳавий ташкил этиш тузилмасида тархий ва маданий ёдгорликларни сақлаш **кўникмаларини** эгаллаши зарур.

Тингловчи:

- “Шаҳар ва шаҳар посёлкалари ва қишлоқ аҳоли пунктларининг бош режаларини амалга ошириш жараёнларини такомиллаштириш тўғрисида;
- Шаҳар ва қишлоқлар ҳудудларни, муқобил энергия фаол биноларни лойиҳалаш, конструктив ечимларини танлаш **малакаларига** эга бўлиши зарур.

Тингловчи:

- шаҳар ва қишлоқ бош тарх билан таъминлашда замонавий энергия тежамкор йўналишларини амалиётда қўллаш;
- шаҳар ва қишлоқлар ҳудудларида аҳоли яшаш жойлари жамоат маркази, ишлаб чиқариш ва турар жой қисмларини муфассал режалаштириш **компетенцияларни** эгаллаши лозим.

Модулни ташкил этиш ва ўтказиш бўйича тавсиялар

“Шаҳар ва туманларнинг тархий таркиби” модулини ўқитиш жараёнида қўйидаги инновацион таълим шакллари ва ахборот-коммуникация технологиялари қўлланилиши назарда тутилган:

- замонавий ахборот технологиялари ёрдамида интерфаол маърузаларни ташкил этиш;
- виртуал амалий машғулотлар жараёнида лойиҳа ва кейс технологияларини қўллаш назарда тутилади.

Модулни ўқув режадаги бошқа модуллар билан боғлиқлиги ва узвийлиги

“Шаҳар ва туманларнинг тархий таркиби” модули бўйича машғулотлар ўқув режасидаги “Янги архитектура: Чет эл, МДХ ва Ўзбекистон”, ва “Шаҳарсозлик инновациялари” ва бошқа блок фанлари билан узвий боғланган ҳолда уларнинг илмий-назарий, амалий асосларини очиб беришга хизмат қилади.

Модулни олий таълимдаги ўрни

Модул олий таълим муассасалари педагог кадрларининг касбий тайёргарлиги даражасини ривожлантириш, уларнинг қурилиш соҳасидаги меъёрий ҳужжатлар тизимидаги, Шаҳарсозликни ташкилий технологик тайёрлаш тизимидаги, Шаҳар ва туманлар биноларни лойиҳалашда соҳасидаги инновациялар бўйича малака ва кўникмаларини такомиллаштиришга қаратилганлиги билан аҳамиятлидир. Модулни ўзлаштириш орқали тингловчилар архитектура ва шаҳарсозлик соҳасидаги инновацияларни

ўзлаштириш, жорий этиш ва амалиётда қўллашга доир проектив, креатив ва технологик касбий компетентликка эга бўладилар.

Модул бўйича соатлар тақсимоги

	Модул мавзулари	Тингловчининг ўқув юкламаси, соат					
		Ҳаммаси	Аудитория ўқув юкламаси				Мустақил таълим
			Жами	Жумладан			
				Назарий	Амалий	Қўчма машғулот	
1.	Шаҳарсозликда шаҳар, туман қишлоқ тархий таркибининг замонавий ҳолати.	2	2	2			
2.	Шаҳарсозликда шаҳар, туман ва қишлоқларнинг тоифаланиш тамойиллари.	4	2		2		2
3.	Худудий-иерархик тизимининг тақсимланиши шаклланиши.	4	4	2		2	
4.	Тизимни ташкил этувчи марказларнинг турли иерархик даражада ривожланиши.	2	2		2		
5.	Шаҳар ва қишлоқ фуқоролари йигинлари ривожланишини ижтимоий - иқтисодий йўналиши ва лойиҳаси.	2	2	2			
6.	Қишлоқ фуқоролар йигинлари худудларини замонавий тизимининг кўриниши.	2	2		2		
7.	Қишлоқ аҳоли пунктларининг функционал тизимли элементларининг меъморий лойиҳавий ташкил этилиши: функционал худудлар, турар-жой худудлари, ишлаб чиқариш.	4	4	2		2	
8.	Тошкент вилояти, юқори чирчиқ тумани, “Барданқўл” қишлоқ фуқоролар йиғини лойиҳаси.	4	2		2		2
9.	Қишлоқ аҳоли пунктларини функционал – тизимли элементларнинг меъморий-лойиҳавий ташкил этилиши.	2	2	2			
10.	Қишлоқ бош тархини ишлаш.	2	2		2		
11.	Янги иш жойларини ташкиллаштириш ва ишлаб чиқариш худудини шаклланиши.	2	2		2		
	Жами	30	26	10	12	4	4

НАЗАРИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

1-мавзу: Шаҳарсозликда шаҳар, туман қишлоқ тархий таркибининг замонавий ҳолати.

Кириш. Ўзбекистон шаҳар, туман ва қишлоқларнинг шаҳарсозлик соҳасидаги нормалаштириш тизимининг асосий вазифалари. Шаҳарсозлик норматив ҳужжатларни билан таъминланганлиги.

2-мавзу: Худудий-иерархик тизимнинг тақсимланиши шаклланиши.

Аҳоли пунктларини ижтимоий-иқтисодий интеграцияси. Тизимнинг ташкил этувчи марказларнинг турли иерархик даражада ривожланиши. Маҳаллий тақсислаш тизимнинг тизими - лойиҳаланиши. Қишлоқ фуқоролар йиғини - маҳаллий тақсимлаш тизимининг ўрни.

3- мавзу: Шаҳар ва қишлоқ фуқоролари йиғинлари ривожланишини ижтимоий - иқтисодий йўналиши ва лойиҳаси.

Ташкил этилган жойлашнинг умумий тавсифи. Қишлоқ ҳудудларини тақсимланишини алоҳида аҳамиятга эгаллиги. Қишлоқ фуқоролари йиғинлари ҳудудларини замонавий посёлкали тизим кўриниши. Агро-саноат интеграциясини қишлоқ ҳудудида ва унинг ишлаб чиқариш базасини мустаҳкамланишида урбанизация омили сифатида.

4- мавзу: Қишлоқ аҳоли пунктларининг функционал тизимли элементларининг меъморий лойиҳавий ташкил этилиши: функционал ҳудудлар, турар-жой ҳудудлари, ишлаб чиқариш.

Қишлоқ аҳоли пунктларини режалаштириш мажмуасининг зарурияти. Ишлаб чиқариш базасининг худудий ташкил этиши. Ички хўжалик тақсимланишнинг шаклланиши. Турар-жой қурилишнинг ривожланиши.

5-мавзу: Қишлоқ аҳоли пунктларини функционал – тизимли элементларнинг меъморий-лойиҳавий ташкил этилиши.

Функционал ҳудудларга тақсимлаш ва функционал ҳудудларни лойиҳавий ташкил этилишнинг алоҳида аҳамияти. Турар - жой ҳудудларини меъморий-лойиҳавий ташкил этиш. Жамоат марказини ва хизмат кўрсатиш тизимининг шаклланишини ташкил этиш. Ишлаб чиқариш объектларининг қишлоқ аҳоли пунктлари тизими.

АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

1-амалий машғулот: Шаҳарсозликда шаҳар, туман ва қишлоқларнинг тоифаланиш тамойиллари.

Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши объектларининг ер қурилиши лойиҳаси ва қишлоқ хўжалик корхонасини ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш прогнози билан уйғунлаштирилган ҳолдаги истиқболдаги тараққиётини, ушбу объектлар асосларининг жойлаштирилиши ва режалаштирилишини белгилаш.

2-амалий машғулот: Тизимни ташкил этувчи марказларнинг турли иерархик даражада ривожиланиши.

Хўжалик ичида қарор топган жойлашувнинг қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг худудий ташкил этилиши билан уйғунлаштирилган ҳолдаги реконструкцияси.

3-амалий машғулот: Қишлоқ фуқоролар йиғинлари ҳудудларини замонавий тизимининг кўриниши.

Қишлоқ аҳоли пунктларининг асосий дастлабки маълумотларини чуқур таҳлил қилишдан иборат.

4-амалий машғулот: Тошкент вилояти, юқори чирчиқ тумани, “Барданкўл” қишлоқ фуқоролар йиғини лойиҳаси.

Замонавий ҳолатини ўрганиш ва лойиҳавий таклиф тайёрлаш.

5-амалий машғулот: Қишлоқ бош тархини ишлаш.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар маҳкамасининг 4 декабр 2010 йилги №286 қарори асосида. Худудий меъморий-режавий ташкиллаштириш лойиҳасида бош режа лойиҳа схемасини ишлаш ва I навбатдаги қурилиш ҳақида маълумот.

6-амалий машғулот: Янги иш жойларини ташкиллаштириш ва ишлаб чиқариш ҳудудини шаклланиши.

Кичик йирик бизнес ривожлантиришда қишлоқ жойларида ривожлантиришлагги асосий тамойиллари.

ЎҚИТИШ ШАКЛЛАРИ

Мазкур модул бўйича қуйидаги ўқитиш шаклларидан фойдаланилади:

- маърузалар, амалий машғулотлар (маълумотлар ва технологияларни англаб олиш, ақлий қизиқишни ривожлантириш, назарий билимларни мустаҳкамлаш);
- давра суҳбатлари (кўрилаётган лойиҳа ечимлари бўйича таклиф бериш қобилиятини ошириш, эшитиш, идрок қилиш ва мантиқий хулосалар чиқариш);
- баҳс ва мунозаралар (лойиҳалар ечими бўйича далиллар ва асосли аргументларни тақдим қилиш, эшитиш ва муаммолар ечимини топиш қобилиятини ривожлантириш).

БАҲОЛАШ МЕЗОНИ

№	Топшириқ турлари	Баллар тақсимооти	Максимал балл
1	Мавзулар бўйича кейслар	1,5 балл	2.5
2	Мустақил иш топшириқлари	1,0 балл	

II. МОДУЛНИ ЎҚИТИШДА ФОЙДАЛАНИЛАДИГАН ИНТЕРФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ

“Ассесмент” методи

Методнинг мақсади: мазкур метод тингловчиларнинг билим даражасини баҳолаш, назорат қилиш, ўзлаштириш кўрсаткичи ва амалий кўникмаларини текширишга йўналтирилган. Мазкур техника орқали тингловчиларнинг билиш фаолияти турли йўналишлар (тест, амалий кўникмалар, муаммоли вазиятлар машқи, қиёсий таҳлил, симптомларни аниқлаш) бўйича ташҳис қилинади ва баҳоланади.

Методни амалга ошириш тартиби:

“Ассесмент” лардан маъруза машғулотларида тингловчиларнинг мавжуд билим даражасини ўрганишда, янги маълумотларни баён қилишда, семинар, амалий машғулотларда эса мавзу ёки маълумотларни ўзлаштириш даражасини баҳолаш, шунингдек, ўз-ўзини баҳолаш мақсадида индивидуал шаклда фойдаланиш тавсия этилади. Шунингдек, тингловчининг ижодий ёндашуви ҳамда ўқув мақсадларидан келиб чиқиб, ассесментга қўшимча топшириқларни киритиш мумкин.

Ҳар бир тингловчи “Қишлоқ аҳоли пунктларига эскиз лойиҳасини тақдим этади”

Тест

- 1. Ишлаб чиқариш объектлари санитар химоя қисми нимага асосланади?
- А. Унинг чегарасига
- В. Иш турига
- С. Зарарлилик даражасига

Қиёсий таҳлил

- AutoCad дастури кўрсаткичларини таҳлил қилинг?

Тушунча таҳлили

- АПОТ қисқармасини изоҳланг.

Амалий кўникма

- Шаҳарсозлик хужжатлари билан ишлаш ва ҳаётга тадбиқ қилиш

“SWOT-таҳлил” методи

Методнинг мақсади: мавжуд назарий билимлар ва амалий тажрибаларни таҳлил қилиш, таққослаш орқали муаммони ҳал этиш йўлларини топишга, билимларни мустаҳкамлаш, такрорлаш, баҳолашга, мустақил, танқидий фикрлашни, ностандарт тафаккурни шакллантиришга хизмат қилади.

Шаҳарсозликда AutoCad операцион дастуридан SWOT таҳлилини ушбу жадвалга туширинг.

S	Шаҳарсозликда AutoCad дастуридан фойдаланишнинг кучли томонлари	AutoCad дастурининг имкониятлари, топшириқларни тез чизиш ва 3D кўринишига келтириш
W	Шаҳарсозликда AutoCad дастуридан фойдаланишнинг кучсиз томонлари	AutoCad дастуридан кам фойдаланилиши ва юкланган катта малумотлар оғирлашиб қолади
O	AutoCad дастуридан фойдаланишнинг имкониятлари (ички)	Beautiful UI (чиройли интерфейс), Аниқ тасаввурга намоён бўлиши
T	Тўсиқлар (ташки)	AutoCad янги тизими орасидаги фарк

Хулосалаш» (Резюме, Веер) методи

Методнинг мақсади: Бу метод мураккаб, кўптармоқли, мумкин қадар, муаммоли характеридаги мавзуларни ўрганишга қаратилган. Методнинг моҳияти шундан иборатки, бунда мавзунинг турли тармоқлари бўйича бир хил ахборот берилади ва айти пайтда, уларнинг ҳар бири алоҳида аспектларда муҳокама этилади. Масалан, муаммо ижобий ва салбий томонлари, афзаллик, фазилят ва камчиликлари, фойда ва зарарлари бўйича ўрганилади. Бу интерфаол метод танқидий, таҳлилий, аниқ мантиқий фикрлашни муваффақиятли ривожлантиришга ҳамда тингловчиларнинг мустақил ғоялари, фикрларини ёзма ва оғзаки шаклда тизимли баён этиш, ҳимоя қилишга имконият яратади. “Хулосалаш” методидан маъруза машғулотларида индивидуал ва жуфтликлардаги иш шаклида, амалий ва семинар машғулотларида кичик гуруҳлардаги иш шаклида мавзу юзасидан билимларни мустаҳкамлаш, таҳлили қилиш ва таққослаш мақсадида фойдаланиш мумкин.

Методни амалга ошириш тартиби:

тренер-ўқитувчи тингловчиларни 5-6 кишидан иборат кичик гуруҳларга ажратади;

тренинг мақсади, шартлари ва тартиби билан иштирокчиларни таништиргач, ҳар бир гуруҳга умумий муаммони таҳлил қилиниши зарур бўлган қисмлари туширилган тарқатма материалларни тарқатади;

ҳар бир гуруҳ ўзига берилган муаммони атрофлича таҳлил қилиб, ўз мулоҳазаларини тавсия этилаётган схема бўйича тарқатмага ёзма баён қилади;

навбатдаги босқичда барча гуруҳлар ўз тақдимотларини ўтказадилар. Шундан сўнг, тренер-ўқитувчи томонидан таҳлиллар умумлаштирилади, зарурий ахборотлар билан тўлдирилади ва мавзу яқунланади.

Дастурий тизимлар					
3d Max		Photo Shop		Corel Draw	
афзаллиги	камчилиги	афзаллиги	камчилиги	афзаллиги	камчилиги

Хулоса:

«ФСМУ» методи

Технологиянинг мақсади: Мазкур технология тингловчилардаги умумий фикрлардан хусусий хулосалар чиқариш, таққослаш, қиёслаш орқали ахборотни ўзлаштириш, хулосалаш, шунингдек, мустақил ижодий фикрлаш кўникмаларини шакллантиришга хизмат қилади. Мазкур технологиядан маъруза машғулотларида, мустаҳкамлашда, ўтилган мавзунини сўрашда, уйга вазифа беришда ҳамда амалий машғулот натижаларини таҳлил этишда фойдаланиш тавсия этилади.

Технологияни амалга ошириш тартиби:

- тингловчиларга мавзуга оид бўлган якуний хулоса ёки ғоя таклиф этилади;

- ҳар бир тингловчига ФСМУ технологиясининг босқичлари ёзилган қоғозларни тарқатилади;

Ф	• фикрингизни баён этинг
С	• фикрингизни баёнига сабаб кўрсатинг
М	• кўрсатган сабабингизни исботлаб мисол келтиринг
У	• фикрингизни умумлаштиринг

- тингловчиларнинг муносабатлари индивидуал ёки гуруҳий тартибда тақдимот қилинади.

ФСМУ таҳлили тингловчиларда касбий-назарий билимларни амалий машқлар ва мавжуд тажрибалар асосида тезроқ ва муваффақиятли ўзлаштирилишига асос бўлади.

Фикр: “Шаҳар ва қишлоқ фуқаролар йиғинлари ривожланишининг ижтимоий иқтисодий йўналиши ва лойиҳаси”.

Топшириқ: Мазкур фикрга нисбатан муносабатингизни ФСМУ орқали таҳлил қилинг.

“Инсерт” методи

Методнинг мақсади: Мазкур метод тингловчиларда янги ахборотлар тизимини қабул қилиш ва билмларни ўзлаштирилишини енгиллаштириш мақсадида қўлланилади, шунингдек, бу метод тингловчилар учун хотира машқи вазифасини ҳам ўтайди.

Методни амалга ошириш тартиби:

➤ тренер-ўқитувчи машғулотга қадар мавзунинг асосий тушунчалари мазмуни ёритилган инпут-матнни тарқатма ёки тақдимот кўринишида тайёрлайди;

➤ янги мавзу моҳиятини ёритувчи матн тингловчиларга тарқатилади ёки тақдимот кўринишида намоёниш этилади;

➤ тингловчилар индивидуал тарзда матн билан танишиб чиқиб, ўз шахсий қарашларини махсус белгилар орқали ифодалайдилар. Матн билан ишлашда тингловчиларга қуйидаги махсус белгилардан фойдаланиш тавсия этилади:

1. Аҳоли пунктларининг гуруҳли тизимлари (АПГТ) қайси принципларга асосан шаклландилар?

2. Қишлоқ аҳоли пунктларининг жойлашув тизимлари йўналишидаги ривожланиши қайси босқичларга бўлинади ?

3. Шаҳар-марказларнинг интенсиф таъсири зонасида, вилоятлар ва туман чеккаларидаги қишлоқ аҳоли пунктлари ривожланишида қандай ўзига хос хусусиятлар бор?

Белгилар	1-матн	2-матн	3-матн
“V” – таниш маълумот.			

“?” – мазкур маълумотни тушунмадим, изоҳ керак.			
“+” бу маълумот мен учун янгилик.			
“–” бу фикр ёки мазкур маълумотга қаршиман?			

Белгиланган вақт якунлангач, тингловчилар учун нотаниш ва тушунарсиз бўлган маълумотлар тренер-ўқитувчи томонидан таҳлил қилиниб, изоҳланади, уларнинг моҳияти тўлиқ ёритилади. Саволларга жавоб берилади ва машғулот якунланади.

“Тушунчалар таҳлили” методи

Методнинг мақсади: мазкур метод тингловчиларни мавзу буйича таянч тушунчаларни ўзлаштириш даражасини аниқлаш, ўз билимларини мустақил равишда текшириш, баҳолаш, шунингдек, янги мавзу буйича дастлабки билимлар даражасини ташхис қилиш мақсадида қўлланилади.

Методни амалга ошириш тартиби:

- тингловчилар машғулот қоидалари билан таништирилади;
- тингловчиларга мавзуга ёки бобга тегишли бўлган сўзлар, тушунчалар номи туширилган тарқатмалар берилади (индивидуал ёки гуруҳли тартибда);
- тингловчилар мазкур тушунчалар қандай маъно англатиши, қачон, қандай ҳолатларда қўлланилиши ҳақида ёзма маълумот берадилар;
- ҳар бир тингловчи берилган тугри жавоблар билан ўзининг шахсий муносабатини таққослайди, фарқларини аниқлайди ва ўз билим даражасини текшириб, баҳолайди.

“Модулдаги таянч тушунчалар таҳлили”

Тушунчалар	Сизнингча бу тушунча қандай маънони англатади?	Қўшимча маълумот
Қишлоқ аҳоли пунктларининг чегараси нима?	Қишлоқ аҳоли пунктларининг ташқи чегараси	
Қурилиш чизиғи ва чегарасини тартибга солиш нима?	Қурилиш чегараси, бинолар, иншоотлар ва иморатлар жойлаштириш вақтида белгиланадиган қизил чизиқ	
Шаҳарсозликда умумий фойдаланиш ҳудуди нима?	Майдонлар, кўчалар, турар жой кварталлари, скверлар тор кўчалар	
ХМРТ нима?	Қилоқ аҳоли пунктлари учун шаҳарсозлик комплекс ҳужжати	
Шаҳарсозлик ҳужжатлари	Ҳудудларнинг ривожланиш планининг ўрнатилган тартибда тасдиқланадиган шаҳарсозлик ҳужжати	
Шаҳарсозлик зоналари	Қишлоқ аҳоли пунктларини чегаралаш шаҳарсозлик регламентларини ер участкалар объектлари зонгасида тадбиқ этиш	
Якка тартибдаги уй-жой қурилиш объектлари	Аҳоли туган ёки бир икки қаватли турар жойларига мўлжалланган ер участкаси	

Изоҳ: Иккинчи устунчага тингловчилар томонидан фикр билдирилади. Мазкур тушунчалар ҳақида қўшимча маълумот глоссарийда келтирилган.

III. НАЗАРИЙ МАТЕРИАЛЛАР**1-мавзу: “Шаҳарсозликда шаҳар, туман ва қишлоқ тархӣ таркибининг замонавий ҳолати”.****Режа:**

1.1. Шаҳар, туман ва қишлоқларни шаҳарсозлик ҳужжатларини ишлашда дастлабки асосий маълумотлар тамойиллари.

1.2. Ўзбекистон Республикасидаги қишлоқ аҳоли пунктларининг демографик тузилмалари.

1.3. Ўзбекистон Республикасидаги шаҳар, туман ва қишлоқлар аҳоли пунктларининг тоифаланиши ва шаҳарсозлик ҳужжатларини ишлаб чиқишнинг кетма-кетлиги.

Таянч иборалар: демографик, ресурс, структура, инфраструктура, индустриал, схематик, рекреацион.

1.1.Шаҳар, туман ва қишлоқларни шаҳарсозлик ҳужжатларини ишлашда дастлабки асосий маълумотлар тамойиллари.

Аҳолининг, айниқса, қишлоқ ҳудудларида истиқомат қилувчи аҳолининг шароитларининг яхшиланиши республикамизнинг аграр секторидида жиддий ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар содир этилишини назарда тутди. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов мазкур муаммога доимо жиддий эътибор қаратиб келган ва шунинг учун ҳам 2009 йилнинг “Қишлоқ ривожланиши ва фаровонлиги йили” деб эълон қилиниши бежиз эмас. Алоҳида эътибор қаратилиши лозим бўлган амалларнинг мазмун-моҳияти ва энг муҳим йўналишлари қабул қилинган Давлат дастурида аниқ ва равшан белгилаб берган. Дастурдаги “алоҳида эътибор қаратиш лозим бўлган навбатдаги энг муҳим вазифа – қишлоқда турмуш даражасини юксалтиришга, қишлоқларимиз қиёфасини ўзгартиришга қаратилган узоқ муддатли ва бир-бири билан чамбарчас боғлиқ кенг кўламли чора-тадбирларни амалга ошириш, ижтимоий соҳа ва ишлаб чиқариш инфратузилмасини ривожлантиришни жадаллаштириш, мулкдорнинг, тадбиркорлик ва кичик бизнеснинг мақоми, ўрни ва аҳамиятини тубдан қайта кўриб чиқиш, фермер хўжаликлари ривожини ҳар томонлама қўллаб-қувватлашдан иборатдир”.

Бу дастурни амалга ошириш учун бугунги кунда иқтисодиятнинг аграр сектори ривожланишига тўсқинлик қилаётган бир қатор камчиликларни, хусусан, қишлоқ ҳудудларида аҳоли жойлаштирилишининг шаклланиб улгурган структурасидаги мавжуд камчиликларга (аҳолининг сийрак жойлашиши, ёйилганлик, аҳоли пунктларининг бир-бирларидан ва қишлоқлараро индустриал ва маданий марказлардан узоқда жойлашганлиги) барҳам бериш лозим. Меҳнат ресурсларидан оқилона бўлмаган тарзда фойдаланиш қишлоқ ҳудудларидаги ишлаб чиқаришнинг техникавий, технологик ва ташкилий даражасини ошириш бўйича самарадорлик пасайишига сабаб бўлмоқда; қишлоқ ҳудудларидаги кичик

Архитектура

аҳоли пунктларининг сон жиҳатдан кўплиги хизмат кўрсатиш соҳасининг ривожланишини чеклаб қўймоқда; аҳоли пунктларининг яккаланиб қолганлиги ва марказий шаҳарлардан узоқда жойлашганлиги хўжаликлараро ҳамда тармоқлараро кооперация жараёнларининг суст боришига, қишлоқ аҳолисининг шаҳар маданияти ва шаҳар турмуш тарзига мослашиш имкониятлари пасайишининг асосий сабабчиси сифатида эътироф этилаётгани сир эмас.

Юқорида санаб ўтилган камчиликларни бартараф этилиши меҳнат ресурсларидан фойдаланиш доирасининг кенгайтирилишини, хизмат кўрсатиш соҳасининг шаҳар маданиятига хос бўлган илғор стандартларга асосланган шаклда тақдим этилишини, юқори даражадаги умумий ва профессионал таълим олиш учун зарур бўлган имкониятлар яратилишини, бўш вақтдан оқилона тарзда фойдаланишни назарда тутди. Шунинг учун ҳам, функционал равишда йўналтирилган аҳоли пунктларининг республиканинг қишлоқ ҳудудларида мақсадли равишда ривожлантирилиши ишлаб чиқаришнинг ҳудудий ташкил этилиши ва аҳоли жойлаштирилишини такомиллаштириш билан боғлиқ бўлган энг муҳим ижтимоий-иқтисодий вазифалар сирасига киради. И.А.Каримов ҳам ана шу жиҳатларга урғу берган ҳолда, хусусан, куйидаги: «Қишлоқни янгилаш ва қайта қуриш чора-тадбирлари тизимида ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфраструктурани жадал ривожлантириш жуда катта аҳамиятга эга. Бу ҳозирги аграр сиёсатнинг ғоят муҳим устувор йўналишларидан биридир. Коммунал ва муҳандислик тизимларининг кенг тармоғини яратсак, қишлоқда яшовчиларнинг ижтимоий ҳаётини тубдан яхшиласаккина бутун қишлоқ хўжалигини сифат жиҳатдан янги даражага кўтариш, унга индустриал тус бериш мумкин.» - деган фикрни айтиб ўтади. Шу билан бирга қишлоқнинг энг долзарб муаммоларидан бири, яъни қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришидаги ортиқча меҳнат ресурсларининг индустриал соҳаларга, сервис ва маиший хизмат кўрсатиш соҳасига жалб қилиниш масаласи ҳал қилинади”.

Ана шу масалаларнинг ҳал қилинишида шаҳарсозлик фаолиятига катта аҳамият берилади, сабаби ҳаёт фаолияти ва фазовий шаклларнинг уйғунлиги, уларнинг ўзаро мувофиқ ва монанд бўлиши айнан шаҳарсозлик воситалари ёрдамида амалга оширилади. Шаҳарсозликнинг ана шундай ижтимоий-иқтисодий боғлиқлиги ва амалийлиги қишлоқ аҳолисини жойлаштиришда инсон учун зарур бўлган яшаш шароитларининг йирик ҳудудий тузилмалар миқёсида йўлга қўйилишида, тартибга солинишида айниқса муҳим аҳамиятга эга. Аҳоли пунктлари тармоқларининг жойлаштириш тизимини шакллантиришга йўналтирилган ривожлантирилиши республикада аҳолини жойлаштириш бўйича амалга оширилаётган ўзгаришларнинг замонавий концепциялари учун асос бўлиб хизмат қилиши зарур. Тизимли равишда ташкил этилган ушбу жараён аҳоли жойлаштирилишида шаҳар ва қишлоқ ўртасида мавжуд бўлган тавофутни бартараф қилинишининг янги йўллари белгилаш учун имконият яратиб беради.

Аҳолини жойлаштириш бир марталик тадбир эмас, аксинча, узлуксиз давом этувчи ва ўз моҳиятига кўра анча мураккаб бўлган мажмуавий жараёндир¹. Ишлаб чиқариш ва аҳолининг яшаш шароитларининг жадал суръатларда

---

¹ К. Т. Chang. Introduction to Geographic Information Systems(8th edition). USA, 2015, english Mc Graw-Hill International Edition

ривожланиши ўзгаришлар бўйича ўтказиладиган тадбирларнинг узлуксиз бўлишини талаб этади. Айнан шу жадаллик, аксарият ҳолларда, аҳолини жойлаштириш структурасига нисбатан қўйиладиган талаблар тез-тез ўзгариб туришига ҳамда ушбу структуранинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг эришилган даражасига мувофиқ ҳолга келтиришга ундайди. Бу жараённинг мураккаб кечиши хусусида шуни айтиш мумкинки, аҳолини жойлаштириш бўйича реконструкциянинг ушбу босқичида қишлоқ ҳудудларидаги аҳоли пунктларининг деярли барчаси қамраб олинади, бу эса, ўз навбатида уларда амалга ошириладиган қайта қуриш ишлари кенг миқёсда ўтказилишини англатади.

Гуманизм идеалларига асосланган янги муносабатлар шаклланишининг энг муҳим йўналишларини белгилмай, шаҳар ва қишлоқ ўртасида ҳалигача мавжуд бўлган ижтимоий-иқтисодий ҳамда маданий-маиший тафовутларни бартараф этмай туриб қишлоқни ва, умуман, қишлоқ аҳолисининг турмуш тарзини ўзгартириб бўлмайди. Шунинг учун ҳам шаҳарсозликнинг, яъни қурилиш ва фойдаланиш нуқтаи назарида қулай ва тежамкор қишлоқ турар-жой уйлариининг барпо этилиши жуда катта аҳамиятга эга².

Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш ҳажмларини саноат ва қишлоқ хўжалигига асосланган ҳолда оширилиши аҳоли пунктларини ўзгартиришдаги ижтимоий ва шаҳарсозлик жиҳатларга чамбарчас боғлиқдир. Ушбу муаммони ҳал этиш учун давлат томонидан жуда катта маблағлар ажратилмоқда. Улардан фойдаланишнинг самарадорлиги лойиҳавий ечимларнинг қанчалик оқилона бўлиши ва аниқ шарт-шароитларга қанчалик мос келиши билан шартланиб берилади.

Ўзбекистон Республикасида мавжуд бўлган табиий, ижтимоий-демографик ва бошқа шарт-шароитлар қишлоқ қиёфасини ўзгартириш учун етарлича дастлабки шартларни яратиш имконини беради. Ўзбекистондаги қишлоқ аҳоли пунктларини режалаштириш ва қуриш бўйича умумий масалалар Ўзбекистон Республикаси ҳамда хорижий илмий-тадқиқот ва лойиҳа институтлари томонидан чоп этилган ишларда кенг ёритилган.

Ўзбекистон Республикасида бош лойиҳанинг “доналаб” ишлаб чиқишдан қишлоқ фуқаролар йиғини ҳудудини меъморий-режали ташкиллаштириш лойиҳасини (ҲМРТ) комплексли ишлаб чиқишга қаратилган узвий кетма-кетликдаги ишлар олиб борилмоқда. Унда қишлоқ фуқаролар йиғини ҳудудидаги барча қишлоқ аҳоли пунктларининг схематик бош режалари ишлаб чиқилиб, ер ресурслари, уй-жой фонди, ижтимоий ва муҳандислик инфратузилмалардан оқилона фойдаланиш масалалари ҳал қилинмоқда.

Бугунги кунда Ўзбекистондаги ихтисослаштирилган олий ўқув муассасаларида Ҳудуднинг меъморий-режали ташкиллаштириш (ҲМРТ) ва қишлоқ аҳоли пунктларини меъморий-режали ташкиллаштиришга бағишланган умумий ва ихтисослаштирилган ахборот ҳамда ўқув материаллари етишмайди. Зарур материаллар кўп сонли китоблар, мақолалар, ахборот варақлари ва обзорларда тарқоқ ҳолда берилган, бундай ҳолат ахборот йиғиш ва уни ўрганишда маълум қийинчиликларни туғдиради. Ундан ташқари, бу каби

² К. Т. Chang. Introduction to Geographic Information Systems(8th edition). USA, 2015, english Mc Graw-Hill International Edition

Архитектура

ахборот оқидамида тингловчилар бош ғояни илғаб олишлари, ўқилган материалларни умумлаштиришлари (аксарият ҳолларда ҳажм катта бўлгани сабабли), турли ташкилотларнинг ахборот тусига эга ҳамда илимий материалларини ўзаро боғлашларида жиддий муаммоларга дуч келмоқдалар. “Барқарорлик” ривожланиши кенг кўламли йўналишдир: қурилиш материалларини танлаш, транспорт ва қурилиш жараёнлари тугатиш учун зарур бўлган энергия миқдорини таъминлаш, уларни техник ислоҳат қилиш. Уларнинг ислоҳатини давом эттириш учун зарур энергия миқдори, техник жараёнлар, чидамлилиқ, фойдаланиш жиҳатидан ички мосланувчан, олиб ташлаш ва қайта ўрнатиш мумкин бўлган ускуна таъминоти, чиқиндиларни ва телекоммуникация тармоқларини, яроқлилигини, соҳасида янги технологияларга мосланувчанлик, конвертация ва қайта ислоҳ имконияти эмас, шу билан бирга албатта, иситиш, совутиш, қуёш энергиясидан фойдаланиш учун, айниқса, жавобгардир. Лекин мен тўлиқ энергия мухторияти фақат фавқулудда ҳолларда керак, деб ўйлайман. ер қуёшдан қабул қилиш радиация миқдори инсониятнинг энергия эҳтиёжларига нисбатан бир неча марта юқори бўлгани сабабли асосий масала бу қобилятини қандай фойдаланиш ҳисобланади. Бу энергия миқдори муқобил энергия манбаларидан олинган бўлиб, бинонинг иссиқлик эҳтиёжларини қондириш учун истеъмол қилиниши ҳақиқатдир ва бу факт янгилик эмасдир.³

Ўқув-услугий мажмуасида мавжуд материалларни умумлаштиришга, қишлоқ аҳоли пунктларини Ўзбекистон қишлоқ фуқаролар йиғини тузилмасидаги меъморий-режали ташкил этилишининг асосий принципларини аниқлашга ҳаракат қилинган.

Ўқув-услугий мажмуасидаги материаллар архитектура ихтисоси бўйича таҳсил олаётган тошкент архитектура қурилиш институти ҳузуридаги педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш тармоқ маркази учун мўлжалланган. Ахборот материали сифатида фаолияти қишлоқни ўзгартириш билан боғлиқ бўлган мутахассислар учун ҳам фойдали бўлиши мумкин.

Якка тартибда амалга оширилаётган турар жой қурилишининг ривожланиши, қишлоқ инфратузилмаси яхшиланганлиги, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 30 август "Шаҳар, шаҳар посёлкалари ва қишлоқ аҳоли пунктларининг бош режалари амалга ошириш жараёнларини такомиллаштириш тўғрисидаги “Қарори талабларини ва Ўзбекистон Республикаси Шаҳарсозлик кодексини ҳисобга олган ҳолда қишлоқ аҳоли пунктларини шаҳарсозлик ҳужжатлари билан имкон қадар қисқа муддатларда ва кам харажатлар эвазига таъминлаш мақсадида қишлоқ фуқаролари йиғини ҳудудининг архитектура-режавий ташкиллаштириш ҲМРТ бўйича комплекс лойиҳа ишлаб чиқишга ўтиш зарур деб ҳисоблаймиз, бунда барча қишлоқ аҳоли пунктларининг схематик бош режалари ишлаб чиқилади, ер ресурслари, турар жой фонди, ижтимоий ва муҳандислик инфратузилмалардан оқилона тарзда фойдаланиш масалалари ҳал қилинади⁴.

Турли типдаги аҳоли пунктларининг, жумладан Шаҳар ва қишлоқ аҳоли

³ Principles of Town Planning and Architecture- p. 8

⁴ К. Т. Chang. Introduction to Geographic Information Systems(8th edition). USA, 2015, english Mc Graw-Hill International Edition

пунктларининг шаклланиши кенг кўламли ижтимоий-иқтисодий омилларга асосланган ҳолда, аҳоли жойлашуви тизими ривожланишининг тарихий жараёнлари доирасида амалга ошади. Аҳолининг жойлашуви умумий кўринишда қуйидагича таърифланади—аҳолининг географик маконнинг муайян пунктларида ҳудудий жойлашиш жараёни ва ушбу жараён натижаси—аҳоли сони, бажарадиган вазифалари, режали ташкил этилиши ва қурилиши билан фарқланувчи аҳоли пунктлар тармоғи.

1.2. Ўзбекистон Республикасидаги қишлоқ аҳоли пунктларининг демографик тузилмалари.

Ўзбекистондаги замонавий жойлашув тизими узоқ давр мобайнида давом этган ривожланиш жараёнида, аҳоли пунктлари сони ўзгариши, аҳолининг улар орасида қайта тақсимланиши, уларнинг ўзаро функционал дифференциацияси ва интеграцияси натижасида шаклланган. Республикадаги аҳолини жойлаштириш тузилмасини динамикаси аҳоли пунктлари янада чуқурроқ хўжалик ихтисослашуви билан тавсифланувчи функционал дифференциация йўналишида кечди. Шу сабабдан, аҳолининг бугунги кундаги жойлашуви маъмурий-бошқарув функцияларини бажаришига қараб оддий ва ташкил этувчи марказлар сифатида шаклланган шаҳарлар, шаҳар типидagi посёлкалар ва қишлоқ аҳоли пунктлари кўринишида берилади. Умуман олганда, Ўзбекистон Республикаси ўзидаги аҳоли пунктлари (ҳам шаҳар, ҳам қишлоқ аҳоли пунктлари) жойлашувининг шаклланиши ва ўрнининг ўзига хос жиҳатлари билан ажралиб туради. Қуйида аҳоли жойлашувининг ўзига хос хусусиятларини умумий ҳолда кўриб чиқамиз.

Ҳозирги кунда Ўзбекистон Республикаси аҳолисининг сони тахминан 31.5 миллион кишини ташкил қилади. Таъкидлаш лозимки, Республика ичидаги, туманлардаги жойлашув ва урбанизация даражаси ҳамда аҳоли зичлигини ҳудудий тақсимланишида катта фарқланишлар мавжуд: аҳолининг зичлиги Навоий вилоятида 5-6 киши/кв.км, Андижон вилоятида 380 киши/кв.км ни ташкил қилади. Шу билан бирга айтиш лозимки, республиканинг энг яхши ўзлаштирилган ва аҳоли энг кўп истиқомат қиладиган ҳудудлари Ўзбекистоннинг бутун майдонининг

7-10%ни ташкил қилади. Бу эса, ўз навбатида, шаҳар ва қишлоқ аҳоли пунктларидаги аҳоли жойлашувида ўз аксини топди. Ўзбекистондаги шаҳарлар тармоғи 234 та аҳоли пунктлари ва 113 та шаҳра посёлкаларидан иборат. Қишлоқ аҳоли пунктларининг сони эса 11,7 мингтани ташкил этади. Шаҳар ва қишлоқ аҳолисининг нисбати эса 36,7 ва 63,3 фоизни ташкил қилиб, бу ерда қишлоқ аҳолисининг сони юқорироқ кўрсаткичга эгадир.

Республика ҳудудида жойлашувнинг бир текисда бўлмагани сабабли аҳоли жойлашган ҳудудлардаги шаҳар ва қишлоқ аҳолисининг тақсимланиши ҳам бир хил эмас. Ўзбекистон ҳудудидаги ландшафт-иқлимий шароитлар аҳоли жойлашувидаги хилма-хилликни ва унинг чизиқли-тугунли тузилмаси шаклланишини шартлаб берди. Республикадаги иқлим шароитида аҳолининг жойлашув ареаллари сув захиралари етарлича бўлган текисликлар ва ўрта тоғли ҳудудлардаги дарё водийлари, шунингдек тоғ олди ҳудудларга боғлангандир.

Архитектура

Жойлашувнинг энг йирик ҳудуди Фарғона водийси ва унинг ён атрофида шакллланган бўлиб, у ерда 7 млн.дан ортиқ киши истиқомат қилади. Аҳоли пунктларининг ушбу минтақа марказидаги Ёзёвон котловинасига нисбатан ҳалқасимон тарзда жойлашганлиги аҳоли жойлашувининг ўзга хос хусусияти ҳисобланади. Бу ҳудуддаги шаҳарлар тармоғи анча ривожланган: 28 та шаҳар ва 26 шаҳар туридаги посёлкалар мавжуд. Лекин, аҳолининг аксарият қисми қишлоқда яшовчилардан иборат—улар ушбу минтақа аҳолисинининг 69%ини ташкил қиладилар.

Жанубий-ғарбда Сирдарёга қуйиладиган Чирчиқ ва Оҳангарон дарёларининг водийларида Тошкент минтақаси жойлашган бўлиб, бу ердаги аҳоли сони 4,6 млн. Кишини ташкил қилади. Республика пойтахти Тошкент шаҳрининг Ўзбекистон ҳудудида эксцентрик тарзда, яъни Қозоғистон билан чегара ёнида жойлашгани ушбу минтақаниннг ўзига хос жиҳатидир. Рельеф шароитлари бўйича бу минтақа учта зонадан иборат: йирик— Чирчиқ дарёсининг водийи, ўртача—Оҳангарон дарёси водийи ва кичик, нисбатан автоном бўлган Бекобод зонаси. Бу Ўзбекистондаги урбанизация даражаси энг юқори бўлган минтақа ҳисобланиб, шаҳар аҳолисининг улуши 68%ни ташкил қилади.

Тошкент минтақасидан жанубий-ғарбий томонда, Сирдарёнинг чап қирғоғи бўйидаги водийда ва жанубий Мирзачўл каналининг суви билан суғориладиган чўл зоналарда катта бўлмаган Гулистон ва Жиззах жойлашув зоналари шакллланган. Бу ерда қишлоқ аҳолисининг улуши (тахминан 70%) салмоқлироқдир.

Зарафшон дарёси ҳавзаси бўйлаб жойлашувнинг Зарафшон зонаси шакллланган бўлиб, унинг асосини урбанизациялашган зоналар занжири Самарқанд, кейин Навоий ва Бухоро зоналари ташкил қилади. Самарқанд зонасида режалаштириш нуқтаи назарида нисбатан мустақил ҳисобланувчи Каттакўрғон, Бухоро зонасида эса—Қорақўл жойлашув гуруҳлари ажралиб туради. Бу минтақада ҳам қишлоқ аҳолисининг улуши катта—Самарқанд вилоятида 74%, Бухоро вилоятида 70% ва Навоий вилоятида 60%.

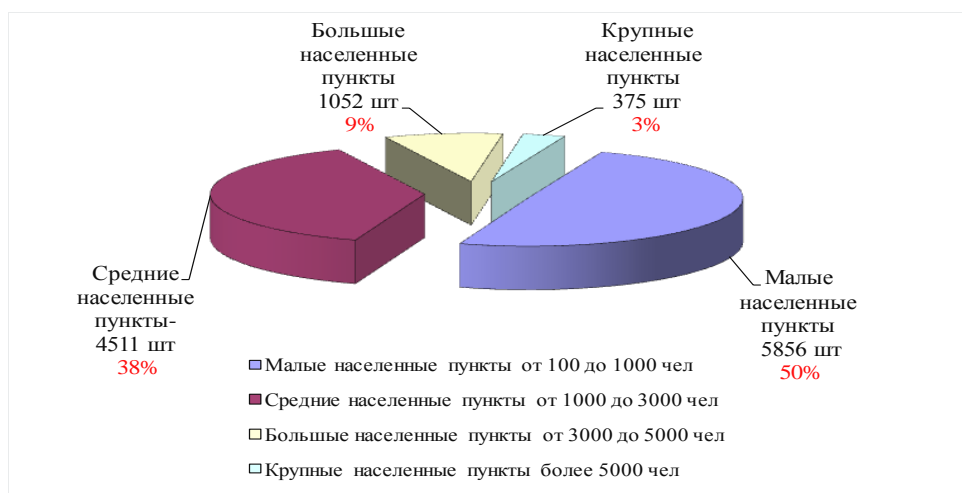
Республика жанубидаги Сурхондарё водийсида жойлашувнинг икки гуруҳидан иборат зона мавжуд бўлиб, уларнинг бирида марказ сифатида Термез, иккинчисида эса—Денов кўрилади. Ушбу зонаниннг ўзига хос хусусияти, бу Термез шаҳрининг Афғонистон билан чегарада жойлашганидир. Айнан шу жиҳат жойлашув маркази бўлган Термезнинг шаҳарсозлик нуқтаи назарида ривожланишига таъсир кўрсатади. Умуман олганда, бу минтақадаги аҳолининг аксарият қисми (80%) қишлоқда истиқомат қилади.

Аҳоли жойлашувининг Қашқадарё зонаси Зарафшон ва Сурхондарё зоналарини боғлаб турувчи бўғин ҳисобланиб, унинг таркибида иккита—Қарши ва Шаҳрисабз гуруҳлари жойлашган. Биринчи гуруҳнинг маркази йирик шаҳар Қарши бўлса, иккинчисининг маркази—нисбатан катта бўлмаган Шаҳрисабз шаҳридир. Жойлашув тузилмасидаги аҳолининг катта қисми (75%) қишлоқда истиқомат қилади. Икки миллиард одам кейинги 20 йил давомида уй-жой билан таъминланиши зарур бўлишини эътиборга олган ҳолда, архитектура келажаги порлоқ касб ҳисобланади.⁵

⁵ Principles of Town Planning and Architecture, Marie-Helene Contal, Jana Revedin, Boston, USA, 2009. - p8

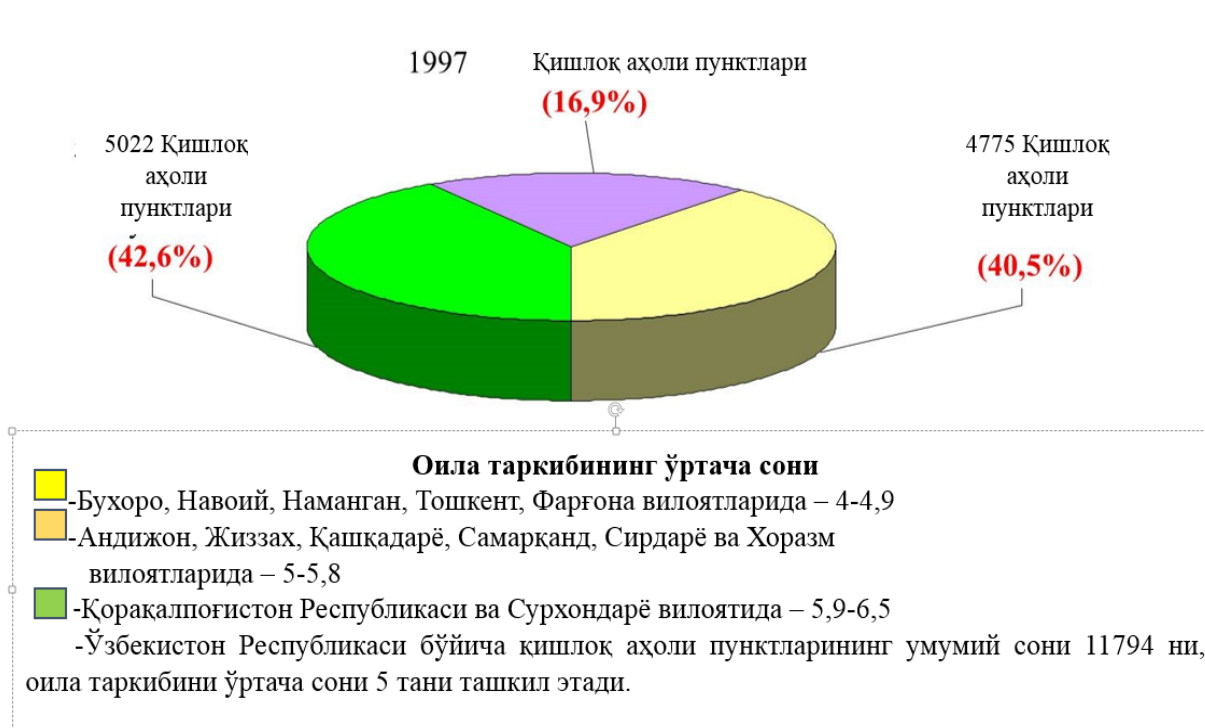

Ўзбекистон Республикасидаги қишлоқ аҳоли пунктларининг тоифаланиши

Катта аҳоли пунктлари—1052 та	-аҳоли сони 3000 дан 5000 гача
Йирик аҳоли пунктлари—1052 та	-аҳоли сони 5000 дан кўп
Ўртача аҳоли пунктлари—4511 та	-аҳоли сони 1000 дан 3000 гача
Кичик аҳоли пунктлари—5856 та	-аҳоли сони 100 дан 1000 гача

Ўзбекистон республикаси қишлоқ аҳоли пунктларида оила таркибининг ўртача сони

Республиканинг шимолий-ғарбида, Амударёнинг қуйи оқида аҳоли жойлашувининг иккита: Хоразм ва Қуйи Амударё зонаси шаклланди. Хоразм зонаси Амударё билан иккита қисмга бўлинади: чап қирғоқдаги қисм, маркази Урганч шаҳри бўлган асосий гуруҳ ва маркази Беруний шаҳри бўлган ўнг қирғоқдаги қисм. Бу ердаги аҳолининг катта қисми қишлоқда яшовчилар ташкил қилади—77%. Қуйи Амударё зонасидаги шаҳар ва қишлоқ аҳолисининг улушлари бир-бирларига деярли тенг.

1.3. Ўзбекистон Республикасидаги шаҳар, туман ва қишлоқлар аҳоли пунктларининг тоифаланиши.

1. Қишлоқ аҳоли яшаш пунктлари жойлаштиришнинг ягона тизими элементлари бўлиб, қарор топган ҳудудий тузилмани уюшмалар асосида шакллантирилади:

- маъмурий туман;
- қишлоқ (қишлоқ, овул) Кенгаши;
- қишлоқ хўжалик корхонаси;
- қишлоқ аҳоли яшаш пунктлари.

2. Жойлаштиришнинг оқилона тизимини ишлаб чиқариш кучларини ривожлантириш истиқболларига ва қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг қабул қилинган ташкилотига жавоб бериши керак. Бунда жойлаштириш тизими учун ягона бўлган ижтимоий, ишлаб чиқариш, муҳандислик-транспорт ва бошқа инфратузилмаларнинг шакллантирилиши, шунингдек, қишлоқ хўжалик корхонаси доирасида истиқболда ривожлантириладиган меҳнат, маданий-маиший ва рекреацион алоқалар ҳисобга олиниши лозим бўлади.

3. Қишлоқдаги аҳоли яшаш пунктлари аҳолининг лойиҳадаги сонига қараб жадвалга мувофиқ гуруҳларга бўлинади.

4. Хўжалик ичидаги жойлаштириш юзасидан лойиҳага доир тақлифларни ишлаб чиқишда қуйидагиларни амалга ошириш зарур:

- жойлаштиришнинг тарихий қарор топган тизимининг ижобий жиҳатларини ва камчиликларини ва у билан боғлиқ асосий элементларни, ҳудуднинг замонавий режалаштирилиши ва хўжалик жиҳатдан ташкил этилишини ҳисобга олиш;

- меҳнаткашларнинг меҳнат қиладиган жойларига бориб келиши учун энг кам вақт сарфлашини, шунингдек, аҳолига маданий-маиший хизмат кўрсатишни ривожлантириш ва дам олиши учун қулай шарт-шароитларни таъминлаш;

- аҳолининг истиқболда турар-жойлар билан таъминланишининг ўсишини ҳисобга олиш;

- қишлоқ аҳоли пунктларининг ҳудудларини режалаштириш, қуриш, муҳандислик ускуналари билан жиҳозлаш ва ободонлаштиришнинг юқори сифатли даражасини сақлаб қолган ҳолда уларни қуриш ва фойдаланиш қийматини камайтириш учун зарур шарт-шароитларни таъминлаш;

- амалдаги санитария-гигиена, табиатни муҳофаза қилиш ва бошқа меъёрлар ҳамда талабларга риоя қилиш.

№	Қишлоқ аҳоли пунктлари	Аҳоли сони
1.	Йирик	5000га дан кўп киши
2.	Катта	3000-5000гача киши
3.	Ўртача	1000-3000гача киши
4.	Кичик	100-1000гача киши

5. Аҳоли пунктларини ривожлантириш истиқболлари қишлоқ хўжалик корхонасининг ихтисослашуви, ер қурилиши схемалари ва лойиҳалари, туманнинг режалаштирилишини ҳисобга олган ҳолда агросаноат комплексини шакллантириш

Архитектура

билан уйғун тарзда ушбу корхонанинг иқтисодий ривожлантирилиши прогнозлари асосида белгиланиши лозим.

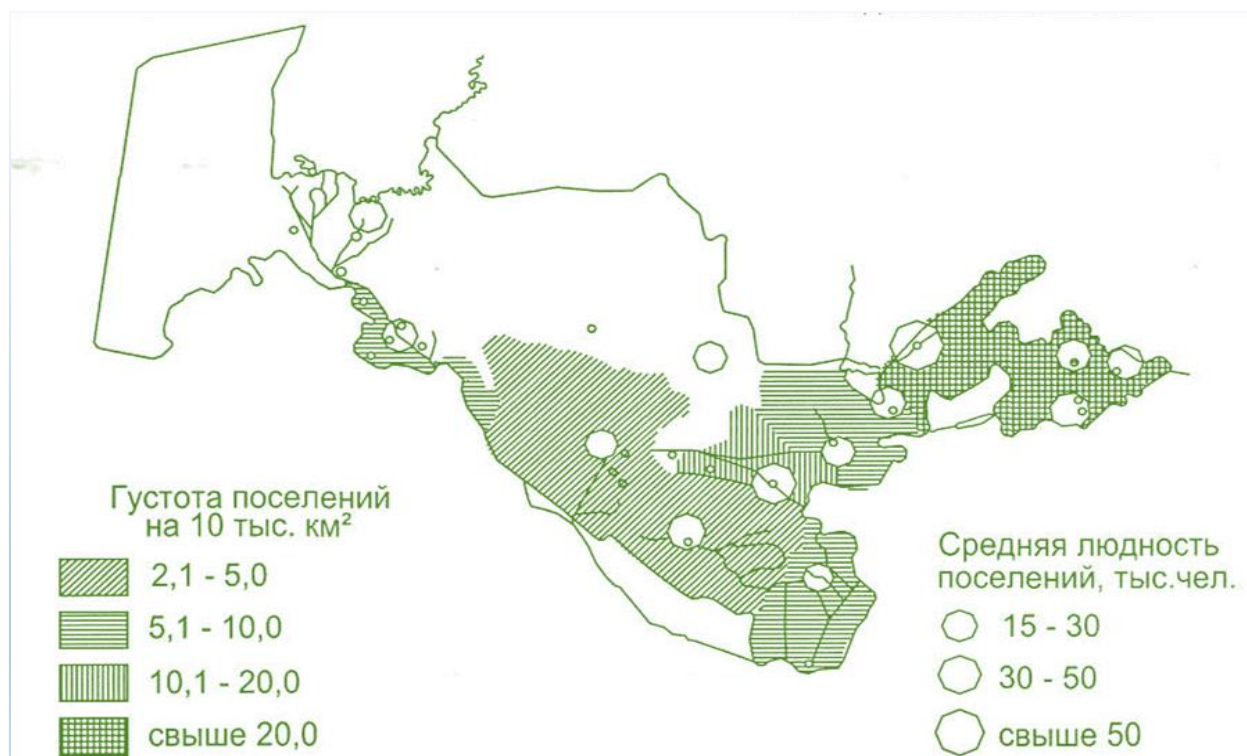
6. Қишлоқ аҳоли пунктларида хизмат кўрсатиш корхоналари ва муассасалари тармоғи барча қишлоқлардап, меҳнат қилинадиган жойлар ва дам олиш зоналарини қамраб оладиган ягона тизимдан иборат бўлиши керак.

7. Қишлоқ аҳоли пунктларнинг ҳудудларини режалаштириш тузилишини шакллантиришнинг умумий тамойиллари Ўзбекистон Республикаси ҳудудининг иқлимга доир туманлаштирилиши (сахролар, сахролар қуршовидаги воҳалар, тоғ этақларидаги воҳалар, янгидан ўзлаштирилаётган ерлар ва тоғлар) ни ҳисобга олган ҳолда ҳал қилиниши керак бўлади (ҚМҚ 2.01.01-94 «Лойиҳалаштириш учун иқлимий ва физик-геологик маълумотлар»га мувофиқ).

8. Қишлоқ аҳоли пунктларнинг режалаштирилиши тузилишини функционал зоналарнинг мухтасар ҳолида жойлаштирилиши ва ўзаро боғлиқ бўлишини, ҳудуднинг жамоатчилик марказлари, муҳандислик-транспорт инфратузилмаси билан уйғун тарзда оқилона туманлаштирилишини, ҳудуднинг шаҳар қурилиши жиҳатидан зарурлигига қараб ундан самарали фойдаланишни, архитектура ва шаҳарсозлик анъаналари, табиий-иқлим, ландшафт, миллий-маиший ва бошқа маҳаллий ўзига хос хусусиятларнинг комплекс тарзда ҳисобга олиншини таъминлаш лозим бўлади.

Аҳолининг алоҳида минтақалар ва зоналарда жойлашуви бўйича келтирилган таҳлилдан кўриниб турибдики, қишлоқда яшовчиларнинг улуши шаҳарликларга қараганда кўпчиликни ташкил этади (Тошкент минтақаси ва Қуйи Амударё зонаси бундан мустасно). Бу ҳолат республикада қишлоқ аҳолисининг шаклланган жойлашувидаги ўзига хос жиҳатларни янада чуқурроқ ўрганишга йўналтиради.

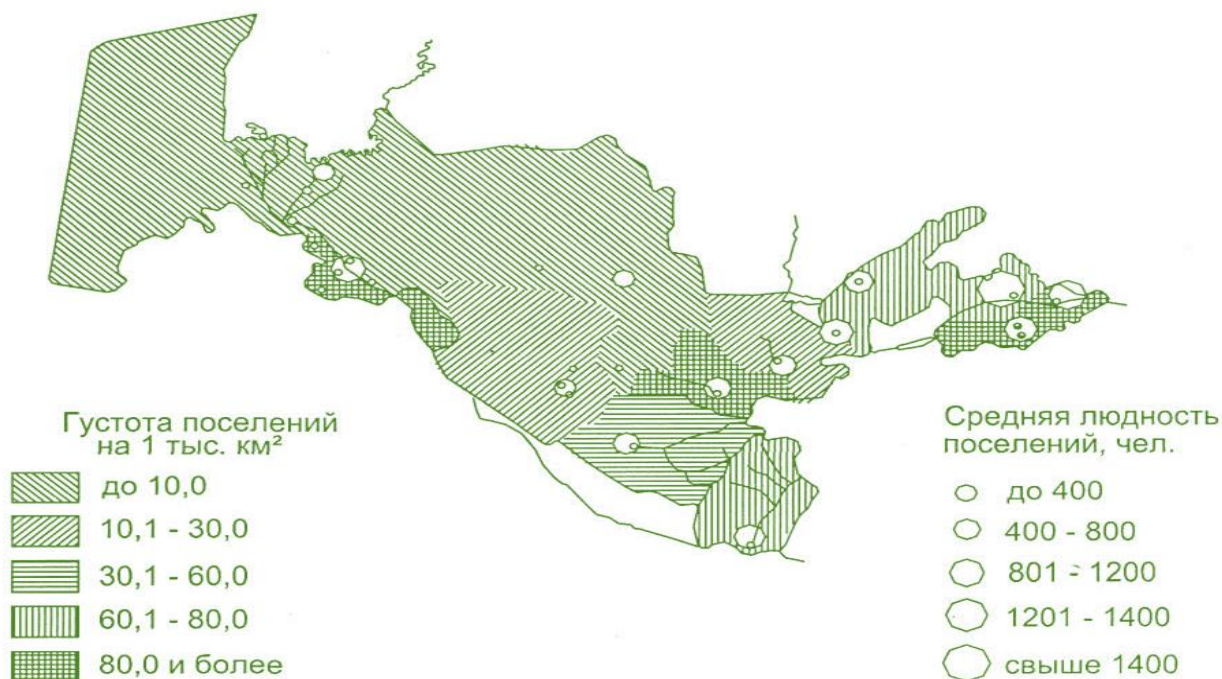
Шаҳар аҳолисининг жойлашиши

Қишлоқ аҳолисининг жойлашиши

Қишлоқ фуқоролар йиғини-қишлоқ аҳоли пунктларини режалаштириш (АПӨТ) лойиҳасини ишлаб чиқиш қонуни.

- I. Умумий ҳолатлар
- II. Қишлоқлар аҳоли пунктларини учун шаҳарсозлик ҳужжатларини ишлаб чиқиш кетма-кетлиги
- III. АПӨТ лойиҳасининг асосий мақсадлари
- IV. Хўжаликлараро ишлаб чиқариш ва фермер хўжалик тармоқларини шакллаштириш
- V. Хўжаликлар аро жойлаштириш ва унинг шакллаштириш
- VI. Аҳоли сонини лойиҳавий ҳисоби
- VII. Уй-жой қурилишини ривожлантириш
- VIII. Хизмат кўрсатиш корхона ва муассасаларини режалаштиришни ташкил этиш
- IX. Хўжаликлараро транспорт алоқалари ташкил қилиш
- X. Инженерлик инфраструктураси
- XI. Худуднинг муҳандислик тайёргарлиги
- XII. Атроф-муҳит муҳофазаси
- XIII. ҚФЙнинг (АПӨТ) лойиҳасида амалга оширилишининг ижтимоий-иқтисодий самараси
- XIV. ҚФЙ (АПӨТ) лойиҳасининг келишуви ва тасдиқлаш тартиби.

Ушбу лойиҳада қуйидаги терминлар ва тушунчалар ишлатилади.

Қишлоқ фуқароларини йиғини худудини архитектура-лойиҳавий ташкиллаштириш лойиҳаси. – Қишлоқ фуқоролар йиғини учун комплекс

шаҳарсозлик ҳужжати бўлиб, бу ҳужжат шаҳарсозлик принципиал масалалари ечимини топади.

Қишлоқ аҳоли пунктларининг лойиҳавий структураси, қишлоқ фуқаролари йиғини ҳудудининг комплекс ривожланиши, функционал лойиҳалаштириш тўғрига мувофиқлигини ҳисобга олиниши, архитектуравий қиёфасини мукаммаллаштириш, аҳоли яшаш шароитини яхшилаш, қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини ривожлантириш, атроф- муҳит муҳофазаси, табиий материал ва инсон ресурсларидан умумли фойдаланиш, рекреацион хизмат шакллантиришни ташкиллаштириш ва мавжудларини ривожлантириш. Қишлоқ аҳоли пунктлари перспектив ривожланиши ва яқин 15-20 йилга анализ қилинади.

Биринчи навбатда қурилиш

Бош тарх схемасида биринчи навбатда қурилиш ажратиб бериш.

– график тасвирнинг қабул қилинган шаҳарсозлик қарорлари асосида тасвири билан, асосий фикрларни тушунтириш, принциплари ва ишлар кетма-кетлигини уюштириш, иншоот ва тармоқлар (сув таъминоти, оқава сувлари, иссиқлик таъминоти, газ таъминоти, электр таъминоти, ирригация алоқалари) ва қурилишга ажратилган объектлари қисми, ҳудуд биноларини ташкиллаштириш, ва уларнинг эксплуатацияга топшириш ва унга хизмат кўратиш кўзда тутилади.

Қишлоқ аҳоли пункти чегараси – Қишлоқ аҳоли пункти ташқи чегараси, қишлоқ аҳоли пунктини бошқа туркум (категория) ерлардан ажратиш.

Ер участкаси – ер сирти қисми, аниқ чегараларга, майдонига, ҳудудий статусга ва бошқа характеристикаларга эга, давлат ер кадастр ва давлат рўйхатига эга.

Умумий фойдаланиш ҳудуди – аҳолининг барча қисми чекланмаган тарзда фойдаланадиган ҳудуд, турар жойдан ташқари – майдонлар, кўчалар, турар жой кварталлари – скверлар, тор кўчалар.

Қурилиш чизиғи ва чегарасини тартибга солиш – қурилиш чегараси, бинолар, иншоотлар ва иморатлар жойлаштириш вақтида белгиланади, қизил чизикдан орқада ёки лойиҳаланаётган бино ва иншоотлар ташқи контурлари ёки ер участкалари чегараси.

Якка тартибдаги уй-жой қурилиш объектлари – алоҳида турган ёки блокли бир-икки қаватли турар жойлар, бир оила яшаш учун мўлжалланган алоҳида ер участкасида жойлашган.

Блокли турар жой – 2 қаватдан ошмаган шахсий турар жойлар, бир неча блоклардан иборат, ҳар бир блок бир оила учун, умумий деворга эга бўлган кўшни блокларга эшик ўрнисиз, алоҳида ер участкасига ва умумий фойдаланиш ҳудудига чиқишга эга.

Шаҳарсозлик – аҳоли пунктларининг планировка ва қурилиши теория ва практикаси, аҳоли аро пунктлари оралиғи ҳудуди, социал-иқтисодий, қурилиш-техник, архитектура-бадий ва санитар-гигиеник комплекс ечимини тақдим этади⁶.

Шаҳарсозлик фаолияти – давлат органлари фаолияти, юридик ва жисмоний шахсларнинг, аҳоли пунктларининг ҳудудларини шаҳарсозлик

⁶ К. Т. Chang. Introduction to Geographic Information Systems(8th edition). USA, 2015, english Mc Graw-Hill International Edition

Архитектура

режалаштирилишини ривожлантириш, ер участкаларини фойдаланиш турини аниқлаш, қурилиш ишлаб чиқариш, бино ва иншоотлар ва бошқа объектларнинг, қурилиш ва реконструкциясини, аҳоли эҳтиёжини ҳисобга олиб лойиҳалаш, ижтимоий ва давлат эҳтиёжларини, шу билан бирга, миллий, тарихий-маданий, экологик, табиий хусусиятларини ҳисобга олиш.

Шаҳарсозлик ҳужжатлари – ҳудудларнинг ривожланиш планининг ўрнатилган тартибда тасдиқланган шаҳарсозлик ҳужжатлари, аҳоли пунктларини ва уларнинг қурилиши.

Турар-жой зонаси – яқка тартибдаги шахсий турар жойларнинг қурилиши ва ҳовли-жойида, мол ва парранда боқиш ҳуқуқи бўлган ҳудуд.

Кўча, майдон – умумий фойдаланиш ҳудуди, қизил чизиқлар билан чегараланган кўча - йўл тармоғи;

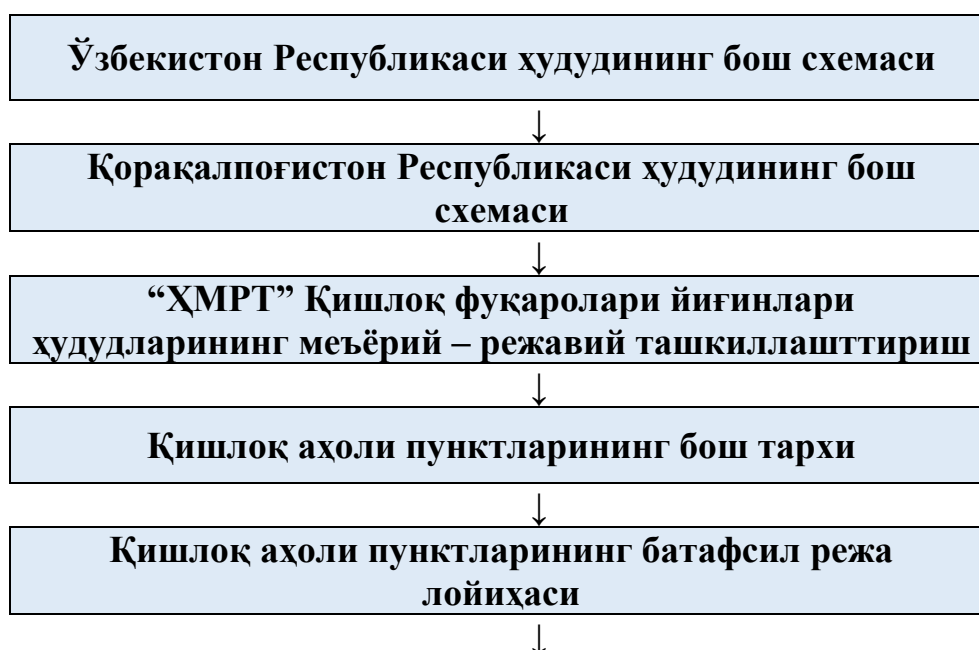
Кўкаламзор ҳудуд – аҳоли яшаш пункти ҳудудининг сунъий яратилган бог-парк комплекслари ва объектлари – бог, парк, тура жой, жамоат-хизмат ва бошқа ҳудудлар зонаси, яшил ўсимликлар ва бошқа усимликлар коплами булган ҳудуд кисми.

Шаҳарсозлик зоналари – кишлоқ аҳоли пунктларини чегаралаш ва шаҳарсозлик регламентларини ер участкалари ва капитал қурилиш объектлари зонасида татбиқ этиш.

Пиёдалар зонаси – пиёдалар ҳаракатлари учун белгиланган ҳудуд, транспорт ҳаракати тақикланган хизмат курсатишга белгиланган транспортдан ташқари.

Автоманзилгоҳлар – автомобиль тўхташ ва сақлаш учун мўлжалланган очик ҳудуд.⁷

Қишлоқ аҳоли пунктлари учун шаҳарсозлик ҳужжатлар ишлаб чиқишнинг кетма – кетлиги.

⁷ К. Т. Chang. Introduction to Geographic Information Systems(8th edition). USA, 2015, english Mc Graw-Hill International Edition

Қурилиш учун ишчи ҳужжатлар (РД)

Хўжаликлар аро жойлашишнинг шаклланиши.

Қишлоқ аҳоли пунктлари, жойлаштириш системасининг бирлиги элементи бўлиб, асосида мавжуд бўлган ҳудудий структура асосида шаклланади:

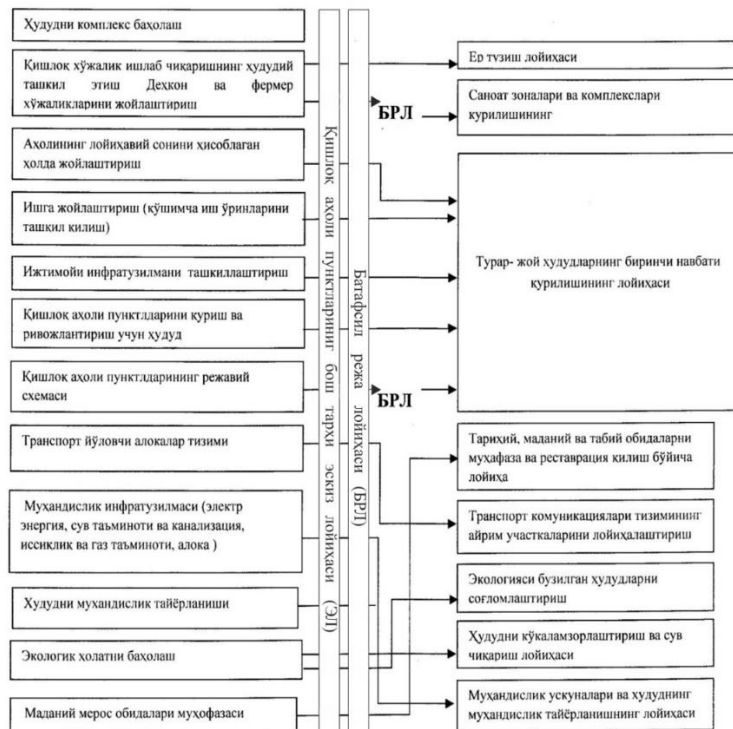
- маъмурий туман;
- қишлоқ фуқаролар йиғини;
- фермерлик бирлашмаси ва агро фирм;
- фермер хўжалиги;
- қишлоқ аҳоли пункти;

Жойлаштиришнинг рационал системаси ишлаб чиқариш ривожланиши ва қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши ривожланиши перспективасига жавоб бериши керак. Шу билан бирга ижтимоий ишлаб чиқариш, инженер-транспорт ва бошқа инфраструктуралар ва маданий-маиший, рекреацион ва меҳнат алоқаларининг қишлоқ фуқаролар йиғини чегарасида шаклланишини ҳисобга олиш керак.

Қишлоқ фуқаролари йиғинларини ҳудудларини меъёрий режавий ташкиллаштириш (ХМРТнинг асосий мазмуни)

I чи босқич лойиҳаси ХМРТ лойиҳаси Бош тархнинг элементлари Батафсил режа лойиҳаси (БРЛ)	II чи босқич лойиҳаси Ишчи ҳужжат лойиҳаси Қишлоқ аҳоли пунктларининг бош тархи эскиз лойиҳаси (ЭЛ)

УМУМИЙ ҚОИДАЛАР.

* БРЛ Батафсил режа лойиҳаси

* ЭЛ Қишлоқ аҳоли пунктларининг бош тархи эскиз лойиҳаси

Архитектура

1. Ушбу нормалар ва қоидалар ишлаб чиқариш фаолияти ва мулкчиликнинг турли шаклларидаги янги қишлоқ хўжалик корхоналарининг лойиҳалаштирилиши ва мавжудларининг реконструкция қилинишига тегишлидир, ҳудудларнинг меъморий режалаштирилиши ва ташкил қилинишига нисбатан асосий талабларни ўз ичига олади ва қайси идорага бўйсунганидан қатъий назар барча лойиҳа ташкилотлари учун мажбурий ҳисобланади.

2. Ушбу нормалар Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 21-майдаги “Ўзбекистон Республикасининг қишлоқ ижтимоий инфратузилмасини ривожлантириш дастури тўғрисидаги” 182 - сонли Қарорини бажарилиши мақсадида ишлаб чиқилган. Қишлоқ хўжалиги корхоналари ҳудудларини меъморий режалаштириш ва ташкил қилиш юзасидан лойиҳа ҳужжатларини ишлаб чиқишда Ўзбекистон Республикаси қонунлари, Ўзбекистон Республикаси Президенти Фармонлари, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ва Вазирлар Маҳкамаси қарорларига, шунингдек, Ўзбекистон Республикасини иқтисодий ва ижтимоий ривожлантиришга доир жорий ҳамда истиқболли прогнозларга амал қилиш зарур.

Ушбу нормалар Республика қурилиш нормалари ва қоидалари классификаторининг таркибий қисми ҳисобланади ва айти бир вақтда мазкур классификаторнинг архитектура ва шаҳар қурилиши, қурилиш, экология ҳамда ер-хўжалик қурилиши соҳасидаги бошқа меъорий ҳужжатларининг ҳам амал қилишини тақозо этади.

3. Қишлоқ хўжалик корхонаси - бу очиқ ва ёпиқ турдаги қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши, саноат, ташқи ва ички инфратузилма объектлари, аҳолининг яшайдиган, меҳнат қиладиган ва дам оладиган жойларининг табиий муҳитда иқтисодий ва экологик жиҳатдан мақсадга мувофиқ равишда, ягона меъморий режалаштириш фикри асосида ҳал қилинган шаҳар қурилишининг кўшиб олиб борилишидир.

Қишлоқ хўжалик корхонаси ҳудудини очиқ шаҳар қурилиши тизими сифатида ва шаҳар қурилиши фаолияти тарзида - аграр шаҳар қурилиши комплекси каби кўриб чиқиш керак бўлади.

4. "Қишлоқ хўжалиги корхоналари ҳудудларини меъморий режалаштириш ва ташкил қилиш" лойиҳаси ёки қишлоқ фуқаролари йиғини принципиал шаҳар қурилиши вазифаларини, барча аҳоли пунктларининг режалаштириладиган тузилмасини ҳал этади ва лойиҳа элементларини ишчи лойиҳалаштириш учун асос бўлиб хизмат қиладди.

Асосий вазифалар:

- Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши объектларининг ер қурилиши лойиҳаси ва қишлоқ хўжалик корхонасини ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш прогнози билан уйғунлаштирилган ҳолдаги истиқболдаги тараққиётини, ушбу объектлар асосларининг жойлаштирилиши ва режалаштирилишини белгилаш;

- хўжалик ичида қарор топган жойлашувнинг қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг ҳудудий ташкил этилиши билан уйғунлаштирилган ҳолдаги реконструкцияси;

- қишлоқ хўжалик корхонаси аҳолиси, шу жумладан, ҳар бир аҳоли пункти бўйича аҳолининг лойиҳадаги сонини белгилаш;

- қишлоқ хўжалик корхонаси ҳудудида маданий-маиший хизмат кўрсатиш тизимини ташкил этиш;
- фуқаролар учун уй-жойлар ва ишлаб чиқариш мақсадидаги қурилиш учун зарур ҳажмларни ва улар жойлаштириладиган жойларни белгилаш;
- хўжалик ичидаги транспорт-пиёдалар коммуникацияларини ташкил қилиш;
- аҳоли пунктларининг қишлоқ хўжалик корхонаси доирасидаги муҳандислик таъминоти, ободонлаштирилиши ва ландшафтнинг шакллантирилиши бўйича таклифларни ишлаб чиқиш;
- аҳоли сонидан қатъий назар аҳоли пунктларини режалаштиришнинг принципал схемаларини ишлаб чиқиш;
- атроф муҳитни ҳимоя қилиш, табиат, тарих ва маданият ёдгорликларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш бўйича таклифларни ишлаб чиқиш.

Санаб ўтилган вазифаларнинг ҳал этилиши вариантли асосда бажарилиши лозим, табиат ва бошқа ресурсларга энг кам зарар етказган ҳолда қишлоқ аҳолиси турмушининг юксак ижтимоий-иқтисодий даражасига эришиш уларни баҳолаш мезони ҳисобланади.

Ҳудудни ва қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини ташкил қилиш

1. Қишлоқ хўжалик корхонасини турли ҳудудий даражалар тизими:

Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг ўз чегаралари доирасида, маъмурий қишлоқ хўжалик тумани, вилояти ёки унинг бир қисми доирасида, минтақа доирасида ва, ниҳоят, Республика агросаноат комплекси доирасида ташкил этилишидан иборат агросаноат комплексининг элементи сифатида лойиҳалаштириш керак бўлади.

2. Корхонанинг қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш фаолиятини ташкил этишнинг ўзига хос хусусиятлари минтақанинг тарихий қарор топган ва табиий шарт-шароитлари асосида умумий Республиканинг ижтимоий-иқтисодий ривожлантирилиши прогнозини ҳисобга олган ҳолда қуйидаги асосий масалаларни ҳал қилиб белгиланади:

- қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг ихтисослашувини белгилаш;
- қишлоқ хўжалик корхоналарининг ишлаб чиқариш бўлинмаларини жойлаштириш;
- хўжалик ичидаги магистраль йўл тармоғини жойлаштириш;
- янги ерларни аниқлаш ва ўзлаштириш, мавжуд суғориш ва коллектор-дренаж тармоғини реконструкциялаш, ерлар рекултивацияси, эрозияга қарши тадбирлар⁸;

Хўжалик ичидаги ишлаб чиқариш объектлари тармоғини шакллантириш

1. Ишлаб чиқариш объектларининг жойлаштирилиши қишлоқ хўжалик корхонасининг ишлаб чиқариш фаолиятини астойдил иқтисодий таҳлил этиш асосида ва қабул қилинган жойлаштириш тизимига мувофиқ амалга оширилиши лозим.

Ишлаб чиқариш объектларини аҳоли сони 100 киши ва ундан кўп бўлган посёлкалар, йўллар, сув таъминоти тармоқлари, электр таъминоти яқинида,

⁸ К. Т. Chang. Introduction to Geographic Information Systems(8th edition). USA, 2015, english Mc Graw-Hill International Edition

Архитектура

маҳаллий шарт-шароитларни (иқлим, жойнинг рельефи, шамолларнинг асосан қайси томонга қараб эсиши, очиқ сув ҳавзаларининг мавжудлиги, ер ости сувларидан фойдаланиш имконияти ва бошқалар) ҳисобга олиб жойлаштириш керак бўлади.

Ишлаб чиқариш объектларининг қуввати ва йўналишлари қишлоқ хўжалик корхонасининг хўжалик фаолияти йўналишларини (пахтачилик, дончилик, шоликорлик, боғдорчилик, чорвачилик ва бошқалар) ҳисобга олган ҳолда белгиланади.

2.Куйидагилар ишлаб чиқариш объектлари ҳисобланади:

- қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлайдиган корхоналар;
- қишлоқ хўжалик техникаси ва автотранспортни таъмирлаш, техника хизмати кўрсатиш ва сақлаш корхоналари;
- қишлоқ хўжалик маҳсулотлари омбор-хоналари ва сақланадиган жойлар;
- чорвачилик, паррандачилик, ҳайвонотчилик фермалари, озуқа тайёрлаш пунктлари, ҳовузчилик хўжаликлари;
- ветеринария муассасалари⁹.

3.Ишлаб чиқариш объектларини қуриш учун участкаларни ажратишда аҳоли пунктларини санитария ҳимоялаш зоналари яратилишини, лойиҳалаштиришнинг ветеринария, ёнғинга қарши ва технологик меъёрларини ҳисобга олиш керак бўлади.

Санитария ҳимоялаш минтақалари ердан фойдаланишдан чиқариб ташланмай-ди ва қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши эҳтиёжлари учун фойдаланилиши керак.

Санитария ҳимоялаш зонасида турар-жой бинолари, болаларнинг мактабгача ва мактаблар муассасалари, соғлиқни сақлаш ва истироҳат муассасалари, спорт иншоотлари, боғлар, хиёбонлар, боғдорчилик жамиятлари ва полизларни жойлаштиришга йўл қўйилмайди.

Назорат саволлари:

1. Ўзбекистон Республикаси аҳолиси қанча?
2. Замонавий шаҳар ва қишлоқларнинг ривожланиши қандай жараён билан белгиланади?
3. Шаҳар ва қишлоқнинг узлуксиз ривожланиш жараёни ниманинг ўзгаришида кўзга ташланади?
4. Шаҳар ва қишлоқ аҳоли пунктларида қанча аҳоли яшайди?
5. Шаҳар ва қишлоқ аҳолисининг асосий вазифаси нималардан иборат?

Фойдаланган адабиётлар:

1. К. Т. Chang. Introduction to Geographic Information Systems(8th edition). USA, 2015, english Mc Graw-Hill International Edition.

---

⁹ К. Т. Chang. Introduction to Geographic Information Systems(8th edition). USA, 2015, english Mc Graw-Hill International Edition

2. Mohinder S. Grewal , Angus P. Andrews , Chris G. Bartone. Глобальная навигационная спутниковая система. Global Navigation Satellite Systems, Inertial Navigation, and Integration 3rd Edition. USA, 2013, english, Wiley Interscience.
3. Travis Beck. Principles of Ecological Landscape Design. Island 2013
4. Ловров В.А. «Методика реконструкции городов» Москва, СНиП
5. ШНК 2.07.01-12
6. Хосиева С.А. «Архитектура городской среды» Москва Стройиздат 2001
7. Лола А.М. «Основы градостроения и теории города» 2005
8. Оленьков В.Д. «Градостроительная безопасность». 2007.
9. Н.В Маслов «Градостроительная экология». «Высшая школа». 2003.
10. В.В Аникеев., В.В Владимиров. «Градостроительные проблемы совершенствования административно-территориального устройства». 2002.
11. Исамухамдова Д.У., Адылова Л.А. «Шаҳарсозлик асослари ва ландшафт архитектураси». Дарслик. 1-қисм., Тошкент, 2009.
12. Исамухамдова Д.У., Адылова Л.А. «Шаҳарсозлик асослари ва ландшафт архитектураси». Дарслик. 2-қисм., Тошкент, 2009.
13. Исамухамедова Д.У. Исмаилов А.Т., Хотомов А.Т. “Инженерлик ободонлаштириш ва транспорт”. Дарслик., 1 қисм., Тошкент, 2009.
14. ШНК 2.07.01-12
15. <http://www.arhitekto.ru/txt2razv16.shtml>
16. http://www.Glazychev.ru/books/mir_architecture/glava_8/glava_08-01.htm
17. Principles of Town Planning and Architecture, Marie-Helene Contal, Jana Revedin, Boston,USA,2009.

2-мавзу: “Ҳудудий - иерархик тизимнинг тақсимланиши шаклланиши”.

Режа:

- 2.1. Аҳоли пунктларининг ижтимоий - иқтисодий интеграцияси.
- 2.2. Маҳаллий тақсимлаш тизимининг тизими-лойиҳаланиши.
- 2.3. Қишлоқ фуқаролар йиғини—маҳаллий тақсимлаш тизимининг асосий элементи.

Таянч иборалар: шаҳарсозлик, инфратузилма, компенсация, интензив, объект, ядро, урбанизация, тенденция.

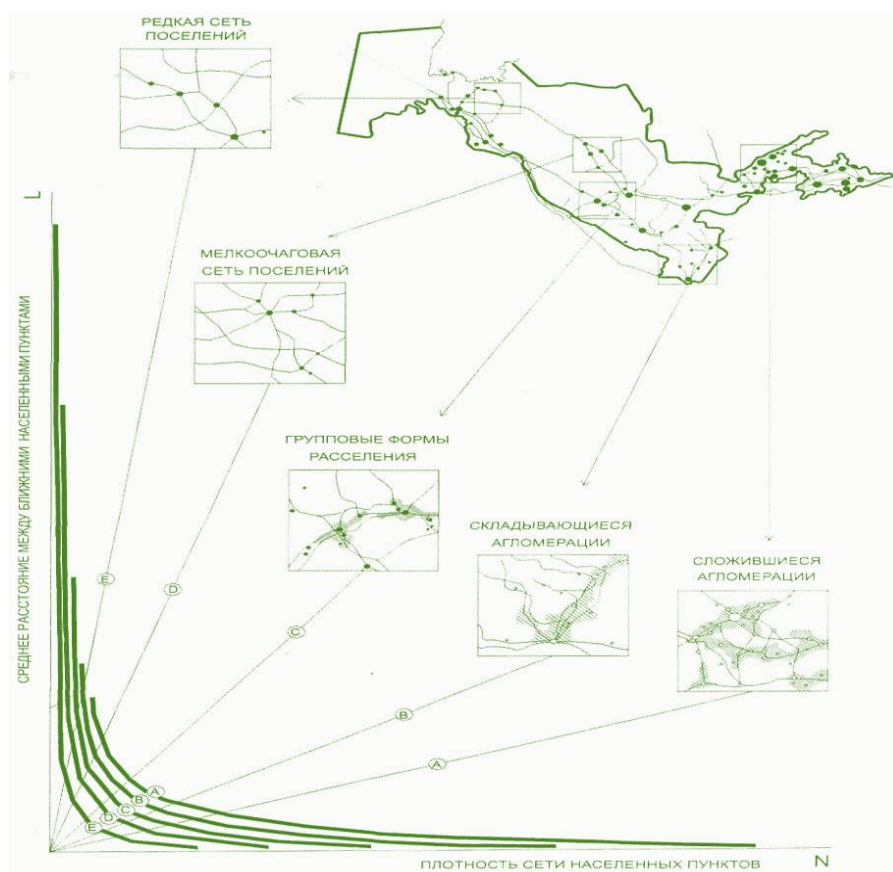
2.1.Аҳоли пунктларининг ижтимоий-иқтисодий интеграцияси.

Бугунги кунда шаҳарсозлик ва лойиҳалаш соҳасида янгича, янада каттароқ миқёсларда фикрлашга ўтиш аҳоли пунктларининг жойлашув тизимларидаги самарали ривожланиши ва фаолият кўрсатиши билан боғлиқ масалалар мажмуасини ҳал қилишнинг энг муҳим шарти бўлиб қолмоқда¹⁰. Ижтимоий-иқтисодий ривожланиш ва шаҳарсозлик соҳасида лойиҳалаштириш объектлари сифатида алоҳида қишлоқ аҳоли пунктлари бир бир каторда жойлашувнинг гуруҳли шакллари ҳам қабул қилмоқда. Шу билан бирга, таъкидлаш лозимки,

¹⁰ К. Т. Chang. Introduction to Geographic Information Systems(8th edition). USA, 2015, english Mc Graw-Hill International Edition

Архитектура

аҳоли пунктларининг меъморий-режали ташкил этиш бўйича кўпгина асосий масалалар фақат алоҳида аҳоли пункти учун эмас, балки бутун тизим миқёсида қўрилиши мумкин. Бунда алоҳида аҳоли пунктининг режали тузилмаси ҳудуд бўйича каттароқ миқёсга эга бўлган анча мураккаб тизим таркибидаги кичик тизимга айланиб бораётгани кузатилмоқда. Юқорида қайд этилган принциплар асосида аҳоли пунктларининг гуруҳли тизимлари (АПГТ) шаклланади.

Аҳоли пунктларининг сийрак тармоғи. аҳоли пунктларининг кичик ўчоқли тармоғи. жойлашувнинг гуруҳли шакллари. шаклланаётган агломерациялар. шаклланган агломерациялар.

кўшни аҳоли пунктлари орасидаги ўртача масофа.
аҳоли пунктлари тармоқларининг зичлиги.¹¹

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНING ТУРЛИ ЖОЙЛАШУВ ЗОНАЛАРИДАГИ АҲОЛИ ПУНКТЛАРИ ТАРМОҚЛАРИ ҲУДУДИЙ ТУЗИЛМАЛАРИНИНГ РИВОЖЛАНГАНЛИК ДАРАЖАСИ

Аҳоли пунктларининг гуруҳли тизимлари (АПГТ)—аҳолининг аҳоли пунктлари ўртасида қатнашига сарфланадиган вақт чегарасида жойлашган аҳоли пунктларининг режали-тартибга солинадиган тизими. Бу тизим ижтимоий-иқтисодий ва режавий функционал ўзаро муносабатлар интеграцияси асосида турмуш шароитларини оптималлаштириш мақсадида яратилади.

Аҳоли пунктларининг жойлашув тизимларини шакллантириш йўналишидаги ривожланиш жараёни бир нечта босқичга бўлинади. Бу

¹¹ К. Т. Chang. Introduction to Geographic Information Systems(8th edition). USA, 2015, english Mc Graw-Hill International Edition

босқичларни ажратиш келгусидаги ҳолат характери прогностлаш имкониятини беради. Бу шаҳарлар, посёлкалар ва қишлоқларнинг ўзаро боғланган тармоғининг график моделида яққол кўрсатилган бўлиб, оддий аҳоли пунктлари тармоғи шартли равишда бир турдаги майдон, шаҳарлар–маъмурий марказлар жойлашув тизимининг ядролари, маъмурий-худудий бўлиниш чегаралари эса – жойлашувнинг тузилмавий шакли сифатида кўрилади.

Аҳоли пунктларининг ўзаро боғлиқ тарзда ривожланишининг кучайиши жараёнида тўртта босқични ажратиш мумкин, уларнинг ҳар бири аҳоли пунктлари орасидаги ўзаро боғлиқликнинг янада юқорироқ ва янги шакллари билан фарқланади. Республикаимизнинг аксарият вилоятларидаги жойлашув тизими аҳоли пунктларидаги функционал табақаланишнинг кучайиши ва илм-фан, дам олиш ва туризм, агарарсаноат ишлаб чиқариш марказлари каби бир қатор ихтисослашган функцияларни бажарувчи шаҳар ва посёлкалар ажралиб чиқиши билан тавсифланади.

Аҳоли пунктлари ўртасидаги ўзаро боғлиқликнинг кучайиши шуни кўрсатаптики, вилоят ва туманлар миқёсидаги жойлашув тузилмаси ривожланишининг кейинги босқичи жойлашувнинг табақалашган шакли деб эътироф этилувчи ҳолатга ўтишдан иборат бўлади. Прогностлаштирилаётган бу босқич тизимдаги барча аҳоли пунктларининг қуйида келтирилган ўзаро функционал боғланишлари: ижтимоий-маданий, рекреацион ва бошқа ихтисослашган умумтизим миқёсидаги объектларнинг ривожланиши (улар фақат тизим бўғинлари сифатида мавжуд бўлиб фаолият юритиши мумкин); аҳолининг вилоят тизимидаги барча асосий ихтисослашган марказларга маятниксимон миграцияси;

Аҳоли пунктлари интеграциясининг график модели

Шаҳар ва қишлоқ аҳоли пунктлари ўртасидаги фарқланишларнинг деярли бўлмаслиги; тизимнинг аҳоли яшайдиган ҳудудларида ягона муҳандислик-техник инфратузилма шаклланиши билан билан ажралиб туради¹².

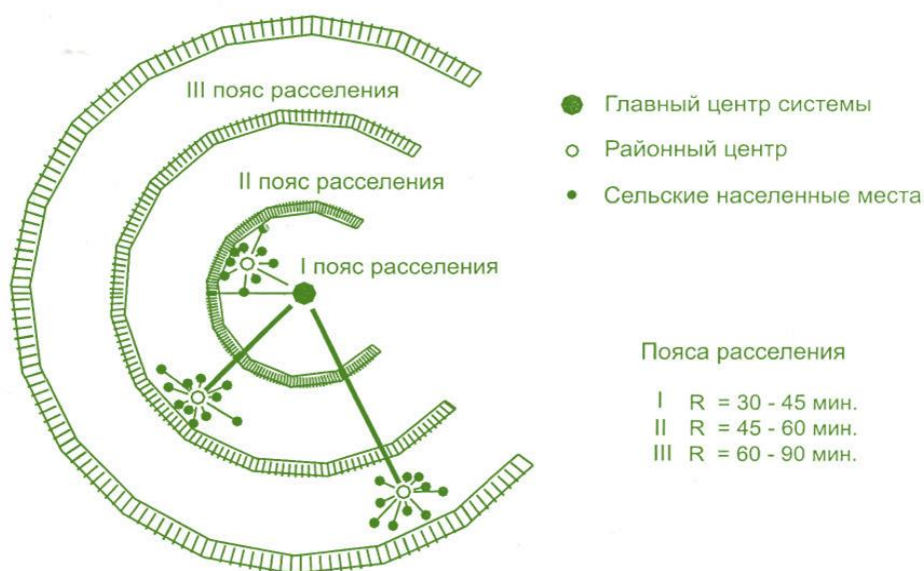
Шаҳар-марказларнинг интенсив таъсир зонасидаги қишлоқ аҳоли пунктлари ҳамда вилоят ва туманларнинг чекка қишлоқлари ривожланиши бўйича ўтказилган таҳлил натижалари муайян тизим доирасида шаҳар-марказга нисбатан жойлашув ҳудудлари бир турда бўлмай, бу тизим чегарасида жойлашган аҳоли пунктларининг табақаланиш жараёни кучайганини кўрсатапти–буни “марказнинг таъсир эффекти” деб таърифлаш мумкин. Одатда, чекка ҳудудлардан шаклланаётган тизим марказига яқинлашган сари агломерация ва муҳит урбанизацияси жараёнлари фаоллиги ошиб боради. Бунда тизимнинг тузилмавий режали ядросидаги жараёнлар “қуввати” ва худудий бирлашишларнинг сифати чекка ҳудудларда жойлашган аҳоли пунктлари локал гуруҳларидагига караганда анча юқори эканлигини қайд этиш лозим. Бундай ҳолатни аҳоли сони ўсиши ва иқтисодий ривожланишнинг жадал суръатлари, аҳоли ўртасидаги икки томонлама алоқалар, шаҳар-марказ ва унинг атрофидаги аҳоли пунктлари ўртасидаги ўзаро иқтисодий алоқаларнинг ривожланиши айнан

¹² К. Т. Chang. Introduction to Geographic Information Systems(8th edition). USA, 2015, english Mc Graw-Hill International Edition

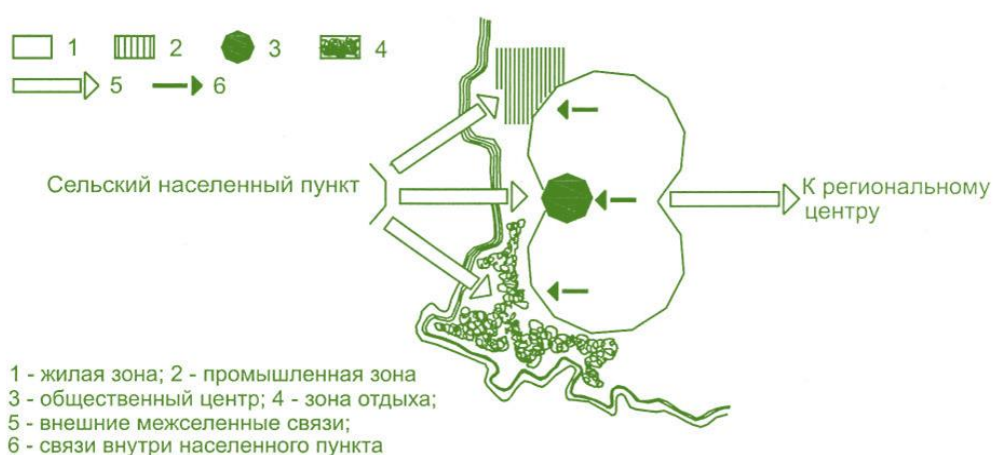
Архитектура

шаҳар-марказ яқинида жойлашган аҳоли пунктларида кузатилиши билан изоҳлаш мумкин. Виолятлардаги жойлашув тизимлари доирасида эса бу каби агломерацион жараёнлар виолят марказидан узоқда жойлашган туман марказлари (ёки нисбатан катта шаҳралар) атрофида содир бўлади¹³.

Жойлашувнинг шаклланаётган тизимлари ичида худудий бирлашиш жараёнлари натижасида жойлашув минтақалари ҳосил бўлиб, улар асосий ижтимоий-иқтисодий ва тузилмавий-режали кўрсаткичлар, қишлоқ аҳоли пунктларининг марказий шаҳарга нисбатан жойлашиш хусусиятлари бўйича сезиларли фарқланадилар:

ПРИНЦИПИАЛЬНАЯ СХЕМА ВЗАИМОСВЯЗЕЙ НАСЕЛЕННЫХ ПУНКТОВ
В СИСТЕМЕ РАССЕЛЕНИЯ

Тизимнинг бош маркази. Туман маркази. Қишлоқ аҳоли пунктлари
Жойлашув минтақалари

Жойлашувнинг I минтақаси. Жойлашувнинг II минтақаси. Жойлашувнинг

¹³ К. Т. Chang. Introduction to Geographic Information Systems(8th edition). USA, 2015, english Mc Graw-Hill International Edition

III минтақаси

I R = 30-45 дақ. II R = 45-60 дақ. III R = 60-90 дақ.

**Аҳоли пунктларининг жойлашув тизимидаги ўзаробоғланишларининг
принципиал схемаси**

Қишлоқ аҳоли пункти Минтақавий марказга 1—турар жой зонаси; 2—саноат зонаси; 3—жамоат маркази; 4—дам олиш зонаси; 5—ташқи қишлоқлараро алоқалар; 6—аҳоли пункти ичидаги алоқалар.

Аҳоли пунктларининг жойлашув тизимидаги ҳолати

Жойлашувнинг I минтақасидаги қишлоқ аҳоли пунктлари, улар, асосан, бош транспорт коммуникациялар бўйлаб шаклланивчи ривожланишнинг асосий ўқларида жойлашади. Бу ўқлар мономарказли тизимларда жойлашувнинг ўзига хос нурларини ташкил этадилар¹⁴.

Шаҳарсозликка оид барча кўрсаткичлар (биноларнинг зичлиги, функцияларнинг хусусиятлари, кундалик алоқаларнинг йўналиши ва интенсивлиги, техник инфратузилманинг умумийлиги, ривожланиш суръатлари ва б.) қайси аҳоли пунктлари йирик шаҳар-марказнинг таркибига киришини белгилаб беради. Уларнинг режавий тузилмасини ривожланиши агломерация учун умумий режавий тузилма шаклланиши масалаларининг ҳал қилинишига боғлиқ;

-жойлашувнинг I минтақасидаги жойлашув нурлари ташқарисидаги қишлоқ аҳоли пунктлари ривожланиши нисбатан сустроқ бўлиб, уларнинг худудий ўсиш истиқболлари агломерация учун умумий режавий тузилма шаклланиши масалаларининг ҳал қилинишига боғлиқ;

-жойлашувнинг II минтақаси ривожланиш ўқидаги қишлоқ аҳоли пунктлари. Бундай аҳоли пунктларининг режавий тузилмаси агломерацияни кичик марказлари таъсири остида шаклланади. У йирик тасмасимон тузилманинг бир қисми сифатида ривожланишини назарда тутиш керак.

-жойлашувнинг III минтақаси ривожланиш ўқидаги қишлоқ аҳоли пунктлари. Бундай аҳоли пунктлари режавий тузилмаси жойлашувларни локал гуруҳи ичидаги турли алоқалар ортиши шароитида ривожланади. Юқорида баён этилганлар якуни сифатида таъкидлаш лозимки, шаклланаётган жойлашув тизимларидаги аҳоли пунктлари тузилмавий интеграцияси жараёнларини англаш шаҳарсозлардан уларнинг ривожланиши ва режали ташкил этилишига янгича ёндошишни талаб қилади. Бундай ёндошувнинг мазмун-моҳияти қуйидаги асосий методик ҳолатлар мужассамлигини ҳаётга татбиқ этишдан иборат:

-аҳоли пунктини алоҳида объект сифатида лойиҳалаштиришдан воз кечиш;

лойиҳалаштирилаётган объект ривожланиши миқёсини бошқа ҳолатлар билан бирлаштирган ва режали тузилмасини шаклланишини унинг шаклланаётган жойлашув тизимидаги ҳолати ва функцияларини ҳисобга олган ҳолда аниқлаш;

-лойиҳа ишлари турларини ва лойиҳа ҳужжатлари мазмун-моҳиятини жойлашув тизимларига мувофиқлаштириш.

¹⁴ К. Т. Chang. Introduction to Geographic Information Systems(8th edition). USA, 2015, english Mc Graw-Hill International Edition

Аҳолининг барча қатламлари учун, улар қаерда яшашидан катъий назар, меҳнат, турмуш ва ижтимоий-маданий шароитларни имкон қадар бир хил даражада бўлиши таъминлаш жойлашув тизимларидаги қишлоқ аҳоли пунктларини функционал ва режали ташкил қилишнинг асосий вазифалари бири ҳисобланади. Жойлашув тизимларини ташкил этиш қишлоқ аҳоли пунктлари аҳолиси учун ҳам ишлаб чиқариш, ҳам маданий-маиший ва ижтимоий соҳаларда имкониятлар доирасини кенгайтириш билан бирга жойлашувнинг шаҳар ва қишлоққа хос тизимлари ўртасидаги фарқланишларни сезиларли даражада тенглаштирсада, уларни батамом бартараф қила олмайди. Шаҳар-марказ билан транспорт алоқалари, шакллари ва имкониятлари турлича бўлгани сабабли жойлашув тизимининг турли минтақаларидаги қишлоқ аҳоли пунктлари ҳам бир-бирларидан сезиларли даражада фарқланади. Демак, ҳаттоки келгусида ҳам, жойлашув тизимининг ривожланган шароитларида ҳам турли аҳоли пунктларида яшовчилар бир қатор муҳим кўрсаткичлар бўйича турлича турмуш шароитларига эга бўладилар. Лекин, таъкидлаш зарурки, агар қишлоқ аҳоли пунктларидаги қишлоқ аҳолиси ижтимоий-иқтисодий марказлардан узоқда яшагани учун муайян турмуш шароитлари бўйича орқароқда бўлсалар, шаҳар аҳолиси табиий муҳитдан узоқда истиқомат қилганлари учун яшаш қулайликлари бўйича ёмонроқ шароитда бўладилар. Яшаш шароитларидаги шу каби объектив тенгсизлик кичикроқ миқёсдаги ҳудудий тузилмалар доирасида ҳам кузатилади. Амалда, бундай ҳолат шуни англатадики, бир афзалликка (марказда истиқомат қилиш) эришишдаги қийинчиликлар бошқа афзаллик – табиий муҳитга яқин бўлиш билан компенсацияланади. Бу ҳолатни тасодифий деб ҳисоблаш мумкин эмас, уни компенсациялаш асосида енгиб ўтиш барча жойда умумий хусусиятга эга¹⁵.

Юқорида баён этилганлардан келиб чиққан ҳолда, барча аҳоли яшайдиган жойларда, уларнинг асосий марказлар ва тузилмавий-режали тугунларга нисбатан жойлашувини инобатга олиб туриб, бундай фарқланишларни компенсациялашга асосланган ҳисобга олиш принципига ўтиш зарурлигини тан олиш лозим. Қишлоқ жойларга саноат, хизмат кўрсатиш объектлари ва муҳандислик-транспорт инфратузилмаларини киритиш асосида қишлоқ аҳоли пунктларининг ижтимоий-иқтисодий потенциали кучайтириш эҳтиёжи туғилади. Натижада, аграр-саноат интеграцияси ривожланиб, қишлоқ ҳудудларидаги жойлашув тизимларида урбанизация даражаси ошади.

1. Маҳаллий тақсимлаш тизимининг тизими-лойиҳаланиши

Жойлаштиришнинг маҳаллий тизимарини қишлоқ аҳоли пунктлари ва фаолиятнинг ҳудудий турларини ривожлантириш билан боғлиқ шакллантириш шаҳар ва қишлоқ аҳоли пунктларининг ўзаро боғлиқликда ривожлантириш масаласини ҳал қилишга, шунингдек бу каби ривожланишнинг аниқ шаҳарсозлик шакллари яратилишига ёрдам беради. Лекин, аҳоли пунктларини лойиҳаштиришнинг ҳозирги амалиётида алоҳида шаклланган аҳоли пунктларини режалаштириш ва уларда турли соҳа объектларини қуриш асосий шаҳарсозлик масаласи бўлиб келмоқда. Бу каби ёндошув шаҳар ва қишлоқ аҳоли

¹⁵ К. Т. Chang. Introduction to Geographic Information Systems(8th edition). USA, 2015, english Mc Graw-Hill International Edition

пунктларининг ўзаро боғлиқ равишда ривожланиши тенденциясига зиддир. Шу сабабдан, аҳоли пунктларини ривожлантириш бўйича шаҳарсозлик масалалари ечимига комплекс ёндошув зарурати борган сари долзарб кўринишга эга бўлмоқда.

Маъмурий туманларда қишлоқ аҳоли пунктлари ривожланишидаги асосий йўналишларни ва мувофиқ хўжалик инфратузилмаларининг ҳудудий ташкил этишнинг ўзига хос хусусиятларини ўрганиш ва таҳлил қилиниши жойлаштиришнинг маҳаллий тизимларидаги функционал ва режали тузилмалари шаклланишидаги қуйидаги муҳим жиҳатларини очиб бермоқда:¹⁶

жойлаштиришнинг маҳаллий тизимларини шакллантириш жараёнида аҳоли пунктлари-марказларнинг тузилма ташкил қилувчи роли ва аҳамияти кучайиб борапти, бу ҳолат маъмурий туман аҳолисининг аксарият қисми маҳаллий марказга жамланишида ифодаланади;

-хўжалик ўзгаришидаги ва унинг ижтимоий-иқтисодий таъсир қилиш зонасидаги жойлашувнинг хусусиятларни белгилаб берувчи омил сифатида маҳаллий марказ аҳамиятининг ортиши;

-шаклланаётган тизим доирасида жойлашувнинг ҳудудий ва функционал жиҳатдан бирлашиши, бунга юқорида санаб ўтилган жараёнлар сабаб бўлмоқда;

-маҳаллий тизимларнинг функционал ва тузилмавий-функционал яхлитлигининг кучайиши, бунга улар доирасидаги транспорт тармоқларининг такомиллашуви, аҳолининг меҳнат ва маданий-маиший миятниксимон миграцияси, аҳолига қишлоқлараро ижтимоий хизмат кўрсатиш тизимининг шаклланиши ва қишлоқ аҳолисига хизмат кўрсатишнинг кўчма шакллари ривожланиши каби омиллар ёрдам беради;

аграрсаноат интеграцияси жараёнларининг асосан жойлашувнинг маҳаллий тизимлари доирасида ривожланиши.

Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришга аграр-саноат бирлашмаларни татбиқ қилиш ва шу йўл билан маъмурий туман ёки туманлар гуруҳи ишлаб чиқариш тизимини ҳудудий ишлаб чиқариш бирлигига айлантириш учун дастлабки шартларни яратилиши маҳаллий марказ ва истиқболли қишлоқ аҳоли пунктларининг функционал тузилмасини мураккаблаштириш ва такомиллаштиришга хизмат қилади. Шу билан бирга аҳоли пункти–маҳаллий марказнинг интенсив таъсири остидаги зонада агросаноат ишлаб чиқариш инфратузилмаси жамланиши учун шароитлар ташкил қилинади. Бир вақтнинг ўзида марказдан узоқда жойлашган маҳаллий жойлашув тизимларида меҳнаткашлар мавсумий ёки вақтинча ишлайдиган ишлаб чиқариш базалари ривожланиши учун дастлабки шартлар ҳам яратилади.

Санаб ўтилган тенденцияларнинг барчаси истиқболли жойлашув характерига, жойлашувнинг маҳаллий тизимлари ва, мос равишда, марказлар вазифасини бажарувчи ёки, аксарият ҳолларда, жойлашувнинг маҳаллий тизимларида оддий бўғин сифатида қараладиган аҳоли пунктларининг режали ташкил этилишига бевосита таъсир кўрсатади. Шу билан бирга, бу тенденциялар барча шаҳарсозлик тадбирлар ва, биринчи навбатда, бутун тизимдаги жойлашув ривожланиши манфаатларин ҳисобга олган ҳолда марказларнинг

¹⁶ К. Т. Chang. Introduction to Geographic Information Systems(8th edition). USA, 2015, english Mc Graw-Hill International Edition

Архитектура

ривожлантиришга қаратилган тадбирларнинг ижтимоий, иқтисодий ва меъморий-режали нуқтаи назардаги самарадорлигини баҳолаш зарур эканлигини кўрсатади. Бу тенденциялар жойлашувнинг шаклланаётган маҳаллий тизимларини ягона шаҳарсозлик бутунлигини ва келгусида улар асосида сифат нуқтаи назарида янги, шаҳарсозлик нуқтаи назарида ягона тузилмалар – жойлашувнинг локал ҳудудий бирликлари пайдо бўлишини шартлаб берадилар.

Бу каби жойлашув бирликларини ишлаб чиқариш алоқаларини ҳисобга олган ҳолда яратилиши шаклланган қишлоқ жойлашувини ўзгартиришда принципиал аҳамиятга эга, сабаби, жойлашувнинг локал ҳудудий бирликларидаги аҳоли пунктлари бутун мужассамлигининг (“лотер”) ривожланишини бошқариш бўйича тадбирларнинг (иқтисодий, ижтимоий, шаҳарсозлик ва б.) ягона комплекси ишлаб чиқилишини таъминлайди. Туман доирасида хўжалик ёки ижтимоий умумийлик асосида шаклланаётган ҳар бир ҳудудий жойлашувнинг локал бирлиги юқорида санаб ўтилган тенденциялар таъсири остида келгусида маҳаллий марказ томонидан бошқариладиган ва коммуникацияларнинг умумий тизими билан боғланган турар-жой, меҳнат ва дам олиш зоналаридан таркиб топган комплексларни ташкил қиладилар. Локал ҳудудий бирлик аҳолиси учун истиқболда кундалик хусусиятга эга бўлиши кутилаётган меҳнат ва маданий-маиший алоқалар туфайли бундай бирликлар, ўз моҳиятига кўра, жойлашувнинг анъанавий шакли, яъни мувофиқ ўлчамга эга шаҳар (режали тузилмаси тарқоқлашган) сифатида кўрилиши мумкин бўлади.

Шундай шаклланаётган жойлашув бирликларида жойлашув ва ҳудуддан фойдаланишда ҳар хилликнинг ошиб бораётган хусусияти намоён бўлмоқда. Қишлоқлараро меҳнат ва маданий-маиший алоқаларнинг бугунги кундаги ривожланишида ён-атрофда яшовчи аҳолининг маҳаллий марказларда ишлайдиларининг улуши анча салмоқли бўлиб, баъзида маҳаллий марказда ишловчиларнинг 20-25% ни ташкил қилмоқда. Бундай вазият кўпроқ қишлоқ аҳоли пунктларининг кўпчилиги марказий аҳоли пунктига ёндош бўлганида кузатилади. Бундай ҳолатда маҳаллий марказ (туман маркази) ўзига ёндош қишлоқ аҳоли пунктлари, шунингдек ўз ҳудуди чегаралари яқинида жойлашган айрим қишлоқ хўжалик объектлари билан жойлашув ядросини шакллантиради, бу ядро локал ҳудудий жойлашув бирлигининг режали тузилмасида етакчи ўринни эгаллайди¹⁷.

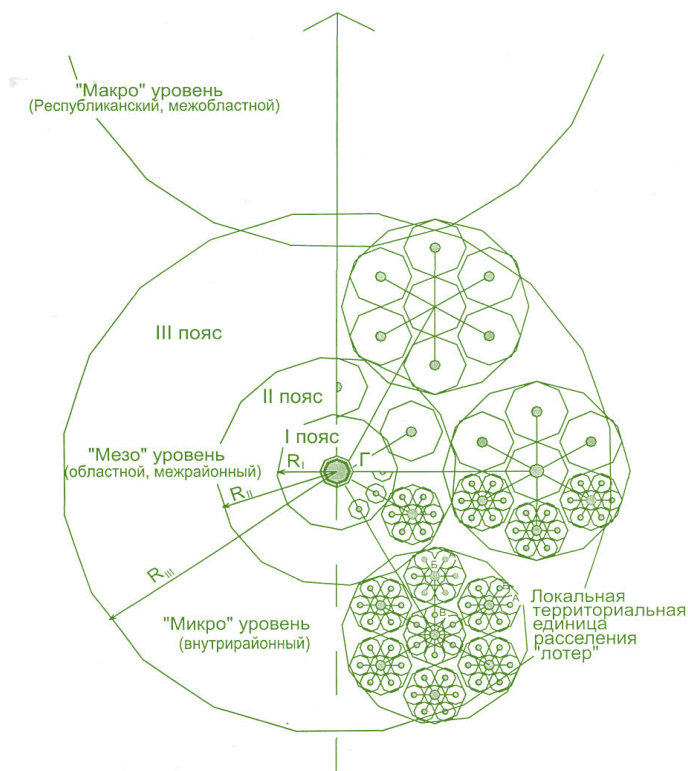
Шаҳардан ташқарида яшайдиган, лекин марказда ишлайдиган меҳнаткашлар жойлашувининг чизикли радиуси бир қатор омилларга, биринчи навбатда, транспорт қатновига боғлиқ равишда сезиларли даражада фарқланади. Шаҳарликмас меҳнаткашларнинг катта қисми (30% ва ундан кўп) маҳаллий марказга автобус қатнови билан боғланган бўлиб, одатда, шаҳардан 15 км дан узоқ бўлмаган аҳоли пунктларида яшайдилар. Бундай меҳнаткашларнинг аксарияти учун жойлашув зонаси марказий аҳоли пунктидан 10-12 км узоқликдаги радиусни ташкил қилади. Бир соатли йўл радиусида жойлашган қишлоқ аҳоли пунктларида яшовчи аҳоли (шунингдек, 10-15 км узоқликда, яън 1,5 соатли радиусда яшайдиганлар ҳам) туманнинг бошқа аҳоли пунктларига қараганда туман маркази билан кўроқ ва яқинроқ, тахминан ҳафтасига бир марта

¹⁷ К. Т. Chang. Introduction to Geographic Information Systems(8th edition). USA, 2015, english Mc Graw-Hill International Edition

алоқада бўлиб, туман марказидаги асосий маданий-маиший муассасалардан фойдаланадилар. Меҳнат ва маданий-маиший алоқалар таҳлили шуни кўрсатдики, ушбу зонада жойлашган қишлоқ аҳоли пунктлари шаҳар билан бошқа аҳоли пунктларига қараганда кўпроқ алоқда бўлар эканлар. Бундан келиб чиқиб айтиш мумкинки, кўпчилик туман марказлари 10-15 км радиусда ўзига хос “интенсив таъсир зонаси”ни ташкил этадилар.

Баён этилганларнинг ҳаммаси маҳаллий марказ ва унга яқин жойлашган қишлоқ аҳоли пунктлари ўртасидаги ўзаро муносабатлар етарлича мураккаб хусусиятларга эга эканлигидан ва маҳаллий марказга тушаётган юклама нафақат мавжуд, балки, интенсив таъсир зонасида яшайдиган аҳолининг кундалик қатновлари натижасида борган сари ортиб боришидан далолат беради. интенсив таъсир зоналаридаги аҳоли пунктлари аксарият ҳолларда туманнинг бошқа қишлоқ аҳоли пунктларига қараганда тезроқ ривожланади. Натижада, ушбу зона жойлашувнинг маҳаллий тизими ва унинг маркази тузилмавий-режали ташкил этилишининг мустақил комплекс омили сифатида хизмат қилади.

$R_I = 10 - 25 \text{ км}; 30 - 45 \text{ мин.}$
 $R_{II} = 25 - 40 \text{ км}; 45 - 60 \text{ мин.}$
 $R_{III} = 40 - 60 \text{ км}; 60 - 90 \text{ мин.}$

А - центр сельхозпредприятия; Б - межхозяйственный центр
 В - районный центр; Г - межрайонный центр.

“Макро” даража (республика, вилоятлараро)

“Мезо” даража (вилоят, туманлараро)

“Микро” даража (туман ичидаги)

I минтақа, II минтақа, III минтақа

“Лотер” – локал ҳудудий жойлашув бирлиги

А – қишлоқ хўжалик корхонасининг маркази; Б – хўжаликлараро марказ; В – туман маркази; Г – туманлараро марказ

ЖОЙЛАШУВНИНГ ХУДУДИЙ - ИЕРАРХИЯ ТУЗИЛМАСИ МОДЕЛИ

Жойлашувнинг маҳаллий тизимининг режали тузилмасида маҳаллий марказнинг интенсив меҳнат ва маданий-маиший таъсир зонасидан ташқари тахминан 15-25 км радиусда иккинчи зона ҳам шаклланиш эҳтимоли ҳам бор. Бу зонада ҳам маҳаллий марказнинг маданий-маиший таъсири сезилади¹⁸.

Ҳозирги кунда маҳаллий марказнинг интенсив таъсири зонасида жойлашган қишлоқ аҳоли пунктлари жадал ривожланишини ва иккинчи зонадаги қишлоқ аҳоли пунктларидаги аҳоли сони барқарорлашганини кузатиш мумкин. Бу ҳолатни марказга яқин жойлашган аҳоли пунктлари марказдан узоқдаги аҳоли пунктларига қараганда кўпроқ қулайликларга эга бўлишлари билан изоҳлаш мумкин. Улар, одатда, аҳолисини йўқотмайди, аксинча, бундай аҳоли пунктларидаги аҳоли сони кўпаяди. Ундан ташқари, туман марказлари таъсир зоналаридаги жойлашувга нисбатан йирик посёлкалар улушининг ортиши, қишлоқ хўжаликка ихтисослашмаган аҳоли пунктлари сонининг кўпайиши, аҳолининг хўжаликлар қошидаги посёлкаларда кўпроқ жамланиши, ихтисослашган объектлар (паррадачилик фермалар, чорвачилик комплекслари, иссиқхона хўжаликлари ва ҳк.) қошидаги қишлоқ аҳоли пунктлари тармоқларининг шаклланиши каби тенденциялар хосдир.

Жойлашувнинг маҳаллий тизимлари шаклланиши босқичида иккинчи зонадан ташқарида, туманнинг чекка ҳудудларида жойлашган қишлоқ аҳоли пунктларининг сони қисқариш тенденциясига эга бўладилар. Келгусида бу тенденция шундай ҳолатга олиб келиши мумкинки, жойлашувнинг амалдаги зонаси бутун туман ёки туманлар гуруҳи майдонидан кичикроқ бўлиб қолади. Шаклланган жойлашувнинг у ёки бу тумандаги шароитлари ва ривожланишига кўра жойлашувнинг махсус зонасини ажратиш мумкин ва мақсадга мувофиқ бўлади. Ана шу зонадан ташқарида ўзига хос хусусиятларга эга зоналар шаклланиши мумкин. Масалан, бу зоналарда аҳоли доимий истиқомат қилиши учун ўринлар сони кам бўлиши мумкин. Ушбу зоналарда турар-жой бинолари деярли бўлмаган ишлаб чиқариш объектлари ривожланадилар. Жойлашувнинг маҳаллий тизимларини режали тузилмасида алоҳида жойлашув зоналарини ажратиш лойиҳалаш амалиётида маҳаллий марказга нисбатан ҳисобланган жойлашув радиусининг ўртача кўрсаткичлари масаласини кўриб чиқиш имкониятини беради.

Туман марказлари яқинидаги қишлоқ аҳоли пунктларининг ривожланиш тенденцияси, хусусан, ҳатто кичик посёлкаларда ҳам аҳоли сонининг ўсиши шуни кўрсатаптики, маҳаллий марказнинг интенсив таъсири мавжуд бўлган шароитларда локал ҳудудий жойлашув бирликларининг элементлари бўлган қишлоқларни ўлчамлари сезиларли аҳамиятга эга бўлмайди, баъзи ҳолатларда эса анча кичик ҳам бўлиши мумкин. Жойлашув зонасининг чекка қисмлари эса, аксинча, етарлича йирик элементлардан шаклланиши лозим, бу зоналарда маҳаллий марказда банд бўлган аҳоли улуши марказий зонадагига қараганда анча камроқ бўлиб, ижтимоий хизмат кўрсатиш тизими таркибига даврий хизмат кўрсатиш муассасаларининг баъзилари киритилади.

¹⁸ К. Т. Chang. Introduction to Geographic Information Systems(8th edition). USA, 2015, english Mc Graw-Hill International Edition

Шундай қилиб, маҳаллий тизимларнинг режали тузилмасида, келгусида эса, локал ҳудудий жойлашув бирликларида ҳам интенсив жойлашув зоналари ҳамда фақат хўжалик нуқтаи назарида ўзлаштириладиган зоналар шаклланиб боради.

Жойлашувнинг маҳаллий тизимларини режали тузилмаси шаклланиши уларнинг чегарасида ягона коммуникация инфратузилмасини ташкил этилиши билан узвий боғлиқ. Бугунги кунда қишлоқ ҳудудларидаги коммуникациялар тармоғи (йўллар, алоқа, электртаъминот, газ ва сув таъминоти, канализация) яхши ривожланмаган. Ҳаттоки, баъзи туман марказларида ушбу тармоқларнинг ривожланиш даражаси замонавий талабларга жавоб бермайди. Қишлоқ аҳоли пунктларида эса газ ва сув таъминоти тармоқлари ривожланиши энди бошланаяпти. Қишлоқ жойлардаги йўлларнинг аксарият қисми асфальт билан қопланмаган, уларда ҳаракатланиш вақт ва маблағлар ортиқча сарфланишига сабаб бўлмоқда. Ягона коммуникация инфратузилмасини ривожлантириш хўжаликларни ўзгартириш ва маҳаллий миқёсидаги жойлашув тизимларини ташкил қилиш учун асосий йўналиш ҳисобланади.¹⁹

Юқорида баён этилганлардан келиб чиқиб жойлашувнинг маҳаллий тизимлари тузилмасини шакллантиришнинг куйидаги асосий жиҳатларни (улар марказларни режали ташкил этишнинг муҳим омиллари сифатида ҳам кўрилиши мумкин) ажратиш мумкин:

-асосан маъмурий туман ёки туманнинг бир қисми (локал ҳудудий жойлашув бирликлари) чегараларида шаклланувчи ўзаро боғлиқ аҳоли пунктлари ривожланишидаги ишлаб чиқариш, транспорт, ижтимоий-маданий ва бошқа омиллари ягоналигини ортиши маҳаллий тизимлар ҳамда уларнинг марказларини тузилмавий-режали ташкил қилиш масалаларини ҳал қилиши заруратини, уларнинг ҳудудий ривожланиши хусусиятлари ва йўналишларини белгилашни, турар-жой ҳудудларини, аграр-саноат ва аграр корхоналарни, хизмат кўрсатиш ва дам олиш марказлари ва алоҳида муассасаларни, транспорт ва муҳандислик объектларини жойлаштириш масалаларини нафақат алоҳида аҳоли пунктлари ва марказлар, балки бутун тизимнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши нуқтаи назарида шартлаб беради;

-жойлашувнинг маҳаллий тизимлари ҳудудларини марказий аҳоли пунктига нисбатан минтақавий зоналаш марказ ва бошқа аҳоли пунктлари тузилмасини белгилаб берувчи муҳим омил вазифасини бажаради;

-транспорт, алоқа ва қишлоқлараро муҳандислик коммуникациялари тармоқларидан ташкил топган ягона маҳаллий коммуникация инфратузилмаси тизим маркази ва унинг ташқи зонаси тузилмасида, барча тизимлар келишилган ҳолда ривожланиши ва ҳудудлардан самарали фойдаланиш мақсадида, ушбу инфратузилманинг асосий ва чизикли объектлари учун тегишли зона ва участкалар ажратиш йўли билан уни махсус режа асосида ташкил этилишини талаб қилади;

-жойлашувнинг маҳаллий тизимлари учун хос бўлган тарқоқ режали тузилмалар шароитларида ушбу тизимнинг ижтимоий-иқтисодий самарадорлигининг зарур даражасини таъминлаш унинг асосий иқтисодий ва ижтимоий маданий потенциалини жойлашув зонасининг марказида

---

¹⁹ К. Т. Chang. Introduction to Geographic Information Systems(8th edition). USA, 2015, english Mc Graw-Hill International Edition

жамланишини назарда тутати. Қишлоқлараро коммуникациялар зичлиги юқори бўлган шароитларда маданий-маиший хизмат кўрсатиш объектлари ва кўп меҳнат талаб қилувчи ёки коммуникация инфратузилмаси билан яқиндан боғланган ишлаб чиқариш объектлари айнан шу марказий ҳудудларда жойлаштирилади.

2.2. Қишлоқ фуқаролар йиғини—маҳаллий тақсимлаш тизимининг асосий элементи.

Ўзбекистон Республикасининг “Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида”ги Қонунида шаҳарчалар, қишлоқлар ва овуллар, шунингдек шаҳарлардаги, шаҳарчалардаги, қишлоқлардаги ҳамда овуллардаги маҳаллалар фуқаролар йиғинлари фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари деб белгиланган.

Ўзини ўзи бошқариш органлари фуқароларга жамият ва давлат ишларини бошқаришда иштирок этиш ҳуқуқларини амалга оширишда кўмак берадилар, ўз ҳудудидаги ижтимоий ва хўжалик масалаларини ҳал қилиш, маданий-оммавий тадбирларни ўтказиш мақсадида фуқароларни бирлаштиради, Ўзбекистон Республикаси қонунлари, Ўзбекистон Республикаси Президенти Фармонлари, Вазирлар Маҳкамаси, Халқ депутатлари кенгашлари ва ҳокимлар қарорларини ижро этишда давлат ҳокимияти ва бошқаруви органларига ёрдам беради.

Ўзини ўзи бошқариш органлари ҳудудий принцип асосида ташкил этиладилар.

Фуқаролар йиғини:

фуқаролар йиғинининг фаолият дастурини ва харажатлар сметасини, тегишли ҳудуд доирасида ободонлаштиришга, кўкаламзорлаштиришга ва санитария ҳолатини яхшилашга қаратилган тадбирлар режаларини тасдиқлайди;

фуқаролар йиғини кенгаши раиси (оқсоқоли) ва маслаҳатчилари фаолиятининг асосий йўналишларини белгилайди, уларнинг йиллик ҳисоботларини эшитади;

-ўз ҳудудидаги ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш учун ихтиёрийлик асосида аҳоли, мулкчиликнинг турли шакллари асосида фаолият юритувчи корхоналар, ташкилотлар, муассасалар маблағларини йиғиш тўғрисида қарорлар қабул қилади;

-пул маблағлари сарфланишини назорат қилади, зарур ҳолларда тафтиш комиссиясини тузади ва у тўғрисидаги низомни тасдиқлайди;

-ўз ҳудудида қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда тадбиркорлик фаолияти субъектларини, шу жумладан сартарошхоналар, пойабзал таъмирлаш ва тикиш бўйича устахоналар, халқ хунармандчилиги цехларини ташкил этиш масалаларини кўриб чиқади;

-маъмурий-ҳудудий бирликлар, маҳаллаларнинг чегараларини ўзгартириш, маҳаллалар, кўчалар, майдонлар ва бошқа объектларга ном бериш ва уларнинг номини ўзгартириш ҳақида тегишли давлат органларига илтимосномалар киритади;

-Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатларга мувофиқ бошқа ваколатларни амалга оширади.

-посёлка, қишлоқ, овул фуқаролар йиғини раис (оқсоқол)нинг шахсий

томорқа хўжалиги юритиш учун ер участкалари ажратилиши, тўғрисидаги тақдимотларини тасдиқлайди;

-Посёлка, қишлоқ, овул фуқаролар йиғини Ўзбекистон Республикаси қонунчилигига мувофиқ ер ажратиш билан боғлиқ бошқа масалаларни ҳам ҳал қилади.

Ўзбекистон Республикасида аҳолисининг сони 5 минг кишидан ортиқ бўлган 228 та, аҳолисининг сон 5 минг кишигача бўлган 808 та қишлоқ фуқаролар йиғинлари ҳудудлари рўйхатга олинган.²⁰

Назорат саволлари:

1. Аҳоли пунктларининг гуруҳли тизимлари (АПГТ) қайси принципларга асосан шаклланадилар?

2. Қишлоқ аҳоли пунктларининг жойлашув тизимлари йўналишидаги ривожланиши қайси босқичларга бўлинади?

3. Шаҳар-марказларнинг интенсив таъсири зонасида, вилоятлар ва туман чеккаларидаги қишлоқ аҳоли пунктлари ривожланишида қандай ўзига хос хусусиятлар бор?

4. Қишлоқ аҳоли пунктларининг функционал ва режали ташкил этилишидаги асосий вазифалардан бири (яшаш жойидан қатъий назар барча аҳоли учун меҳнат, турмуш ва ижтимоий-маданий шароитларнинг имкон қадар бир хил қилиш вазифаси) қай тарзда ҳал қилинади?

5. Жойлашувнинг маҳаллий тизимларини функционал ва режали тузилмалари шаклланишининг қайси жиҳатлари муҳим ҳисобланади?

6. Маҳаллий марказ ва истиқболли қишлоқ аҳоли пунктларининг функционал тузилмалари мураккаблашиши ва такомиллашишига қайси омил кўмаклашади?

7. Жойлашувнинг шаклланаётган маҳаллий тизимларининг шаҳарсозлик нуқтаи назаридаги яхлитлигини ва истиқболда уларга асосланган янги, шаҳарсозлик нуқтаи назарда ягона тузилмалар—локал ҳудудий жойлашув бирликлари пайдо бўлишини қайси тенденциялар шартлаб беради.

8. «Лотер» деган атама нимани англатади?

Фойдаланган адабиётлар:

1. K. T. Chang. Introduction to Geographic Information Systems(8th edition). USA, 2015, english Mc Graw-Hill International Edition.

2. Mohinder S. Grewal , Angus P. Andrews , Chris G. Bartone. Глобальная навигационная спутниковая система. Global Navigation Satellite Systems, Inertial Navigation, and Integration 3rd Edition. USA, 2013, english, Wiley Interscience.

3. Travis Beck. Principles of Ecological Landscape Design. Island 2013

4. Ловров В.А. «Методика реконструкции городов» Москва, СНИП

5. ШНК 2.07.01-12

---

²⁰ ШНК 2.07.01-12

Архитектура

6. Лола А.М. «Основы градостроения и теории города» 2005
7. Оленьков В.Д. «Градостроительная безопасность». 2007.
8. Н.В Маслов «Градостроительная экология». «Высшая школа». 2003.
9. Исамухамдова Д.У., Адылова Л.А. «Шахарсозлик асослари ва ландшафт архитектураси». Дарслик. 1-қисм., Тошкент, 2009.
10. Исамухамдова Д.У., Адылова Л.А. «Шахарсозлик асослари ва ландшафт архитектураси». Дарслик. 2-қисм., Тошкент, 2009.
11. Исамухамедова Д.У. Исмаилов А.Т., Хотомов А.Т. «Инженерлик ободонлаштириш ва транспорт». Дарслик., 1 қисм., Тошкент, 2009.
12. Перцик Е.Н. «Районная планировка (территориальное планирование)». Учебное пособие для ВУЗов, 2006.
13. ШНК 2.07.01-12
14. <http://www.arhitekto.ru/txt2razv16.shtml>
15. http://www.Glazychev.ru/books/mir_architecture/glava_8/glava_08-01.htm.
16. Principles of Town Planning and Architecture, Marie-Helene Contal, Jana Revedin, Boston, USA, 2009.

3-мавзу: “Шахар ва қишлоқ фуқаролар йиғинлари ривожланишининг ижтимоий иқтисодий йўналиши ва лойиҳаси”.

Режа:

- 3.1. Хўжалик ичидаги аҳоли жойлаштиришнинг шакллантирилиши.
- 3.2. Уй-жой қурилишини ривожлантириш.
- 3.3. Маданий-маиший хизмат кўрсатиш муассасалари ва корхоналар тармоғини ташкил этиш.

***Таянч иборалар:** рекультивация, реконструкция, муҳандислик, участка, ферма, инфекцион, радиус.*

3.1. Хўжалик ичидаги аҳоли жойлаштиришнинг шакллантирилиши.

Аҳолини хўжалик ичидаги жойлашувини таркибига шаҳарлар, посёлкалар, қишлоқ аҳоли пунктлари ва бошқа жойлашув бирликлари кирган жойлашув тизимининг бир қисми сифатида ташкил қилиш лозим.

Қишлоқ хўжалик корхонаси худудидаги аҳоли пунктлари тармоғини қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришни ҳудудий ташкил этилиши билан мувофиқ тарзда шакллантириб, меҳнат алоқалрининг оптимал шароитларини таъминлаш зарур.

Қишлоқ аҳоли пунктлари тармоғини тартибга солиш, улардаги қурилиш ҳажмлари ва турларини белгилаш мақсадида уларни тоифаларга ажратиш лозим.

Қишлоқ аҳоли пунктларининг тоифаси	Аҳоли сони, киши
Йирик	3000-5000 ва кўпроқ
Катта	1000 дан 3000 гача

Ўрта	200 дан 1000 гача
Кичик	100 гача

Хўжалик ичидаги жойлашув тизимини такомиллаштириш куйидаги принциплар асосида амалга оширилиши лозим:

- тарихий қарор топган аҳоли пунктларини, уларнинг истиқболдаги функцияларини ҳисобга олган ҳолда, имкон қадар сақлаб қолиш;

- марказий аҳоли пунктлари: хўжаликлар марказлари, ишлаб чиқариш бўлиналари, фермер хўжаликлари ва кўрғончаларни белгилаб бериш;

- коммуникациялар ва асосий (марказий) посёлкала–ишлаб чиқариш ва маданий-маиший объектлар жамланган жойлар атрофига қишлоқларни гуруҳлашни такомиллаштириш йўли билан қишлоқлараро алоқаларни кучайтириш воситасида ягона жойлашув тизимини шакллантириш;

- жойлашув тузилмасини шакллантириш бўйича реконструкция чоратадбирларини амалга ошириш кетма-кетлигини белгилаш;

- меҳнат ва маданий-маиший алоқалар йўналишларини белгилаш;

- меҳнаткашларнинг иш жойлари-га қатнаши учун энг кам вақт сарфланшини, шунингдек, аҳолига маданий-маиший хизмат кўрсатишни ривожлантириш ва улар дам олиши учун қулай шарт-шароитларни таъминлаш;

- амалдаги санитария-гигиена, табиатни муҳофаза қилиш ва бошқа меъёрлар ҳамда талабларга риоя қилиш;

- янги қишлоқ аҳоли пунктларини қуриш учун ҳудуд 2-3 та майдонча учун табиий ва санитария-гигиеник характеристикалари, улар ўзлаштирилишининг техник-иқтисодий кўрсаткичлари, жумладан қишлоқ хўжалик ерларни муомаладан чиқариш билан боғлиқ йўқотишлар ҳисобга олинган таҳлил ва таққослашлар асосида танланиши лозим;

Янги қурилиш учун реконструкция амалга оширилаётган шароитларда ички ҳудудий захиралар: бўш ерлар ва эски иморатлар билан банд майдонлар, аҳоли истиқомат қилиш жойларидан ишлаб чиқариш бинолари чиқарилганидан кейин бўшаган ер участкалари, хўжалик мақсадларида фойдаланилганидан сўнг тартибга солинган (рекультивация қилинган карьерлар, суғориш ва дренаж тармоқларини тартибга солинишидан кейин тупроқ билан тўлдирилган ҳандақ ва траншеялар); муҳандислик тайёргарликдан ноқулай ҳолатга келган ерлардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Ҳовлилар (оилалар) сони, одатда, оиланинг ўртача таркибидан келиб чиққан ҳолда белгиланади, агар қайсидир хўжаликларда жиддий четланишлар бўлса (фарқланиш вилоят бўйича ўртача кўрсаткичлардан 23% дан кўпроғини ташкил қилса), у ҳолда оиланинг мавжуд ўртача таркиби қабул қилинади.

Уй хўжалигига қарашли томорқа ер майдонининг ўлчамлари жамоа хўжалиги (қишлоқ хўжалик корхонаси) уставида белгиланган нормаларга мувофиқ қабул қилинади.

Қишлоқ (турар-жой ва ишлаб чиқариш зонаси)нинг умумий майдонини ҳар бир уй хўжалигига қарашли томорқа ерларининг умумий майдонига куйидаги коэффицентларни қўллаб туриб аниқланади:

- томорқа участкасининг ўлчами 0,08 га бўлса- $K = 2,0-2,5$;

- томорқа участкасининг ўлчами 0,09-0,15 га бўлса- $K = 1,8-2,0$;

- томорқа участкасининг ўлчами 0,16-0,20 га бўлса- $K = 1,3-1,5$;

Архитектура

Ушбу коэффициентларнинг юқори чегаралари қишлоқ хўжалик корхонасининг маркази ҳисобланган аҳоли пунктлари, шунингдек янги суғориш ҳудудларда янги ташкил этилган хўжаликлар майдонини белгилашда, қуйи чегаралари эса—эскидан мавжуд хўжаликлар ва ёрдамчи қўрғончалар майдонларини белгилашда қўлланилади.

Қишлоқлар учун ажратилаётган ҳудуд унинг аҳоли истиқомат қилувчи майдонидаги барча элементларни, уларни ҳудудий жиҳатдан ривожланишини ҳисобга олган ҳолда жойлаштириш учун етарлича ўлчамларга эга бўлиши керак.

АҲОЛИ ИСТИҚОМАТ ҚИЛУВЧИ ҲУДУДНИ ҲИСОБЛАШ

Қишлоқ аҳолиси сони, киши	Аҳоли истиқомат қилувчи ҳудуднинг участкаларнинг ўлчамлари бўйича солиштирма сарфи											
	киши м ²	хона дон м ²	киши м ²	хона дон м ²	киши м ²	хона дон м ²	киши м ²	хона дон м ²	киши м ²	хона дон м ²	киши м ²	хона дон м ²
500 гача	165	1100	200	1300	240	1550	270	1780	310	2010	360	2350
500 дан 1000 гача	150	980	180	1200	220	1440	250	1660	290	1900	340	2250
1000 дан 1500 гача	140	920	175	1160	210	1390	245	1620	280	1850	330	2200
1500 дан 3000 гача ва ундан кўп	130	850	170	1110	200	1330	240	1560	270	1790	320	2130

ҚИШЛОҚ ХУДУДИНИНГ ТАВСИЯ ЭТИЛГАН РАЦИОНАЛ БАЛАНСИ

Томорка участкаси-нинг ўлчами, м ²	Қишлоқ аҳоли истикомат қилувчи худудидаги элементлар ўлчамлари, аҳоли сони																	
	100 дан 300 кишигача			500 кишигача			1000 киши			3000 ва ундан кўп киши								
	Турар-жой худудлар	Жамоат муассасаларининг худудлари	Яшил ўсимликлар	Кўчалар, йўللар, майдонлар	ЖАМИ	Турар-жой худудлар	Жамоат муассасаларининг худудлари	Яшил ўсимликлар	Кўчалар, йўлллар, майдонлар	ЖАМИ	Турар-жой худудлар	Жамоат муассасаларининг худудлари	Яшил ўсимликлар	Кўчалар, йўлллар, майдонлар	ЖАМИ			
1500	400	600	800	1000	1200	1500	400	600	800	1000	1200	1500	400	600	800	1000	1200	1500
65	30	40	50	55	60	65	30	40	50	55	60	65	30	40	50	55	60	65
16,5	35	30	25	20	18	16,5	35	30	25	20	18	16,5	35	30	25	20	18	16,5
2,5	5	4	3	3	2,5	2,5	5	4	3	3	2,5	2,5	5	4	3	3	2,5	2,5
16	30	26	22	22	19,5	16	30	26	22	22	19,5	16	30	26	22	22	19,5	16
100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
70	40	50	57	62	66	70	40	50	57	62	66	70	40	50	57	62	66	70
14	30	25	20	17,5	16	14	30	25	20	17,5	16	14	30	25	20	17,5	16	14
2	4	3	3	2,5	2	2	4	3	3	2,5	2	2	4	3	3	2,5	2	2
14	26	22	20	18	16	14	26	22	20	18	16	14	26	22	20	18	16	14
100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
73	45	55	61,5	66	69,4	73	45	55	61,5	66	69,4	73	45	55	61,5	66	69,4	73
11	25	20	17	14,7	13	11	25	20	17	14,7	13	11	25	20	17	14,7	13	11
1	2,4	2	1,5	1,3	1,1	1	2,4	2	1,5	1,3	1,1	1	2,4	2	1,5	1,3	1,1	1
15	27,6	23	20	18	16,5	15	27,6	23	20	18	16,5	15	27,6	23	20	18	16,5	15
100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
77,4	50	59,5	66	70,	74	77,4	50	59,5	66	70,	74	77,4	50	59,5	66	70,	74	77,4
8,8	21	17	14	12	10,4	8,8	21	17	14	12	10,4	8,8	21	17	14	12	10,4	8,8
1,1	2,3	2,2	1,8	1,6	1,4	1,1	2,3	2,2	1,8	1,6	1,4	1,1	2,3	2,2	1,8	1,6	1,4	1,1
12,7	26	21,3	18,2	16	14,2	12,7	26	21,3	18,2	16	14,2	12,7	26	21,3	18,2	16	14,2	12,7
100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Шаҳар ташкил қилувчи базани ва аҳолининг Лойиҳавий сонини белгилаш

Аҳоли сонини прогнозлашни бутун қишлоқ хўжалик корхонаси бўйича, унинг вазифаси ва аҳоли ўсишининг шаклланган суръатларига кўра аҳоли пунктларига тақсимланишига мувофиқ бажариш лозим.

Аҳоли сонини ҳисоблашда аҳолининг ижтимоий ишлаб чиқаришдаги иштироки ва меҳнат фаолияти хусусиятига боғлиқ равишда 3 та гуруҳга бўлинишини инобатга олиш зарур:

-Шаҳар ташкил қилувчи гуруҳ–қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришда, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлашда банд бўлган ишчилар, муҳандис-техник ходимлар (МТХ), кичик хизмат кўрсатувчи ходимлар (КХКХ);

Хизмат кўрсатиш гуруҳ–хизмат кўрсатиш соҳасида: таълим, соғлиқни сақлаш, умумий овқатланиш, савдо, маданий-маърифий ва спорт муассасаларидар банд бўлган ишчи-хизматчилар.

Ўзи фаолият кўрсатмайдиган гуруҳ–болалар, ногиронлар ва нафақахўрлар.

Аҳоли сони ушбу элементлардан келиб чиққан ҳолда янги ўзлаштириш учун меҳнат баланси методи билан қуйидаги формула бўйича аниқланиши мумкин:

$$H = \frac{(A+P_n+C) \times 100}{100-(B+V)} \quad \text{где}$$

H – аҳолининг талаб этилган сони

A – қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришда банд бўлган ишчилар

P_n–саноат корхоналарида ишловчилар сони

C–МТХ, хизматчилар ва КХКХ сони

B – хизмат кўрсатиш соҳасида ишловчилар сони

V – ўзи фаолият кўрсатмайдиган аҳоли сони

Ўсимликшуносликдаги ишчи кучига бўлган келгусидаги эҳтиёж ишлаб чиқариш жараёнлари комплекс механизациялаштирилишини ҳисобга олган ҳолда аниқланади.

Маъмурий-хўжалик ходимлар сони штат жадвалига мувофиқ қабул қилинади.

Хўжаликлараро корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар (пахта тозалаш заводлари, касалхонлар, коллеж ва бошқа ташкилотлар)да ишлайдиган ишчи-хизматчилар сони ҳам штат жадвалига мувофиқ қабул қилинади.

Аҳоли сони, шунингдек қуйидаги формула бўйича ҳисобланиши мумкин:

$$H = \frac{A \times 100}{B} \quad \text{где}$$

B

H – аҳолининг истиқболли умумий сони

A–шаҳар ташкил этувчи кадрларнинг абсолют сони (меҳнат сарфи нормалари бўйича аниқланади)

B–шаҳар ташкил этувчи кадрларнинг аҳолининг умумий сонига нисбатан солиштирма миқдори (% % да) қуйидаги формула бўйича аниқланади:

B = T-a-b-p+t-B, бу ерда

T – ишга лаёқатли ёшдаги аҳолининг солиштирма миқдори (масалан: 43,5%)

а–уй ва шахсий хўжаликда банд бўлган ишга лаёқатли ёшдаги аҳолининг солиштирма миқдори - 1,2% (ёки 43,5% дан 3%)

в–ишга лаёқатли ёшда ишлаб чиқаришдан ташқари таҳсил олаётган тингловчиларнинг солиштирма миқдори - 4,3% (ёки 43,5% дан 10%)

п–ишга лаёқатли ёшдаги пенсионерларнинг солиштирма миқдори-0,4% (ёки 43,5% дан 1%)

т–ишлайдиган пенсионерларнинг солиштирма миқдори–2,9% (ёки 7,3% - нафақа ёшидаги аҳоли сонидан 40%)

Б – хизмат кўрсатиш гуруҳининг солиштирма миқдори: аҳоли сони 1000 ва ундан кўп киши посёлкалар учун-19%, аҳоли сони 1000 гача бўлган посёлкалар учун-14% ва кичик қишлоқлар учун-10%.

Шундай қилиб, шаҳар ташкил қилувчи гуруҳнинг солиштирма миқдори:

$$B = 43,5\% - 1,3\% - 4,3\% - 0,4\% + 2,9\% - 19(14)(10) = 21,4(26,4)(30,4)\%$$

$$H = \frac{A \times 100}{21,4(26,4)(30,4)} = 4,67A; (3,79A); (3,29A)$$

Шаҳар ташкил қилувчи кадрларнинг солиштирма миқдори ўртача ҳисобда берилган бўлиб, ҳар алоҳида ҳолат учун якка тартибда ҳисобланади.

Қуйида республика аҳолисининг демографик тузилмаси бўйича ўртача кўрсаткичлар жадваллари келтирилган, улар ёрдамида аҳоли сонини дастлабки ҳисоблашни бажариш мумкин.

Ўзбекистон аҳолисининг ёш бўйича таркиби

т/р	Ёши	%
1	3 ёшгача	10,4
2	3 ёшдан 7 ёшгача	13,1
3	7 дан 13 ёшгача	17,6
4	13 дан 16 ёшгача	8,1
5	16 дан 18 ёшгача	5,0
6	18 дан 55 ёшгача (аёллар) 18 дан 60 ёшгача (эркаклар)	38,5
7	55 ёшдан катта (аёллар) 60 ёшдан катта (эркаклар)	7,3
8	ЖАМИ	100
ЭСЛАТМА: 1.Реконструкция қилинаётган посёлкалар учун аҳолининг ёш бўйича таркиби мавжуд ҳолатга мувофиқ аниқлаштирилади		

3.2. Уй-жой қурилишини ривожлантириш.

Қишлоқда хўжалик юретишнинг янги иқтисодий усулларига ўтиш, биринчи навбатда, қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришнинг янги, истиқболли нормаларини ривожланиши билан боғлиқ бир қатор масалалар ечилишини талаб қилади. Бугунги кунда ижарага асосланган пудрат, айниқса, жамоавий, оилавий, яқка тартибдаги кўринишлари, фермер (деҳқон) хўжалиги каби шакллари долзарб ҳисобланади²¹.

Замонавий бозор муносабатлари шароитида қурилишнинг ҳар хил турларини: кўрғонлар, кам қаватли, зич жойлаштирилган, текис ҳудудларда ва мураккаб рельефли участкаларда қуриладиган уй-жой тузилмаларини қўллаш лозим, бунда уй-жой қурилиши қулай уй-жой муҳитини шакллантиришнинг кўп турдаги талабларига (шаҳарсозлик, демографик, табиий-иқлимий, эстетик) жавоб бериши керак. Қишлоқдаги манзилгоҳларда уй-жой қурилишининг элементлари таркиби, ўлчамлари ва меъморий-режали ташкил этилиши оилаларнинг функ-ционал-маиший жараёнлари, жамоанинг қўшничилик муносабатлари (маҳалла) ва ижтимоий уюшмаларнинг бошқа турлари билан белгиланади.

Таъкидлаш лозимки, хўжалик юретишнинг янги шакллари ўзаро қўшилиб, турли бирлашмаларни ҳосил қилмоқда. Деҳқон хўжаликлари фаолиятнинг айрим турларини амалга ошириш мақсадида кооператив, ширкат, уюшмаларга бирлашиш ва улар таркибидан чиқиш ҳуқуқига эгалар.²²

Ерга бўлган мулкчиликнинг бу каби шакли деҳқон хўжаликлари, қишлоқ хўжалигига оид турли ихтисослашувларнинг янада жадал ривожланишига, ва умуман, республикани озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлаш масаласи ҳал қилинишига кўмаклашади. Аҳолига хизмат кўрсатиш (маиший техника, ускуна ва асбоблар таъмири) ва ҳунармандчилик (гиламдўзлик, зардўзлик, сопол идишлар ишлаб чиқари ва ҳк.) каби соҳаларда фаолият кўрсатаётган ташкилотлар ва кичик корхоналар қишлоқ аҳолисига сервис хизматларини кўрсатиш муаммосини ҳал қилишга катта ҳисса қўшадилар.

Хўжалик юретишнинг янги шакллари ривожланаётган шароитларда кўрғонча туридаги бир хонадонли турар-жойлар қурилиши мақсадга мувофиқдир. Бундай турар-жой биноларининг фойдали майдонлари катта ва қулайлик даражаси юқори бўлиб, уй хўжалиги ҳовлисида турли ёрдамчи иморат ва қурилмалар тўплами (хўжалик ва маиший эҳтиёжларга боғлиқ тарзда тузилиши ва шакли ўзгарадиган) бўлишини ҳам кўзда тутиш лозим. Қишлоқ жойларда қуриладиган замонавий турар-жойларнинг бир қатор вариантлари мавжуд²³:

- аҳоли истиқомат қилувчи ҳудуддан ташқарида, пиёда қатнаш чегарасида жойлашган фермага хизмат кўрсатувчи оила учун мўлжалланган турар-жой биноти. Бундай турар-жойнинг ҳовлисида уй хўжалиги учун зарур бўлган турли ёрдамчи қурилмалар тўплами кўзда тутилади;

²¹ К. Т. Chang. Introduction to Geographic Information Systems(8th edition). USA, 2015, english Mc Graw-Hill International Edition

²² Principles of Town Planning and Architecture-p.126-127

²³ К. Т. Chang. Introduction to Geographic Information Systems(8th edition). USA, 2015, english Mc Graw-Hill International Edition

- ҳовлисида агросервис ёки бош хизмат турларини кўрсатиш учун қурилмалар ва ускуналар бўлган яқка тартибда қурилган турар-жой биноси;

- турар-жой хоналари ва қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш объектлари ихчам шаклда жойлаштирилган алоҳида кўрғонча, бунда оила истиқомат қиладиган хоналар ва хўжалик юритиш учун мўлжалланган ёрдамчи иморат ва қурилмалар жойлашуви буюртмачининг талаб ва эҳтиёжларига асосан режалаштирилади.

Ундан ташқари, аҳоли истиқомат қилувчи ҳудуддан узоқда жойлашган қишлоқ хўжалик объектлари қошида муваққат турар-жой комплекслари қурилишини ҳам кўзда тутиш лозим. Бундай турар-жойларда ишлаб чиқариш объектида меҳнат қилувчи меҳнаткашлар (оила, бригада) яшаши учун тегишли қулайлик даражасидаги шароитлар яратилиши лозим.

Янги қурилиш билан бирга мавжуд уй-жой фондини, ва биринчи навбатда, кўрғонча кўринишидаги турар-жойларни модернизация қилишга ҳам эътибор қаратилиши лозим. мавжуд қишлоқ турар-жой биноларини такомиллаштириш жараёнида ҳар бир аниқ ҳолат учун амалга ошириш имкониятларини ҳисобга олган ҳолда модернизациянинг ҳар хил турларини (ҳажмли-режали, хўжалик-маиший, санитария-гигиеник) бажариш тавсия этилади. Бунинг учун қишлоқ аҳоли пунктларидги мавжуд уй-жой фондини комплекс баҳолаш ишларини амалга ошириш лозим. Баҳолаш жараёнида қуйидагилар аниқланиши зарур:

- турар-жой ва ҳовлидаги ёрдамчи қурилмалар амортизациясининг фоизи;

- турар-жой хоналари ва ҳовлидаги ёрдамчи қурилмаларнинг умумий майдони;

- турар-жой биносининг меъморий-режали жиҳатлари;

- турар-жой биносининг санитария-гигиеник хусусиятлари;

- муҳандислик ускуналарининг даражаси;

- турар-жойни барпо этишда қўлланилган қурилиш материалларининг техник характеристикаси.

Қишлоқ хўжалик корхоналари ҳудудини меъморий-режали ташкил этиш лойиҳасида қуйидагилар белгиланиши лозим:

- янги уй-жой қурилишининг ҳажмлари ва жойлашиши, қурилишнинг биринчи навбати ва уй-жой қурилишини келгусида ривожлантириш учун захира майдонлари ҳам белгиланади;

- санитария-ҳимоя зонаси ёки сув босиб қолиши мумкин бўлган зоналаридаги уй-жойлар қурилиши чегаралари, бу каби қурилмаларни янги жойларга кўчириш ёки номақбул санитария-гигиеник вазиятларни бартараф қилишга қаратилган чора-тадбирларни ўтказиш бўйича таклифларни кўриб чиқиш;

- модернизация қилинадиган турар-жой биноларининг сони, тури ва жойлаштирилиши, биринчи навбатда бажариладиган ишлар;

- шахсий томорқалар учун ажратиладиган ер участкаларининг ўлчамлари ва жойлаштирилиши;

- янги қурилиш учун турар-жой биноларининг тавсия этиладиган типлари.

Ижарага ер олган ёки оилавий ферма ташкил қилмоқчи аҳолини жойлаштириш мақсадида кичик қишлоқлар ҳудудидги ер майдонларидан оқилона фойдаланишга алоҳида эътибор қаратилиши лозим.

Мутахассислар томонидан республиканинг турли иқлим зоналари (Қарши,

Хива, Фарғона, Тошкент, Самарқанд, Қорақалпоғистон) ва тоғли худудлари учун турар-жой бинолари режаланишининг бир нечта вариантлари таклиф қилинган.

3.3. Маданий-маиший хизмат кўрсатиш муассасалари ва корхоналар тармоғини ташкил этиш

Аграр сектор иқтисодиётининг мустаҳкамланиши, жумладан хўжалик юритишнинг жамоавий ва оилавий пудрат, ширкат, фермер ва деҳқон хўжаликлари кўринишидаги турларини ривожланиши барча қишлоқ аҳоли пунктларига: жойлашувнинг таянч марказларидан кичик қишлоқларгача маданий-маиший хизмат кўрсатишни ташкил этишни тақозо қилади²⁴.

Ёшларнинг қишлоқ жойларда қолиши, малакали кадрларни қишлоқ хўжалик корхоналарига жалб қилиниши муайян қишлоқ аҳоли пунктидаги турмуш шароитларининг даражасига боғлиқ. Қишлоқ аҳоли пунктларида мактабгача ёшдаги болалар муассасалари, мактаблар, даволаш-профилактика, маданий-маиший хизмат кўрсатиш ва савдо муассасаларининг мавжудлиги катта аҳамиятга эга.

Ижтимоий ва маданий-маиший хизмат кўрсатиш муассасалари ва корхоналари тармоғини ташкил этилишини ижтимоий хизмат кўрсатишнинг қарор топган тизим-ларига мувофиқ тарзда, яшаш жойида ижтимоий хизмат кўрсатиш билан таъминланганлик даражасини ҳисобга олиб лойиҳалаштириш зарур.

Қишлоқдаги жамоат биноларини лойиҳалаш ва қуришни такомиллаштириш жараёнидаги асосий йўналишлар қуйидагилардан иборат:

1. Маданий-маиший хизмат кўрсатиш тизимини хизматларни аҳолига яқинлаштириш принципи асосида ташкил қилиш, бунда илмий-техник тараққиётнинг замонавий воситаларидан, жумладан кўчма қурилмалар ва диспетчерлик хизматидан фойдаланиш кўзда тутилиши лозим.

2. Маданий-маиший хизмат кўрсатиш тизимига кирувчи муассаса ва корхоналар тармоғи тузилмасини уларнинг функционал вазифаларига боғлиқ равишда ташкил этиш. Хизмат кўрсатиш тизимини шаклланиришда жамоат бинолари, мавсумий тусга эга иншоотлар ва кўчма қурилмалар мужассамлигидан фойдаланиш зарур. Тармоқлар тузилмасини белгилашда минтақавий ўзига хосликни ҳисобга олиш, турли даражадаги муассасалар ўртасидаги тузилмавий алоқаларни кучайтириш зарур. Хизмат кўрсатиш тизимининг муҳим бўғини сифатида кичик қишлоқларнинг марказлари кўрилиши лозим²⁵.

3. Ишлаб чиқариш марказлари ва кичик аҳоли пунктларига хизмат кўрсатишга алоҳида эътибор қаратилиши лозим, бунинг учун аҳолига хизмат кўрсатишга ихтисослашган янги бинолар қуриш ёки мавжудларини модернизация қилиш лозим. кичик қишлоқларда жамоат марказининг бирлаштирилган биноларидан, шунингдек, маҳаллий шароитлардан келиб чиқиб, таркибида кичик сифимли муассасалари бўлган турар-жой биноларидан

²⁴ К. Т. Chang. Introduction to Geographic Information Systems(8th edition). USA, 2015, english Mc Graw-Hill International Edition

²⁵ К. Т. Chang. Introduction to Geographic Information Systems(8th edition). USA, 2015, english Mc Graw-Hill International Edition

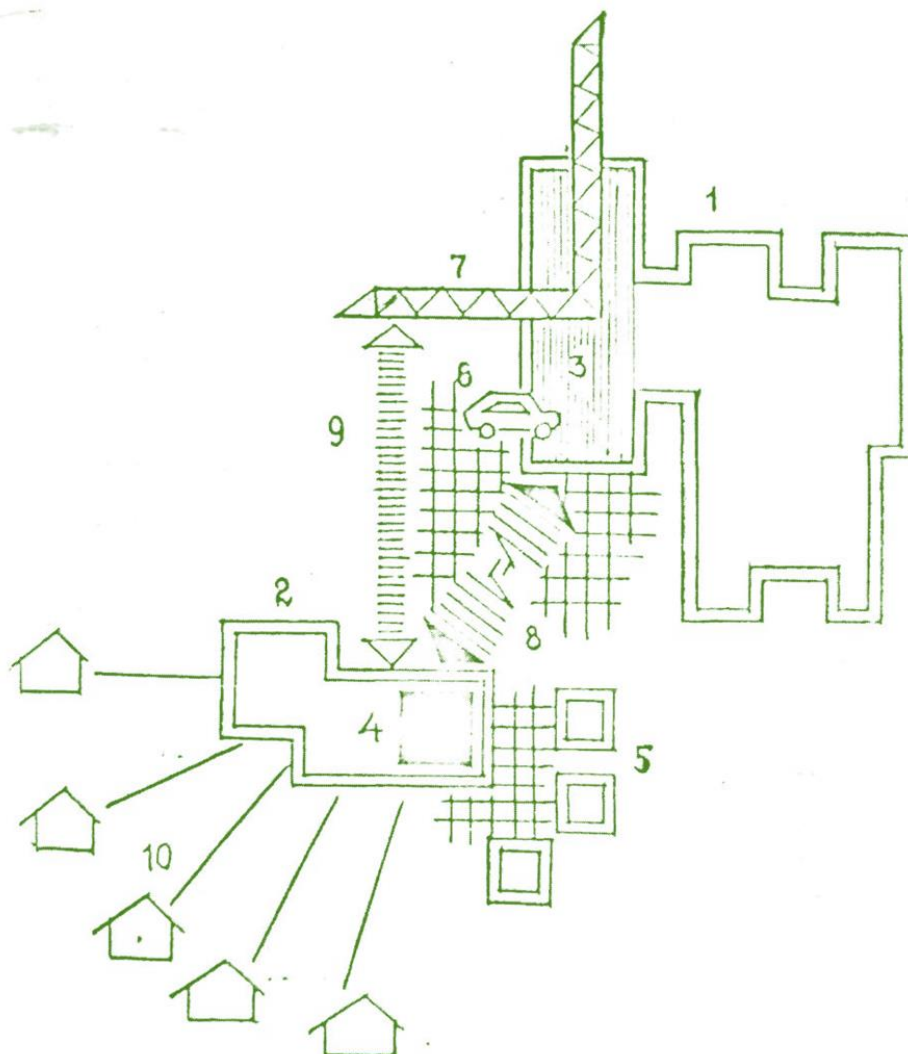

фойдаланиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади. 3.5.1-расмда “Маданий-маиший хизмат кўрсатиш объектлари хизмат кўрсатишининг схемаси” келтирилган.

4. Жамоат биноларининг қуйидаги турлари кенг тарқалиши лозим:

- кичик сиғимли ва оилавий мактабгача муассасалар;
- жойлашувнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда қурилган мактаблар, жумладан кичик сиғимли таълим муассасалри;
- бошланғич ва ўрта мактаблар билан бирлаштирилган боғча-яслилар;
- бошланғич мактаб ва болалар боғчаси бўлган ўқитувчи уйи;
- аҳолининг барча табақалари учун мўлжалланган маърифат, маданият ва спорт марказлари (одатда, ўрта мактаблар қошида ташкил қилинади);
- маданият уйлари ва ҳордиқ чиқаришга мўлжалланган клублар (меҳмонхоналар, спорт ва соғломлаштириш йўналишида фаолият кўрсатадиган клублар);
- кўп функцияли бирлаштирилган бинолар: клуб-идора, клуб-ошхона, кафе, мактаб-клуб, спорт гуруҳи билан ва ҳк.
- кўчма савдо ва буюртмаларни уйга етказиб беришга, ёрдамчи хўжаликлар маҳсулотларини қабул қилиш ва мавсумий савдо ҳамда умумий овқатланиш шаҳобчаларини ташкил қилишга ихтисослашган ривожланган “Гузар” таркибидаги савдо марказлари;
- жамоат марказлари комплекслари, шу жумладан кичик қишлоқлар учун микромарказлар;
- ижтимоий ҳимояланмаган аҳоли–фахрийлар, қариялар, ногиронлар ва етимлар учун бинолар.

Схема организации обслуживания объектами культурно – бытового назначения.

- 1-стационарное здание базового типа, осуществляющее функции межселенного обслуживания на группу населенных мест:
- 2- стационарное здание повседневного обслуживания, принимающее выездное обслуживание:
- 3-помещения, рассчитанные на осуществление межселенных функций:
- 4-помещения, рассчитанные на прием выездного обслуживания:
- 5-Полустационарные сооружения (киоски, навесы):
- 6-Базирование передвижных средств:
- 7-Коммуникации связи:
- 8-Трассы передвижного обслуживания:
- 9-Трассы движения заявок на услуги и технических средств:
- 10-Жилые дома, арендные хозяйства.

5.Маданий-маиший хизмат кўрсатиш муассасалари ва корхоналари тармоғининг ташкил этилиши қуйидагилар бўйича таклифларни ўз ичига олиши лозим:

-қишлоқ фуқаролари йиғинининг бутун ҳудудида мактабгача ва мактаб таълими муассасалари тармоғининг ташкил қилиниши;

-қишлоқ фуқаролари йиғини аҳолисига тиббий хизмат кўрсатиш тизимининг ташкил этилиши;

-қишлоқ фуқаролари йиғини аҳолисига маданий-маърифий ва савдо-

маиший хизмат кўрсатиш тармоғининг ташкил этилиши;

-қишлоқ фуқаролари йиғини аҳолисига рекреацион хизмат кўрсатилиши;

-қишлоқ фуқаролари йиғинининг ҳудудида маъмурий ва жамоат ташкилотларининг жойлаштирилиши.²⁶

6. Қишлоқ фуқаролар йиғини таркибига кирувчи аҳоли пунктларидаги мактабгача таълим муассасалари тармоғини шакллантириш принципи:

Мактабгача таълим муассасалари тармоқлари қуйидагиларни ўз ичига олади: умумий типдаги болалар боғча-ясиллари, соғломлаштириш ва ихтисослашган, муассасалар²⁷.

Аҳолисининг сони 300 кишигача бўлган аҳоли пунктларида кам сифимли хусусий болалар боғча-ясилларини жойлаштириш мақсадга мувофиқдир. Соғломлаштириш ва ихтисослашган боғча-ясиллар катта қишлоқ аҳоли пунктларида жойлаштириш лозим.

Мактабгача таълим муассасалари билан таъминланганлик даражаси, уларнинг сифими, ер участкаларининг ўлчамлари ҳар бир аҳоли пунктида лойиҳа топшириғига мувофиқ қабул қилинади.

Умумтаълим ўқув муассасалари тармоғи мактабгача таълим муассасалари тармоғи каби мактаб ёшидаги болаларнинг таълимнинг у ёки бошқа босқичи билан қамраб олинганлигига оид кўрсаткичлар асосида ҳисоблаб чиқилиши лозим. Мактабларнинг сифими мазкур қишлоқ аҳоли пункти ва унинг атрофидаги қишлоқлардаги мактаб ёшидаги болалар сонига қараб белгиланади.

Мавжуд мактаб фондини сифат нуқтаи назарида баҳолаб, мактабни тугатган тингловчилар янги дастур бўйича мактаб таълими тизимини яратиш учун фойдаланиши имкониятларини аниқлаш лозим.

Бугунги кунда шаклланаётган ишлаб чиқаришга оид муносабатлар ва жойлашув хусусиятлари қишлоқ аҳоли пунктларидаги болаларга таълим беришнинг қуйидаги шакллари татбиқ этилишини талаб қилмоқда:

а) аҳолиси 100-200 кишидан иборат бўлган барча қўрғончаларда тингловчилар сони 15 гача, аҳолиси 300-500 кишидан иборат бўлганларида эса тингловчилар сони 36 гача бошланғич мактаблар кўзда тутилиши лозим;

б) аҳолиси 600 дан 2000 кишигача бўлган қишлоқ аҳоли пунктларида хўжалик фаолиятини қўшимча тайёргарликсиз олиб бориш учун зарур бўлган касбга ўқитадиган ихтисослашган ўрта мактаблар мавжуд бўлиши лозим;

в) аҳоли сони 2500 ва ундан кўп бўлган қишлоқ аҳоли пунктларида қобилиятли болалар учун коллеж ва лицейлар ташкил қилиниши лозим.

Таълим соҳасидаги янги дастурга ўтиш баробарида умумтаълим мактабларидаги ўринлар сони (тингловчилар сони ва хоналар майдони бўйича) қисқаради.²⁸

Мактабларнинг сифими бўйича таҳлил натижалари:

Республика бўйича мактаб ёшидаги (7-16 ёш) болаларнинг аҳолининг умумий сонига нисбатан улуши 28,3%ни, шу жумладан: 7-9 ёшдагилар—8,9% ташкил қилади. Уларнинг 7,4% бошланғич таълимга эга бўлади, ривожланиши сушт болалар (1,5%) ихтисослаштирилган таълим муассасаларида таҳсил олади.

²⁶ Principles of Town Planning and Architecture-p.156-159

²⁷ K. T. Chang. Introduction to Geographic Information Systems(8th edition). USA, 2015, english Mc Graw-Hill International Edition

²⁸ Principles of Town Planning and Architecture-p.172-175

Архитектура

10-16 ёшдаги болалар улуши 19,4% ни ташкил қилади, уларнинг 7,0% қуйидаги иқтисодий соҳалар бўйича таълим олади:

- а) бизнес фаолияти
- б) менежер
- в) тадбиркорлик
- г) ҳуқуқшунослик
- д) бухгалтерия ҳисоби ва ҳк.

- диний йўналиш бўйича таҳсил оладиганлар 1,4% ни ташкил қилади

- "Университетлар" (махсус ихтисослар) - 3,0%

- хўжаликлардаги ишлаб чиқаришда меҳнат қилувчи мутахассислар билан таъминлаш - 8%

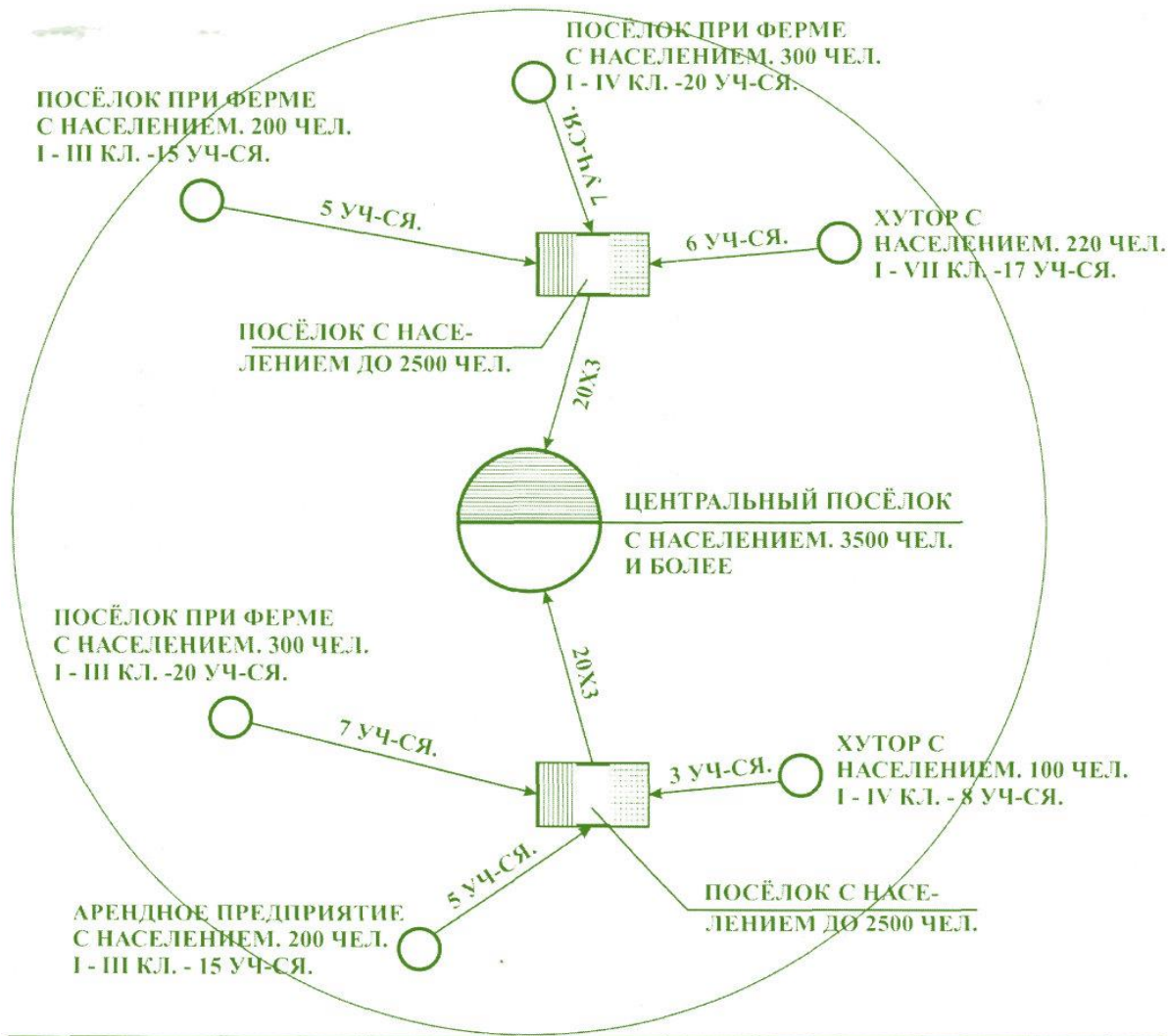
- а) иқтисодчи
- б) механизатор
- в) агроном
- г) боғбончилик
- д) ирригатор
- ё) чорвачилик
- ж) зоотехник
- з) курукчи
- и) ҳамшира
- к) тикувчилик (кийим-кечак ва пойафзал)
- л) ҳунармандчилик ва бошқ.

Аҳолининг ёши	Демографик тузилма бўйича фойздаги нисбат	Бошланғич мактаб	Ривожланган даражаси сусти болалар	V-IX синфлар				
				Бозор муносабатлари бўйича ихтисослашув	Диний йўналишдаги ихтисослашув	Университет йўналишидаги ихтисослашув	Хўжалик йўналишидаги ихтисослашув	Умумтаълим мағаблари учун ўринлар
7-9 ёш	8,9	7,4	1,5					7,4
10-16 ёш	19,4			7,0	1,4	3,0	8,0	8,0
	28,3	7,4	1,5	7,0	1,4	3,0	8,0	15,4

Жадвалдан кўриниб турибдики, умумтаълим мактабларидаги ўринлар сони 12,9% ёки 45,5%га қисқаради.

Мактабгача таълим ва мактаб таълими муассасаларидаги аҳоли пунктлари бўйича ўринлар, уларнинг жойлаштирилиши, хизмат кўрсатиш радиуслари, ер участкаларининг майдонлари ҚМҚ 2.07.04-98 "Қишлоқ хўжалик корхоналари худудларини меъморий-режавий ташкиллаштириш" ва ҚМҚ 2.07.01-94 "Қишлоқ аҳоли пунктларини режалаштириш ва қуриш" норматив ҳужжатларига мувофиқ қабул қилиниши лозим.

Қуйида тингловчилар ҳаракатланиши ва қишлоқ аҳоли пунктлари бўйича мактаблар жойлаштирилишининг тахминий схемаси келтирилган.

Тингловчилар ҳаракатланиши ва қишлоқ аҳоли пунктлари бўйича мактаблар жойлаштирилишининг тахминий схемаси

8. Қишлоқдаги тиббиёт муассасаларининг тармоғи қуйидагилардан иборат: фельдшер-акушерлик пунктлари, амбулаториялар, қишлоқ врачлик пунктлари, поликлиника ёки амбулаториялари бўлган касалхоналар. Улар туман, вилоят, республика соғлиқни сақлаш муассасаларининг умумий тармоғи билан узвий боғланганлар.

Қишлоқ аҳолисига тиббий хизмат кўрсатиш тармоғини ташкил қилишнинг асосий вазифаси—қишлоқ аҳоли пунктларидаг барча аҳолига тиббий ёрдам кўрсатиш.

Шаклланаётган ишлаб чиқариш муносабатлари ва жойлашув хусусияти тиббий хизмат кўрсатиш тармоғида қуйидаги тиббиёт муассасалари ташкил этилишини тақозо қилади:

Аҳолисининг сони 100-200 киши бўлган барча қўрғончаларда шифокорлар (терапевт, акушер, педиатр, тиш техниги) истиқомат қиладиган “турар-жой-тиббий пункт”. Шу бинонинг ўзида умумий анализлар лабораторияси, 1-2 ўринли стационар ва дорихона кўзда тутилиши лозим.

Аҳолисининг сони 600 дан 2000 кишигача бўлган посёлкаларда кенг қамровли тиббий хизмат кўрсатишга ихтисослашган қишлоқ врачлик пунктлари ташкил қилиниши зарур. Бу муассаса қошида дорихона, бир нечта ўринли

Архитектура

стационар ва маслаҳатхона бўлиши керак.

Аҳолининг умумий сони 3000 кишидан ортиқ бўлган қишлоқ аҳоли пунктларида таркибида поликлиника, туғруқхона, лаборатория ва дорихона бўлган участка касалхоналари ташкил қилиниши лозим.

Болалар саломатлигини мустақамлаш учун қулай иқлим ва табиий шароитларга эга бўлган жойларда соғломлаштириш масканлари, катталар учун эса—дам олиш уйлари, профилакторийлар қуриш зарур.

Асосий посёлкаларда далада меҳнат қилаётган аҳолига тиббий хизмат кўрсатиш (ҳам профилактик, ҳам тез тиббий ёрдам) учун кўчма тиббий пунктлари кўзда тутилиши лозим.

Ҳар бир чорвачилик хўжалигида ветеринария хизмати пунктлари (лаборатория ва дорихонаси билан) ташкил қилиниши керак.

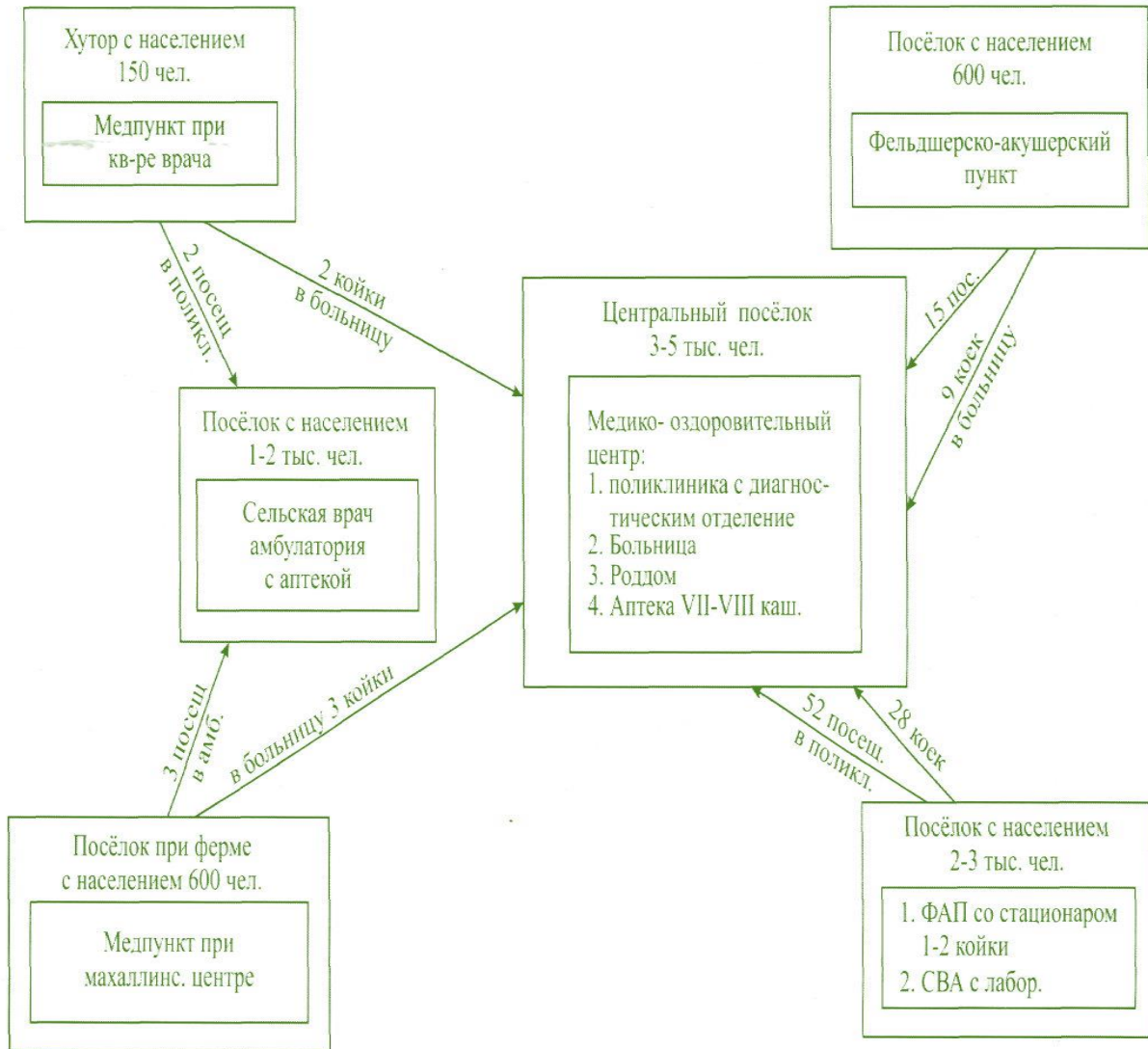
Қишлоқ аҳоли пунктида истиқомат қилувчи барча аҳоли тиббий ёрдам кўрсатилиши билан таъминланиши зарур, инфекция, онкологик ва шу каби оғир касалликлар билан оғриган кишилар туман ёки вилоят марказидаги ихтисослашган касалхоналарда даволанадилар.

Қишлоқда тиббий ёрдам кўрсатишнинг ана шундай тизимини яратилиши натижасида аҳоли пунктидаги ҳар бир шифокор ўз мижозларини туғилганидан бошлаб кузатиш имкониятига эга бўлади.

Ундан ташқари, тиббиёт муассасаларини бундай тармоғининг ташкил қилиниши ишга лаёқатли аҳоли учун қўшимча иш ўринлари яратиб беради.

Қуйида қишлоқ аҳоли пунктида тиббий хизмат кўрсатишнинг тахминий схемаси келтирилган.

Қишлоқ аҳоли пунктидаги тиббий хизмат кўрсатиш схемаси

Рекреация функциялари ривожланган қишлоқ фуқаролар йиғини ҳудудида маданий-маиший хизматларни кўрсатишни ташкил қилишда аҳолининг эҳтиёжларини ва ўзига хос миллий хусусиятлар ва қарор топган анъаналарни инобатга олиш лозим. Қишлоқ аҳолиси ҳордиқ чиқаришини ташкил қилиш учун рекреацион хизмат кўрсатишнинг уч босқичли тизимини қўллаш мақсадга мувофиқдир.

1. Кундалик хизмат кўрсатиш объектлари: болалар учун ўйин майдончалари, катта ёшдаги аҳоли дам олиши учун майдончалар, маҳалла марказлари участкалари, посёлка парклари, хиёбонлари, шунингдек, дарёлар, табиий ва сунъий сув ҳавзалари ёнидаги пляжлар. Бундай объектлар аҳоли пиёда (30 дақиқагача) етиб олиши мумкин бўлган радиусда жойлаш-тирилади. Рекреацион участкаларнинг ўлчамлари ШНҚ 2.07.01-03 «Шаҳарсозлик. Шаҳар ва қишлоқ аҳоли пунктлари ҳудудининг ривожланиши ва қурилишини режалаштириш» норматив ҳужжатининг асосан белгиланади.

2. Ҳафта охирида даврий равишдаги қисқа муддат (1-2 кунлик) дам олиш. Бундай дам олиш турини ташкил қилиш учун табиий ёки сунъий барпо этиладиган ва табиий компонентларга (сув, яшил ўсимликлар, рельеф, юксак эстетик хусусиятларга) бой бўлган, аҳоли пунктдан транспортда 1-1,5 соат

Архитектура

ичида етиб олиш мумкин бўлган махсус ҳудудлар ажратилиши лозим.

3. Катта ёшдаги аҳолининг ҳар йилги меҳнат таътили ва мактаб ёшидаги болаларнинг ёзги таътиллари вақтидаги эпизодик, узоқ муддатли дам олиши учун мўлжалланган дам олиш масканлари – санаториялар, дам олиш уйлари, пансионатлар, туристик базалар, мотеллар, болаларнинг соғломлаштириш муассасалари, болалар муассасаларининг ёзги боғ ҳовлилари.

Қишлоқ фуқаролари йиғини ҳудудида характеристикаси туманларни режалаштириш лойиҳасида кўрсатиладиган туман, вилоят ёки республика аҳамиятига эга қимматли рекреацион ресурслар мавжуд бўлса, улардан мазкур қишлоқ фуқаролари йиғини ҳудудида яшайдиган аҳолининг дам олиши учун фойдаланиш имкониятини белгилаш зарур.

Спорт бинолари ва иншоотлари тармоғи жисмоний тарбия талабларини кондириш учун зарур бўлган ҳажмда, қишлоқ фуқаролари йиғинининг бутун аҳолисига қуйидагича принципга кўра хизмат кўрсатилишини ҳисобга олиб туриб лойиҳалаштирилиши лозим:

Ҳар куни спорт билан шуғулланиш учун–мактаб тингловчилари ва катта ёшдаги аҳоли спорт ўйинлари ва машғулотлари билан шуғулланиши учун мўлжалланган майдончалар, улар 5-10 дақиқа ичида пиёда етиб олиш радиусида (турар жой гуруҳлари ичида, мактаб қошида, маҳалла маркази ёнидаги рекреацион мажмуада) жойлаштирилиши керак.

Катта ёшдаги аҳоли ва болаларнинг мустақил ва мураббий раҳбарлигида умумий жисмоний тайёргарлик гуруҳлари (саломатлик гуруҳлари)да ва спорт секцияларида мунтазам равишда шуғулланиш учун.

Тизимли тарздаги машғулотлар учун мўлжалланган спорт маркази-30 дақиқа ичида пиёда етиб бориш радиусида жойлаштирилиши лозим.

Спорт иншоотларини лойиҳалаштиришда улардан кўп мақсадларда фойдаланиш принципига асосланиш зарур.

Маъмурий бинолар, молия, алоқа муассасалари, жамоатчилик ташкилотлари, жамоат тартиби бўлинмалари, қишлоқ кенгашлари (диний муассасалар бундан мустасно) қишлоқ аҳоли пунктининг ижтимоий маркази ҳудудида жойлаштирилиши ва маъмурий-ижтимоий хизматлар тўлиқ ҳажмда кўрсатилишини таъминлаши керак.

Бинолар имкони борича бирлаштирилиши керак.

Жойлаштиришнинг ҳажми ва манзили ҳар бир муайян ҳолат учун лойиҳалаштириш топшириғига биноан белгиланади.

Бинолар ва муассасаларнинг тав-сия қилинадиган рўйхати, уларнинг сифими ва қишлоқ фуқаролари йиғинининг аҳоли пунктлари бўйича жойлаштирилиши ШНҚ 2.07.04-12 норматив ҳужжатнинг 10-15 жадвалларида келтирилган.

Қуйида маданий-маиший муассасаларнинг талаб этилган сифимини ҳисоб-китоби келтирилган.

Биринчи поғонада - ҳар куни ишлатиладиган жамоа бинолари

- Кундалик хизмат кўрсатиш объектлари: болалар учун ўйин майдончалари, катта ёшдаги аҳоли дам олиши учун майдончалар, маҳалла марказлари участкалари, посёлка парклари, хиёбонлари, шунингдек, дарёлар, табиий ва сунъий сув ҳавзалари ёнидаги пляжлар. Бундай объектлар аҳоли пиёда (30 дақиқагача) етиб олиши мумкин бўлган радиусда жойлаш-тирилади. Рекреацион участкаларнинг ўлчамлари ШНҚ 2.07.01-03 “Шаҳарсозлик”. Шаҳар ва қишлоқ аҳоли пунктлари худудининг ривожланиши ва қурилишини режалаштириш» норматив ҳужжатининг 15-жадвалига асосан белгиланади.

Иккичи поғонада -ҳафта орасида хизмат кўрсатадиган жамоа бинолари

-Ҳафта охирида даврий равишдаги қисқа муддат (1-2 кунлик) дам олиш. Бундай дам олиш турини ташкил қилиш учун табиий ёки сунъий барпо этиладиган ва табиий компонентларга (сув, яшил ўсимликлар, рельеф, юксак эстетик хусусиятларга) бой бўлган, аҳоли пунктдан транспортда 1-1,5 соат ичида етиб олиш мумкин бўлган махсус худудлар ажратилиши лозим.

Учунчи поғонада -эпизодик узоқ муддат фойдаланадиган жамоа бинолари

- Катта ёшдаги аҳолининг ҳар йилги меҳнат таътили ва мактаб ёшидаги болаларнинг ёзги таътиллари вақтидаги эпизодик, узоқ муддатли дам олиши учун мўлжалланган дам олиш масканлари – санаториялар, дам олиш уйлари, пансионатлар, туристик базалар, мотеллар, болаларнинг соғломлаштириш муассасалари, болалар муассасаларининг ёзги боғ ҳовлилари.

Қишлоқ фуқаролари йиғини худудида характеристикаси туманларни режалаштириш лойиҳасида кўрсатиладиган туман, вилоят ёки республика аҳамиятига эга қимматли рекреацион ресурслар мавжуд бўлса, улардан мазкур қишлоқ фуқаролари йиғини худудида яшайдиган аҳолининг дам олиши учун фойдаланиш имкониятини белгилаш зарур.

Спорт бинолари ва иншоотлари тармоғи жисмоний тарбия талабларини қондириш учун зарур бўлган ҳажмда, қишлоқ фуқаролари йиғинининг бутун аҳолисига қуйидагича принципга кўра хизмат кўрсатилишини ҳисобга олиб туриб лойиҳалаштирилиши лозим:

Биринчи поғонада - ҳар куни спорт билан шуғулланадиган жамоа бинолари

Ҳар куни спорт билан шуғулланиш учун–мактаб тингловчилари ва катта ёшдаги аҳоли спорт ўйинлари ва машғулотлари билан шуғулланиши учун мўлжалланган майдончалар, улар 5-10 дақиқа ичида пиёда етиб олиш радиусида (турар жой гуруҳлари ичида, мактаб қошида, маҳалла маркази ёнидаги рекреацион мажмуада) жойлаштирилиши керак.

Иккичи поғонада -мураббий раҳбарлигида умумий жисмоний спорт билан шуғулланадиган жамоа бинолари

Катта ёшдаги аҳоли ва болаларнинг мустақил ва мураббий раҳбарлигида умумий жисмоний тайёргарлик гуруҳлари (саломатлик гуруҳлари)да ва спорт секцияларида мунтазам равишда шуғулланиш учун.

Тизимли тарздаги машғулотлар учун мўлжалланган спорт маркази-30 дақиқа ичида пиёда етиб бориш радиусида жойлаштирилиши лозим.

Архитектура

Спорт иншоотларини лойихалаштиришда улардан кўп мақсадларда фойдаланиш принцигига асосланиш зарур.

Маъмурий бинолар, молия, алоқа муассасалари, жамоатчилик ташкилотлари, жамоат тартиби бўлинмалари, қишлоқ кенгашлари (диний муассасалар бундан мустасно) қишлоқ аҳоли пунктининг ижтимоий маркази ҳудудида жойлаштирилиши ва маъмурий-ижтимоий хизматлар тўлиқ ҳажмда кўрсатилишини таъминлаши керак.

Бинолар имкони борича бирлаштирилиши керак. Жойлаштиришнинг ҳажми ва манзили ҳар бир муайян ҳолат учун лойихалаштириш топшириғига биноан белгиланади.

Бинолар ва муассасаларнинг тавсия қилинадиган рўйхати, уларнинг сиғими ва қишлоқ фуқаролари йиғинининг аҳоли пунктлари бўйича жойлаштирилиши ШНҚ 2.07.04-12 норматив ҳужжатнинг 10-15 жадвалларида келтирилган.

Қуйида маданий-маиший муассасаларнинг талаб этилган сиғимини ҳисоб-китоби келтирилган.²⁹

КФЙ АПОТини лойихалаш учун қишлоқлар аро жамоат марказлари ва самоат объектларини назарда тутиш керак:

1. – Болалар соғломлаштириш корпус: - 1.0 га
  - Спорт комплекс
  - Хўжалик зонаси
  - Маъмурий бўлим
  - Ошхона
2. – Болалар оромгоҳи (мавсумий): - 3.0 га
  - Ошхона
  - Дам олиш корпуси
  - Спорт зонаси
  - Оммавий тадбирлар ўтказиладиган майдонча
  - Хўжалик зона
  - кўкаламзор зона, киши бошига: - 10м²
3. Медицина муассасалари: - 2.0 га- поликлиника лаборатория корпуси дилан
  - Туғириқхона 1000га аёлга 1 урин
4. Спорт (мактаблар аро беллашувлар ва байрам тадбирлари «Мустақиллик», «Наврўз»): - 6.0 га
  - Футбол майдонлари 2,5-3,0 минг кишилиқ трибуна билан
  - Комплекс (валебол, баскетбол ва теннис кортлари) иншоотлари
  - Ёпик сузиш бассейни (11X25м), болаларники (8X12,5м)
  - Комплекс спортзал (18x30)
  - Маъмурий булим
5. Маданий-маиший ва савдо объектлари: - 0.8 га
  - парк 1 кишига 4-6м² кўкаламзорлар хисобида
  - Маросимлар ўтказиш учун универсал зал (туйхона, клуб, мусикий тугарак, ёш камолотчилар уйи)

²⁹ К. Т. Chang. Introduction to Geographic Information Systems(8th edition). USA, 2015, english Mc Graw-Hill International Edition

- Мусикий ва бадиий мактаб
- Маиший хизмат кўрсатиш комбинати 24 хилдаги хизмат турлари
- Банк
- Кичик ва ўрта бизнес учун бизнес маркази
- Кичик деҳқон бозори
- 6. Ишлаб чиқариш объектлари: - 4.0 га
  - Қишлоқ хўжалик маҳсулотлари цехи
  - Консерва цехи
  - Қишлоқ хўжалик маҳсулотлари қуришиш пункти
  - Балиқ хўжалиги
  - Сутли маҳсулотлар мини цехи
  - Доривор ўсимликларни қайта ишлаш цехи
- 7. Автосервис хизмати: - 0.5 га
  - Диагностика
  - Ремонт хизматлари (мотор, кузов ва юриш қисими)
- 8. Қурилиш материаллари ишлаб чиқариш: - 0.5 га
  - Шлакоблок цехи
  - Рубероид ишлаб чиқариш цехи
  - Ёғоч қайта ишлаш цехи
  - Ғишт цехи

Назорат саволлари:

1. Туман марказининг “интенсив таъсир зонаси” деган тушунчанинг моҳияти нимадан иборат?
2. Туман марказининг иккинчи таъсир зонаси қандай таърифланади?
3. Истиқболли жойлашув, жойлашувнинг маҳаллий тизимлари ва аҳоли пунктларининг режали ташкил этилишига қайси тенденциялар бевосита таъсир кўрсатади?

Фойдаланган адабиётлар:

1. К. Т. Chang. Introduction to Geographic Information Systems(8th edition). USA, 2015, english Mc Graw-Hill International Edition.
2. Mohinder S. Grewal , Angus P. Andrews , Chris G. Bartone. Глобальная навигационная спутниковая система. Global Navigation Satellite Systems, Inertial Navigation, and Integration 3rd Edition. USA, 2013, english, Wiley Interscience.
3. Travis Beck. Principles of Ecological Landscape Design. Island 2013
4. Ловров В.А. «Методика реконструкции городов» Москва, СНИП
5. ШНК 2.07.01-12
6. Лола А.М. «Основы градостроения и теории города» 2005
7. Оленьков В.Д. «Градостроительная безопасность». 2007.
8. ШНК 2.07.01-12.
9. <http://www.arhitekto.ru/txt2razv16.shtml>.
10. http://www.Glazychev.ru/books/mir_architecture/glava_8/glava_08-01.htm.
11. Principles of Town Planning and Architecture, Marie-Helene Contal, Jana Revedin, Boston,USA,2009.

4-мавзу: “Қишлоқ аҳоли пунктларининг функционал тизимли элементларининг меъморий лойихавий ташкил этилиши: функционал худудлар, турар-жой худудлари, ишлаб чиқариш”.

Режа:

- 4.1. Табиий-иқлимий шароитлар.
- 4.2. Аҳоли пунктлари ўртасидаги ўзаро алоқаларнинг ривожланиши.
- 4.3. Қишлоқлараро муҳандислик-транспорт, ишлаб чиқариш омилининг тузилмалари аҳоли пунктларининг режали тузилмаси шаклланишидаги роли.

Таянч иборалар: *радиация, интенсификация, рельеф, орфография, элемент, тенденция, элемент.*

4.1. Табиий-иқлимий шароитлар.

Табиий-иқлимий шароитлар - қишлоқ аҳоли пунктларининг меъморий-режали ечимига энг катта таъсир этувчи омиллардан бири ҳисобланади. Бу шароитлар қаторига ландшафт, қуёш радиацияси, шамол, ҳаво ҳарорати, тупроқ тузилишининг хусусиятлари, ёғинлар ва шу кабиларни киритиш мумкин. Санаб ўтилган шароитлар бўйича республика худуди бир хил эмас, шунинг учун табиий муҳитнинг минтақавий хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда шаҳарсозлик масалалари ечимини ҳал қилиш учун “ЎзшаҳарсозликЛИТИ” институти томонидан Ўзбекистон худудининг ландшафт-иқлимий зоналаштирилиши бажарилган, унга кўра республиканинг бутун худуди шартли равишда 3 та минтақага бўлинган.

1-минтақа таркибига текислик ва тоғ олди воҳалар, тоғ водийларининг пастликлардаги қисмлари, денгиз сатҳидан баландлиги 1000 метргача бўлган тоғ олди худудлар киради. Бундай ерлар аввалдан суғорилиб келган ва янгидан ўзлаштирилаётган бўлиб, аҳоли зичлиги анча юқори – айрим худудларда 1 кв.км га 400-500 тагча киши тўғри келади. Бу худудлар ўзларининг тупроқ ва сув ресурсларининг қулайлиги, ўсимликларнинг яхши ривожланиши ва ерларни қишлоқ хўжалик нуқтаи назарида яхши ўзлаштирилишини таъминлаш имкониятини яратувчи шаклланган ирригация тизимлари билан ажралиб турадилар.

Иқлим қуруқ ва иссиқ бўлиб, ёз фаслида ташқи муҳитнинг иссиқ дискомфорт шаклланади – бундай давр шимолда 60 кунга яқин, жанубда эса 120 кундан кўпроқ давом этади. Шамол режими шамол тезлигининг кичик ва нормал кўрсаткичлари билан тавсифланади – кун ва тун вақтида шамолнинг ўртча тезлик 3 м/с дан ошмайди. Саҳро билан черадош худудларда қум бўронлар кузатилади, уларнинг таклорланиши ёз кунлари камида 3 кунни ташкил қилади³⁰.

Ушбу худуддаги иқлимий шароитлар мелиорацияси бўйича асосий чора-тадбирлар посёлка ва унинг элементларини ҳажмий-режали ташкил этиш, кўкаламзорлаштириш, сув чиқариш ва ободонлаштириш каби шаҳарсозликнинг

---

³⁰ К. Т. Chang. Introduction to Geographic Information Systems(8th edition). USA, 2015, english Mc Graw-Hill International Edition

барча воситаларидан фойдаланган ҳолда йилнинг ёз фаслида шамол режимини сақлаш ёки интенсификация қилиш йўли билан иссиқни камайиришга қаратилиши лозим.

Посёлканинг очик ва ярим очик тузилмаси 1-минтақада жойлашган қишлоқ аҳоли пунктларини режали ташкил этишнинг асосий типологик принципи ҳисобланади, чунки айнан шундай тузилма очик бўшлиқларни уларга ёндош бўлган қулай ва мақбул ландшафт билан бевосита боғланишини, шунингдек саҳро чгарасида ёки водийларнинг бўғизларида жойлашган посёлкаларни ёздаги қайноқ ва қишки совуқ шамоллардан ҳимоя қилинишини таъминлайди. Тоғ олди воҳаларда нурлисимон ва тўғри бурчакли тузилма афзалроқ ҳисобланади, бунда кўчаларни бир маромда шамоллатиш учун кўчалар тармоғи рельефга нисбатан қия бурчак остида трассалаштирилади (белгиланади). Текисликда жойлашган воҳалардаги посёлкаларни режали ташкил этилишида кўча тармоғи радиал тизими қўлланилади. Лекин, бу каби тузилмаларда кўчалар йўналиши ва саҳро томондан эсадиган шамоллар йўналиши мос тушишини олдини олиш зарур. Қишлоқ аҳоли пунктларидаги аҳоли истиқомат қиладиган зоналарнинг тавсия этилган.

2-минтақа (чўл-саҳро) таркибида кам ўзлаштирилган, техник экинлар учун ноқулай, суғорма деҳқончилик учун деярли яроқсиз суви кам ҳудудлар киради. Ерларни ўзлаштириш жуда мураккаб бўлиб, фақат тупроққа агротехник ишлов бериш йўли билангина қишлоқ хўжалик экинларини етиштириш мумкин. Ҳудудларда аҳоли зичлиги жуда паст, аҳоли пунктлари атрофи саҳро ва чўллар билан ўралган бўлиб, коммуникацион алоқалар чекланган.

Бундай ҳудудларда ёз қуруқ ва иссиқ бўлиб, жанубда 120 кун давомида иссиқ ва қуруқ ҳаволи ўта мураккаб термик шароитлар ҳукм суради. Шамол тезлиги йил давомида 30 м/с дан катта бўлиб, агар ҳудудда мустаҳкамланмаган ва эрозияга учраган тупроқлар бўлса, ёз ойларида 3-5 кундан ортиқ давом этадиган қум бўронлари кузатилади³¹.

Бу минтақадаги атроф муҳитни яхшиланиши сунъий ландшафт яратиш, табиий шароитларни ўзгартириш, саҳронинг салбий таъсирларидан, чанг шамоллари ва бўронларидан ҳимоя қилиш, чангланганлик даражасини камайириш йўли билан аҳоли яшаши учун қулай шароитларни яратишга қаратилиши лозим. Шаҳар муҳитини мелиоратив ҳолатини яхшилашда шаҳарсозлик воситаларидан фойдаланиш имкониятлари чекланганини ҳисобга олган ҳолда, биринчи навбатда, иморатлар қурилишини ташкил этиш усуллари ва уларнинг функционал элементларини номақбул ташқи омиллардан ҳимоя қилишга алоҳида эътибор қаратиш лозим. Яшил ўсимликлардан ва сув қурилмаларидан фойдаланиш имкониятлари ҳар бир аниқ ҳолат учун сув ресурслари ва ҳудудни суғориш шароитлари билан белгиланади.³²

2-минтақадаги аҳоли пунктларининг типологик хусусиятлари режали тузилманинг ёпиқлиги, ташқи муҳит билан боғланишларнинг минималлиги ва бўш майдонларнинг ўлчамлари, турар-жой бинолари ва кундалик хизмат

³¹ K. T. Chang. Introduction to Geographic Information Systems(8th edition). USA, 2015, english Mc Graw-Hill International Edition

³² Principles of Town Planning and Architecture-p.70-75

Архитектура

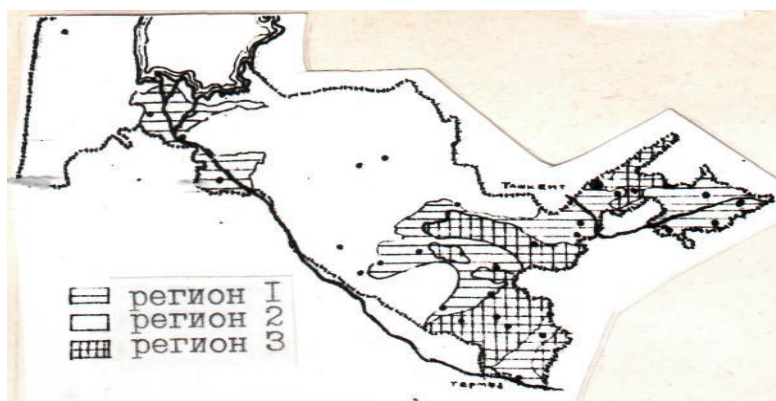
кўрсатиш муассасалари қурилишини комплекс тарздаги ечими воситасида ифодаланиши лозим. Посёлка ва унинг элементларини режали тузилмаси посёлка ичидаги бўшлиқларни шамолнинг салбий таъсиридан, қум бўронлари ва саҳронинг юқори ҳароратли фонидан имкон қадар ҳимоя қилиши лозим.

Қишлоқ аҳоли пунктининг режали тузилмаси истиқомат зонасидаги бўшлиқлар шамоллатилиши учун оптимал шароитлар яратилишини, шамол

тезлиги камайтирилиши ёки интенсификациясини ўзаро боғлиқ кўчалар, майдонлар, кўкаламзорлаштирилган зоналар ташкил қилиш ҳамда сувли юзаларнинг ягона вентиляция тизимга очиш йўли билан таъминлаб бериши лозим. Саҳро-чўлли зоналардаги посёлкаларнинг кўчалар тизими ёпиқ ҳалқасимон схема асосида ташкил этилиб, аҳоли пункти чегараларидан ташқарига чиқишни чеклаши зарур. Шунингдек, тўғри чизиқли коммуникациялар узунлиги ва ўлчамларини чеклаш, кўчаларни режада бўлиб ташлаш мақсадга мувофиқ ҳисобланади. (қишлоқ аҳоли пунктларидаги аҳоли истиқомат қиладиган зоналарнинг 2-минтақада қўлланилиши учун тавсия этилган тузилмалари).

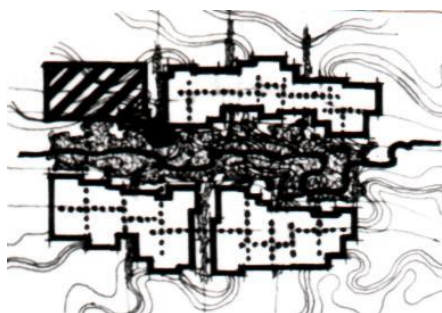
3-минтақа (баланд тоғ олди ва тоғли ҳудудлар) рельефнинг мураккаб кесими ва метеорологик омилларнинг жойнинг орфографияси билан шартланган турли мужассамликлари билан таърифланади. Бундай ҳудудлар тупроқ, сув ва ўсимлик ресурсларининг ранг-баранглиги ҳамда қурилиш учун қулай участкаларнинг чекланганлиги билан ажралиб туради. Шу сабабдан ҳам, бу каби ҳудудларда аҳоли пунктларини қуришга бўлган шаҳарсозлик талаблари аниқ маҳаллий шароитлар билан белгиланади ва мазкур қўлланмада кўрилмайди.

Ўзбекистон ҳудудининг шаҳарсозлик мақсадларида ландшафт-иқлимий районлаштирилишининг схемаси. (ЎзшаҳарсозликЛИТИ).

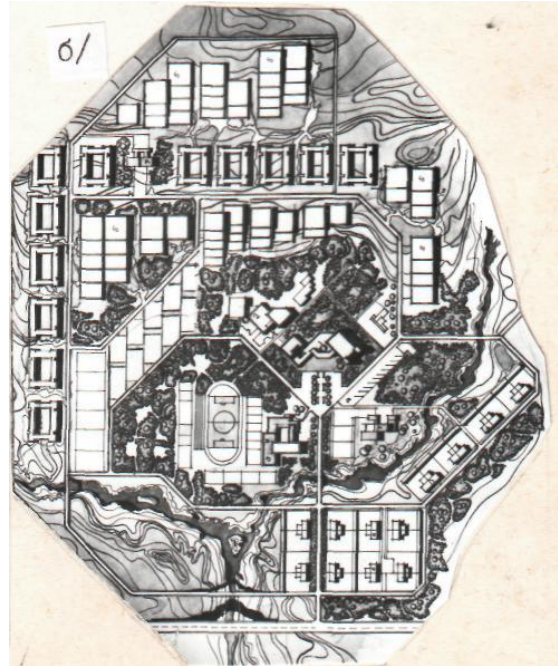
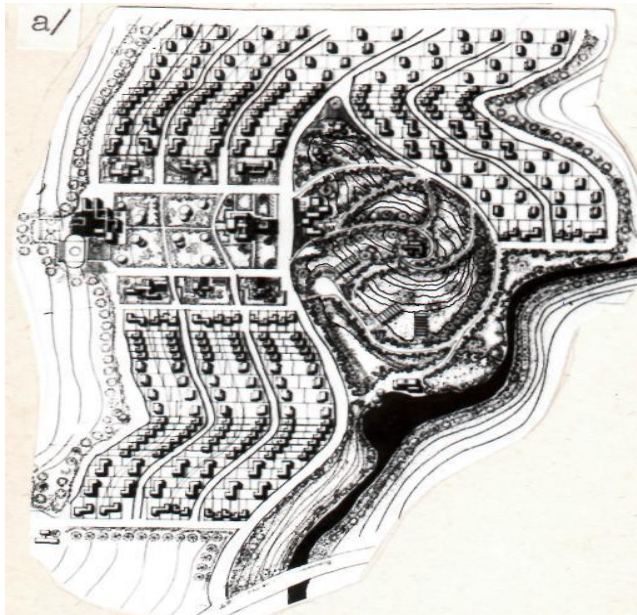
Ўзбекистоннинг

1-минтақасида жойлашган қишлоқ аҳоли пунктининг режали ташкил этилишини модели.

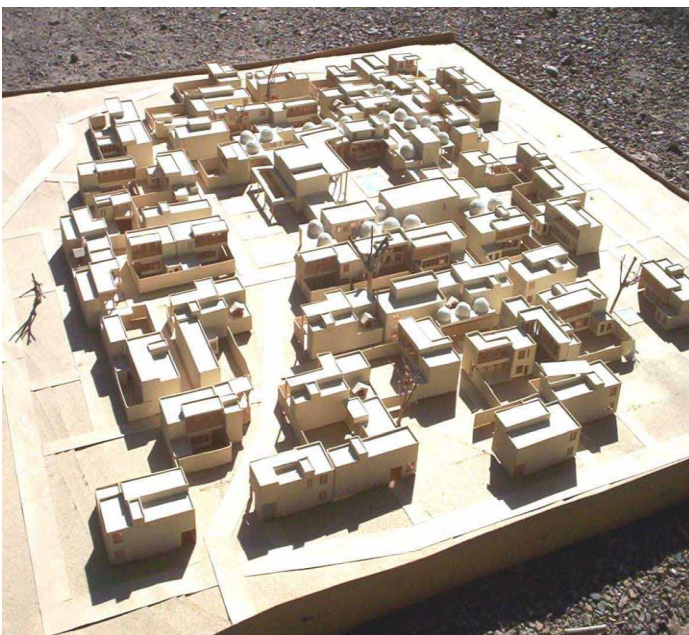
- селитебная зона;
- производственная зона;
- озеленение, водные пов-ти;
- общественный центр.

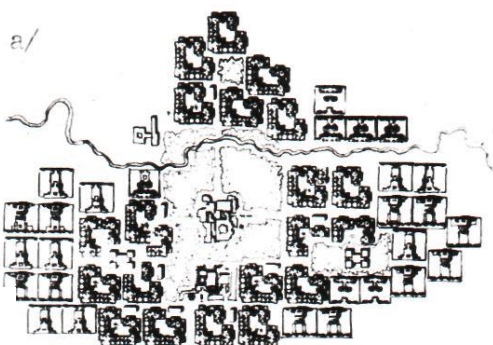

Ўзбекистондаги 1-минтақа шароитлари учун қишлоқ аҳоли пунктлари бош режалари ечимларининг намуналари;

а) Самарқанд вилояти Ургут тумани шароитлари учун қишлоқ аҳоли пунктининг бош режаси. б) Нманган вилояти шароитлари учун аграр-рекреация функциялари бўлган қишлоқ аҳоли пунктининг бош режаси.

Ўзбекистондаги 1-минтақада жойлашган қишлоқ аҳоли пунктини режали ташкил этиш модел

Агросаноат посёлкасидаги аҳоли истиқомат қилувчи зона фрагменти.

Сирдарё вилоятидаги “Маржонбулок” қишлоқ аҳоли пунктининг бош режаси.

Аҳоли пунктлари ўртасидаги ўзаро алоқаларнинг ривожланиши.

Аҳоли пунктларининг очик режавий тузилмасини шакллантириш бўйича асосий принциплар. Жойлашув тизимларини ва бу тизимларнинг функционал тарзда бирлаштирилган тузилмавий элементлари сифатида аҳоли пунктларини жойлаштириш жараёни ханузгача пала-партиш хусусиятга эга. Бу ҳолат унинг ижтимоий-иқтисодий самарадорлигини сезиларли даражада пасайтиради, сабаби, янги тенденциялар меъморий-режавий ташкиллаштиришнинг шаклланиб ва аллақчон эскириб улгурган принциплари ва методларига тўкнаш келади. Айрим ҳолларда эса бу янги тенденциялар яхши ўрганилмагани туфайли тўлиқ қўлланилмайди. Шунинг учун ҳам, бу тенденциялар ва услубларни пухта ўрганилиши ва англаниши, лойиҳалаш амалиётида улардан аниқ мақсадга йўналтирилган тарзда фойдаланиш ҳам лойҳавий ечимлар, ҳам аҳоли пунктлари фаолияти самарадорлигини ошириш имкониятини беради³³.

Жойлаштириш тизимларида рўй бераётган интеграция жараёнлари билан рағбатлантирилаётган қишлоқ аҳоли пунктлари ривожланишининг янги шарт-шароитлари, жойлаштириш тизимининг тузилмавий элементларини аҳоли пунктларининг архитектура-режавий ташкил қилиниши учун зарур шароитлар сифатида яратилишини олдиндан белгилаб беради. Лойиҳа тузилиши жараёнида, баъзан, аҳоли пунктлари жойлаштиришнинг автоном элементлари сифатида қабул қилинади, бу каби лойиҳалаштириш “ёпиқ” режавий тузилмага эга бўлади. Бундай ҳолатларда аҳоли пунктларини режавий ташкил этилишида меҳнат ва маданий-маиший ҳамда ишлаш жойлари ва хизмат кўрсатиш муассасаларининг ушбу аҳоли пункти чегараларида бўлган ўзаро алоқалари катта аҳамият касб этади. Шундан келиб чиққан ҳолда айтиш мумкинки, бу каби турар жойларнинг худудий ривожланиши “шаҳар чегараси” деб аталмиш (кўрилаётган вазият учун – “посёлка чегараси”) доира билан қатъий чегараланган бўлади.

Шу билан бирга, қишлоқлараро алоқаларнинг ривожланиши аҳоли пунктларининг локал территориял тузилмалари чегарасида ҳам, юқори миқёсдаги марказлар доирасида ташқи мулоқотларни ҳисобга олинишини тақозо қилади. Бу каби талабларга аҳоли пунктларининг “очик” деб таърифланган тузилмасининг модели мос келади. Очик режавий тузилма ўзаро боғлиқ фаолиятни амалга ошириш жараёнини режалаштириш воситалари билан ва ҳар бир аҳоли пунктини бошқалари билан биргаликда, бир хил ривожланишини таъминлайди.

Аҳоли пунктларини лойиҳалаштириш бўйича шаклланиб улгурган ёндошув уларнинг шаҳарсозлик нуқтаи назарида ривожланиши шартларига жавоб бермайди. Бу метод, одатда, аҳоли пунктларининг автоном тарздаги фаолиятига асосланади. Бундай ёндошув “ёпиқ” деб таърифланувчи режали тузилма схемаси билан ифодаланади.

Аҳоли пунктларининг бу каби режавий ташкил этилишида меҳнат ва маданий-маиший ҳамда ишлаш жойлари ва хизмат кўрсатиш муассасаларининг ушбу аҳоли пункти чегараларида бўлган ўзаро алоқалари катта аҳамият касб этади. Аҳолининг ҳам меҳнат билан, ҳам маданий-маиший мақсадлар билан

³³ К. Т. Chang. Introduction to Geographic Information Systems(8th edition). USA, 2015, english Mc Graw-Hill International Edition

боғлиқ маятниксимон тарзда қишлоқлараро қатнашлари бу концепция доирасида кам учрайдиган ва нораціонал ҳолат сифатида кўрилади. Лойиҳалаштириш амалиётидаги бу каби ёндошув ташқи транспортни жойлашув тузилмасидан номақбул омил сифатида чиқариб ташлашни тақозо қилади. Режали тузилма шаклланиши жараёнида қишлоқлараро транспортнинг ижтимоий-иқтисодий аҳамиятига етарлича баҳо берилмайди. Аҳоли пунктнинг ҳудудий ривожланишида ҳам унинг тузилмаси ривожланишини “шаҳар доираси” билан қатъий чеклаш, жойлашувнинг ёндош тизимлари билан қўшилиб кетишига тўсқинлик қилиш тенденцияси олға сурилади. Замонавий шароитларда шаҳарлар ва қишлоқ аҳоли пунктларининг ўзаро боғлиқ тарзда ривожланишидаги мавжуд объектив тенденцияларга етарлича аҳамият бермаслик бундай ёндошувнинг асосий сабабларидан биридир.

Қишлоқлараро муносабатларнинг кучайиши лойиҳалаштириш ва келгусидаги ривожланиш истиқболларини режалаштириш жараёнида аҳоли пунктларидаги ҳам локал ҳудудий тузилмалар, ҳам марказлар билан ташқи алоқаларни албатта ҳисобга олиш заруриятини келтириб чиқармоқда. Лекин, бундай алоқаларнинг ҳисобга олиниши ҳозирча тўлиқ эмас. Лойиҳа тузувчи эътиборини, одатда, бундай алоқаларнинг асосан битта жиҳатига, яъни жамоат хизмат кўрсатиш муассасаларини ҳисобга олишга қаратади. Аҳоли пунктларининг лойиҳаларида аҳолининг туман ва вилоят марказлари билан маятниксимон миграция алоқалари, бу алоқалар интенсивлиги ва хусусиятларидаги фарқланишлар, уларнинг аҳоли пунктнинг режали тузилмасига, хизмат кўрсатиш муассасаларининг таркиби ва ривожланиш даражасига, жамоат транспорти маршрутларини белгилашга кўрсатадиган таъсири ҳисобга олинмайди. Таъкидлаш лозимки, замонавий шароитларда муайян жойлашув чегаралари нафақат ижтимоий хизмат кўрсатиш тизими, балки аҳоли пунктнинг бошқа функционал тизимлари учун ҳам тор бўлиб қолмоқдалар³⁴.

Шу билан бирга, қишлоқлараро алоқаларнинг ривожланиши аҳоли пунктларининг локал территориал тузилмалари чегарасида ҳам, юқори миқёсдаги марказлар доирасида ташқи мулоқотларни ҳисобга олинишини тақозо қилади. Бу каби талаблар комплексига аҳоли пунктларининг “очик” деб таърифланган тузилмасининг модели мос келади. Очик режавий тузилма ўзаро боғлиқ фаолиятни амалга ошириш жараёнини режалаштириш воситалари билан ва ҳар бир аҳоли пунктини бошқалари билан биргаликда, баравар ривожланишини таъминлайди. Очик режавий тузилманинг асосий фарқланувчи жиҳати, бу унинг ички ва ташқи алоқаларга бир хил йўналтирилганидир, бу эса аҳоли пунктнинг яққаланиб қолинишини олдини оладиган омил бўлиб хизмат қилади.

Жойлаштиришнинг маҳаллий тизимлари, яъни аҳоли пунктларинининг режавий тузилмасини шакллантириш вазифаси - бу ерда кечаётган ижтимоий жараёнлар, қишлоқ аҳолисининг меҳнат, маданий ва ижтимоий фаолияти учун энг қулай шароитларни яратишдан иборатдир. Бу каби шароитларда очик режавий тузилманинг асосий ижтимоий моҳияти қуйидагидан иборат –

³⁴ К. Т. Chang. Introduction to Geographic Information Systems(8th edition). USA, 2015, english Mc Graw-Hill International Edition

Архитектура

меъморий-режали ташкиллаштириш воситасида жойлаштиришнинг локал худудий бирликларининг марказий ва оддий тузилмавий элементларидаги мавжуд яшаш шароитлари ўртасидаги фарқланишларни маълум даражада бартараф қилиш. Қишлоқлараро алоқаларнинг кучайиши жойлаштириш тизими тузилмаларидаги функционал зоналарнинг тўлиқ таркибига эга аҳоли пунктлари билан бир қаторда айрим объектлар ва уларнинг гуруҳлари ҳам ривожланишига сабаб бўлади. Бунда тизим таркибидаги айрим худудларда иш жойларининг етишмаслиги ва бошқа худудларда эса ишлаб чиқариш ва агросаноат объектларининг ривожланиши каби тенденциялар намоён бўлади. Бу каби, қишлоқлараро миқёсга эга ҳолат дам олиш зоналари ҳамда коммунал-омбор худудларда ҳам кузатилади. Бундай ёндошиш қишлоқ аҳоли пунктларининг жойлаштириш тизимида яққаланиб қолишини олдини олишга ва тизимнинг тузилмавий элементи сифатида ривожланишига ёрдам беради.

Бу жараён ҳозирги шароитлар учун табиий бўлиб, аҳолининг ички ва қишлоқлараро қатнашларининг хусусиятлари (қулайлиги, қатнов учун сарфланадиган вақт ва ҳк.) яқинлашиб бораётганини акс эттиради. Қишлоқ аҳоли пунктида ташқи сафарларнинг ҳажми қишлоқ ичидаги ҳаракатлар ҳажмидан анча катта. Шунинг учун ҳам, қишлоқ аҳоли пунктининг режавий тузилмасига ташқи транспортнинг таъсири энг муҳим омил мақомига эга бўлиб қолади. Демак, аҳоли пункти режавий тузилмасининг муҳим элементи ҳисобланувчи жамоа маркази билан, бир қатор ҳолатларда (биринчи навбатда, маҳаллий марказларда), режавий боғланган йўловчи транспорт инфратузилмасини яратиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Аҳоли пунктини жойлаштириш тизимининг тузилмавий элементи сифатида қабул қилиниши, аввалги, анъанавий ёндошишдан фарқли ўлароқ, унинг территорияси функционал равишда зоналаштирилишини белгилаб беради. Аҳоли пункти ва жойлаштириш тизимини режавий ташкил этилишининг услуби сифатида кўриладиган функционал зоналаштиришнинг имкониятлари айрим зоналарнинг ўзаро таъсири, масалан, бу зоналардаги айрим элементларнинг бири-бирига қўшилиб кетиши ва интеграцияси каби шаҳарсозлик яхлитлигига хос бўлган тенденциялар кучайишини ҳисобга олиши зарур. Қурилиш объектларининг нафақат функционал, балки ҳажмий-фазовий жиҳатларини ҳисобга олиш зарурати функционал бир турга мансуб территорияларни белгилашдек нисбатан оддий принциплардан ўзгарувчан, шаҳарсозлик тузилмалари шаклланишининг барча жиҳатларини ўз таркибида қамраб олган принципларга ўтиш мақсадга мувофиқ эканлигини тақозо қилади³⁵.

Қишлоқ аҳоли пунктларининг жойлашув тизими таркибида ривожланиш шароитларини хилма-хиллиги уларни тизим тузилмасига киритиш имкониятлари ва шакллари бир хил бўлмаслигини шартлаб беради. Улар худуднинг урбанизация даражаси, у ёки бу жойлашув минтақасига мансублиги ва шу каби омилларга қараб белгиланади. Табиийки, аҳоли пункти режали тузилмаси ҳам муайян минтақа ва худудлардаги мавжуд шароитларга қараб ўзгаради.

Алоҳида жойлашган ва жойлашув тизимининг элементлари сифатида кўриლაётган қишлоқ аҳоли пунктларига нисбатан шаклланаётган меъморий-

---

³⁵ К. Т. Chang. Introduction to Geographic Information Systems(8th edition). USA, 2015, english Mc Graw-Hill International Edition

режали тузилмалар шаклланишининг солиштирма таҳлили тизимдаги аҳоли пунктининг очиқ тузилмасига хос принципал хусусиятларни аниқлаш имкониятини берди. Агар алоҳида жойлашув тизими ривожланиши асосида унинг фаолиятидаги бир қатор жиҳатлар бўйича ўзини ўзи таъминлаш дастури мавжуд бўлса, аҳоли пунктида, яъни жойлашув тизимининг элементида функциялар бирлаштирилишига асосланган ихтисослаштирилган ривожланиш, тузилмавий элементларнинг турлари, таркиби ва ўлчамлари, тизимнинг турли таркибий қисмлари ўртасидаги ривожланиш бўйича шаҳарсозлик дастурлари кўзга ташланади. Бу фарқланишлар аҳоли пунктини меъморий-режали тузилмаси шаклланишининг барча жиҳатларида ўз аксини топган.

Қишлоқ аҳоли пунктининг жойлашув тизимидаги ривожланишида унинг асосий тузилмавий-функционал элементлари ўртасидаги муайян мутаносибликларни сақлаб қолиш вазифаси ўз маъносини йўқотади. Аҳоли истиқомат қилувчи ва саноат-ишлаб чиқариш ҳудудларнинг ўзаро нисбати мисолида учта асосий вазият юзага келади. Бриничи ҳолатда аҳоли яшайдиган ҳудуд кўпроқ ривожланади, сабаби—ушбу аҳоли пункти аҳолисининг бир қисми ундан ташқарида меҳнат қилади. Иккинчи ҳолатда—бунинг аксини, яъни ривожланган ишлаб чиқариш зонаси бошқа аҳоли пунктларида яшайдиган аҳолининг катта қисмини ўзига жалб қилишини кўриш мумкин. Учинчи ҳолатда, яъни зоналарнинг ҳудудий ривожланиши мутаносиб кўринишга эга бўлганида, функционал баланс сақланмай қолади, сабаби—ушбу аҳоли пунктидаги аҳолининг бир қисми ушбу аҳоли пунктининг ташқарисида меҳнат қилса, бошқа қисми эса маятниксимон мигрантлар ҳисобланади. Шундай қилиб, жойлашув тизимларининг элементлари ҳисобланган аҳоли пунктларидаги тузилмавий-функционал нисбатлар, аксарият ҳолларда, мувозанатлашмаган бўлиб чиқади, чунки аҳоли пунктининг жойлашув тизимидаги роли ва мавқеини белгилаб берувчи вазифалари айнан шундай номуаносибликни аввалдан шартлаб беради³⁶.

Қишлоқ аҳоли пунктлари элементларининг таркиби ҳам турличадир. Уларнинг жойлашув тизимидаги ривожланишида, айниқса, ҳудудий жиҳатдан яқин бўлган аҳоли пунктлари гуруҳидаги ривожланишида аҳоли пунктларининг биридаги алоҳида объектлари ёки комплекслари (масалан, ишлаб чиқариш корхоналари, ижтимоий хизмат кўрсатиш объектлари ва ш.к.) қолганларининг эҳтиёжларини таъминлаши мумкин. Натижада, бир қатор аҳоли пунктларидаги элементлар таркиби тўлиқ эмас, чекланган бўлиб чиқади. Мисол учун, бир аҳоли пунктида дам олиш зонаси бўлмайди, иккинчисида эса ишлаб чиқариш базаси яхши ривожланмаган бўлади ва ҳк. Мавжуд бўлмаган ёки суст ривожланган функциялар ушбу тизим таркибига кирувчи бошқа аҳоли пунктлари ҳисобига қопланади.

Қишлоқлараро маятниксимон миграциялар ривожланаётган шароитларда элементларнинг ўзаро алоқларининг хусусиятлари ҳам ўзгаради. Шаҳар ва қишлоқ аҳоли пунктларининг тузилмавий-функционал элементларида бевосита ўзаро таъсир тенденциялари юзага келади, натижада, муайян аҳоли пунктидаги аввалги тузилмавий-функционал яхлитлик янги, минтақавий ёки маҳаллий

³⁶ К. Т. Chang. Introduction to Geographic Information Systems(8th edition). USA, 2015, english Mc Graw-Hill International Edition

Архитектура

жойлашув тизими ядросига асосланган янада йирикрок яхлитликка ўзгартирилади. Жойлашув тизимининг элементи ҳисобланган аҳоли пунктида турли зоналар, объектлар, муассаларнинг номутаносиб тарзда ривожланиши мумкин бўлиб, айрим ҳолларда эса, мақсадга мувофиқ деб ҳисобланади. Сабаби, янада йирикрок шаҳарсозлик тузилмаси–жойлашув тизими ёки унинг кичик тизимлар воситасида умумий балансга эришиш имкониятлари вужудга келади.

Жойлашув тизимида режалаштиришнинг турли чегаралари ва ҳудудий ривожланишнинг табиий тўсиқларига бўлган муносабат ҳам ўзгаради. Жойлашувнинг гуруҳли шакллари лойиҳалаш жараёнида ландшафтнинг жарликлар, сув ҳавзалари, қўшни қишлоқлар ўртасидаги ҳудудий узилишлар каби элементлари турли функционал вазифаларга эга умумгуруҳ зоналар ролини бажарган ҳолда, қўшни аҳоли пунктларини ажратувчи эмас, балки бирлаштирувчи элементлар сифатида қабул қилинадилар.

Нисбатан алоҳида жойлашган аҳоли пунктлари деярли универсал дастур бўйича ривожланадилар, унга кўра ҳар бир алоҳида аҳоли пунктида шаҳарсозликка оид асосий вазифаларнинг бутун комплекси, яъни: янги қурилиш; тарихий ёки бадиий қийматга эга элементлар консервацияси; уларнинг айримларини янги функцияларни бажариш учун мослаштирилиши; эски шакллари кескин янгиланиши ёки батамом бартараф этилиши амалга оширилади. Бир-бирига зид бўлган бир қатор функционал вазифаларни битта режалий тузилма доирасида амалга ошириш анча мураккаб масала ҳисобланади. Охир-оқибат, эскирган тузилманинг мутлақо янги шароитларда ишлаши аксарият ҳолларда унинг бузилишига олиб келади³⁷.

Қишлоқ аҳоли пунктларини жойлашув элементлари сифатида ривожланишида ихтисослашув йўли билан алоҳида, тизим эҳтиёжлари талаб этаётган ва у ёки бу аҳоли пункт учун мақбул келадиган ривожланиш дастурининг исталаётган, мақсадга мувофиқ режимини амалга ошириш имконияти пайдо бўлади. Бошқача қилиб айтганда, жойлашув тизимида аҳоли пунктлари учун ривожланиш дастурларини бирлаштириш имконияти яратилади. Бунда ҳар бир қишлоқ аҳоли пункти учун энг мақбул ва афзал деб топилган дастур ушбу тузилмадаги бошқа дастурларнинг элементлари билан бирга амалга оширилади.

Очиқ режалаштириш тузилмасининг хусусияти қишлоқлараро меҳнат алоқаларнинг интенсивлиги ва йўналишига боғлиқ равишда сезиларли даражада ўзгаради. Шундан келиб чиқиб, очиқ тузилманинг учта энг аҳамиятли турини ажаритиш мумкин: I–меҳнат ресурсларини етказиб берувчи аҳоли пункти тузилмаси; II–меҳнат ресурсларидан фойдаланувчи аҳоли пункти тузилмаси;–меҳнат ресурсларини етказиб берувчи-улардан фойдаланувчи аҳоли пункти тузилмаси, бу тузилмада қишлоқлараро меҳнат сафарлари алмашилиши кўзда тутилади. Режали тузилмаларнинг ҳар бир тури учун ривожланиш даражаси ва тузилма элементларининг ўзаро жойлашувига, биринчи навбатда, жамоат транспорти тугуни ва меҳнат қилинадиган жойларга нисбатан муайян талаблар қўйилади. Бунда ҳар бир тузилма тури учун меҳнат алоқаларининг нафақат қуввати, балки уларнинг йўналиши ҳам муҳим аҳамият касб этади.

---

³⁷ К. Т. Chang. Introduction to Geographic Information Systems(8th edition). USA, 2015, english Mc Graw-Hill International Edition

Очиқ режали тузилманинг I турида транспорт тугунининг (бир транспортдан иккинчисига ўтиш пунктининг) жойлашув тизимининг марказига нисбатан энг яқин жойлаштирилиши, шунинг натижасида жамоат-транспорт комплексини шакллантириш энг мақбул ечим ҳисобланади. Бундай комплекс “аҳоли пункти-ётоқхона” турига мансуб аҳоли пунктидаги аҳолининг максимал сони ундан фойдаланиши учун энг қулай шароитларни яратиш имкониятини беради.

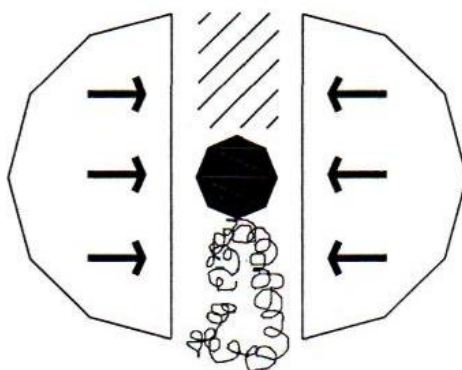
II турдаги очик режавий тузилмада транспорт тугунларининг қишлоқлараро меҳнат марказлари (аграр-саноат зонаси ва шу қабилар) ёнида жойлаштирилиши энг оптимал ечим ҳисобланади. Транспорт тугунининг аҳоли истиқомат қиладиган ҳудудларга нисбатан жойлашуви эса иккиламчи, бўсинувчи тусга эга бўлади, шу сабабдан транспорт узелини чеккада жойлаштирилиши мақсадга мувофиқ ечим сифатида қабул қилинади.

Очиқ режавий тузилманинг энг кўп тарқалган III турида барча ҳолатларда транспорт тугуни марказда жойлаштирилиши энг мақбул ечим ҳисобланади. Бунда аҳолининг қишлоқлараро қатнашлари учун сарфланадиган умумий вақтни камайтириш имконияти яратилади. Таъкидлаш лозимки, жамоат марказини, у қишлоқлараро функцияларини бажариши ёки бажармаслигидан қатъий назар, транспорт тугуни билан бирлаштириш мақсадга мувофиқ бўлади. Мигрантлар манфаатларини ҳисобга олган ҳолда жамоат маркази билан меҳнат марказлари сифатида қабул қилинган бошқа объектларни ҳам режали тарзда бирлаштириш муҳимдир.

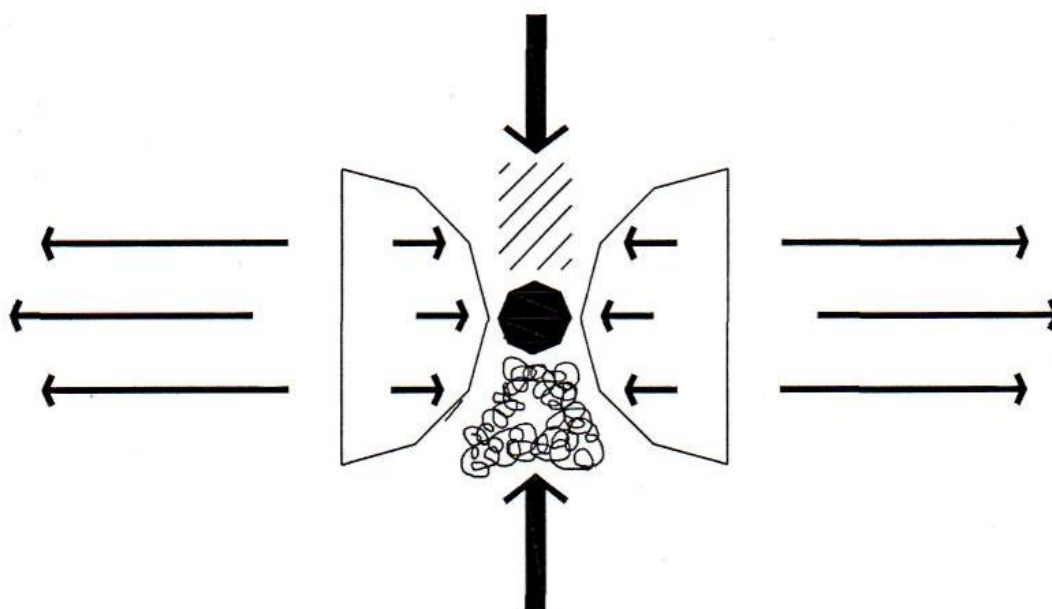
Очиқ режали тузилманинг уччала турида, агар схемдан амалдаги вазиятларнинг кўп сонли вариантларига ўтадиган бўлсак, юқорида қайд этилган элементлар (аҳолини жалб қилувчи меҳнат марказлари)ни жойлаштирилиши локал вазиятларнинг кўплаб вариантларига боғлиқ бўлган бошқа омиллар билан ҳам белгиланади. Бунда аҳоли пункти режасининг шакли, жойи ва табиий элементлар (сув ҳавзалари, яшил ўсимликлар, фойдаланилмайдиган майдонлар ва ш.к.)нинг жойлашув тузилмасида тутган ўрни ва аҳамияти муҳим роль ўйнайди. Посёлка ичидаги алоқаларнинг бутун тизими, айниқса, пиёда алоқалар тизими меҳнат, маданий-маиший ва бошқа мақсадларда бажариладиган қатновлар учун сарфланадиган вақт минимал бўлишини ҳисобга олган ҳолда ташкил қилиниши зарур³⁸.

³⁸ K. T. Chang. Introduction to Geographic Information Systems(8th edition). USA, 2015, english Mc Graw-Hill International Edition

АҲОЛИ ПУНКТЛАРИ ЭЛЕМЕНТЛАРИ ТАРКИБИНИНГ ШАКЛЛАНИШ ХУСУСИЯТЛАРИ ВА УЛАРНИНГ ЖОЙЛАШУВ ТИЗИМИДАГИ ЎЗАРО БОҒЛИҚЛИКЛАРИ

а - закрытая

1—турар-жой зонаси; 2-жамоат маркази; 3—ишлаб чиқариш зонаси; 4—дам олиш зонаси; 5—ички алоқалар; 6—аҳолининг қишлоқлараро ташқи алоқалари: 6а—ушбу аҳоли пунктининг; 6б—ушбу аҳоли пунктига интилаётган аҳолининг.

Қишлоқлараро муҳандислик-транспорт тузилмасининг аҳоли пунктларининг режали тузилмаси шаклланишидаги роли.

Қишлоқ аҳоли пунктида ташқи сафарларнинг ҳажми қишлоқ ичидаги ҳаракатлар ҳажмидан анча катта. Шунинг учун ҳам, қишлоқ аҳоли пунктининг режали тузилмасига ташқи транспортнинг таъсири энг муҳим омил мақомига эга бўлиб қолади. Демак, аҳоли пункти режавий тузилмасининг муҳим элементи ҳисобланувчи жамоа маркази билан, бир қатор ҳолатларда (биринчи навбатда, маҳаллий марказларда), режа асосида боғланган йўловчи транспорт инфратузилмасини яратиш мақсадга мувофиқ бўлади. Лекин, бугунги кунга келиб қишлоқлараро транспорт алоқаларининг ривожланиш даражаси нисбатан юқори эмаслигини ҳам таъкидлаш лозим. Шунинг учун ҳам, яқин келажакдаги қишлоқлараро транспорт алоқаларининг аҳамияти тўғрисида аниқ тасаввурга эга бўлиш учун етарлича имконият йўқ. Бироқ, аҳоли пунктларининг режали тузилмаси, барибир, ташқи алоқалар жадаллашуви ва уларнинг иқтисодиётда, аҳоли турмуши яхшиланишидаги муҳим ўринга эга бўлишига боғлиқ бўлади. Йўловчи транспортининг сифат ва миқдор нуқтаи назарида яхшиланиши, нафақат республика ва вилоят миқёсидаги, балки маҳаллий аҳамиятга эга автомобиль йўлларининг юқори сифатли тармоқларининг ташкил қилиниши қишлоқлараро алоқалар ҳажми сезиларли даражада ортишига олиб келади. Айнан шундай истиқболли даража аҳоли пунктларининг режали тузилмасини шакллантиришдаги ёндошувни белгилаб бериши лозим. Демак, ёпиқ режали тузилмадан кескин фарқланувчи очиқ режали тузилмада қишлоқлараро транспорт ва муҳандислик коммуникацияларнинг аҳамияти энг муҳим омил сифатида қабул қилинади.

Умумий тизим таркибидаги транспорт ва муҳандислик инфратузилмаси аҳоли пунктининг режали тузилмасини шакллантиришда бошқа қишлоқлараро омиллар билан бир қаторда энг аҳамиятли омил сифатида қабул қилинади. Бундай инфратузилма, ўз моҳиятига кўра, аҳоли пунктларининг маҳаллий локал гуруҳи тузилмасидаги умумтизим ёки умумгуруҳ инфратузилманинг бир қисми сифатида ривожланиб боради. Бундай шароитларда муайян аҳоли пунктининг режали тузилмасида қишлоқлараро инфратузилма комплекслари ва объектларининг роли тобора ортиб боради. Бу объект ва комплексларнинг жойлашув тизимида жойлаштирилиши ташқи алоқанинг режали воситалари билан таъминланади. Шу сабабдан ҳам, аҳоли пунктининг режали тузилмаси ривожланишидаги асосий йўналишлар сифатида қуйидагилар эътироф этилади: йўловчи транспорти тугунларини шакллантириш; жамоат марказидаги турли функционал зоналарни уларнинг транспорт тармоғи билан боғланишига (катновлар интенсивлигига) қараб жойлаштириш, шароитлардан келиб чиққан ҳолда транспорт тугунини жамоат маркази билан бирлаштириш (биринчи навбатда—маҳаллий марказларда) ва ижтимоий-транспорт комплексини маҳаллий марказнинг режали тузилмасидаги энг муҳим элементи сифатида шакллантириш; қишлоқлараро инфратузилманинг турли тизимларидаги бош объектларни ўзаро боғлиқ ва мувофиқлаштирилган тарзда жойлаштириш³⁹.

³⁹ К. Т. Chang. Introduction to Geographic Information Systems(8th edition). USA, 2015, english Mc Graw-Hill International Edition

Келгусида, маҳаллий марказ (кичик шаҳар ёки йирик қишлоқ аҳоли пункти) ҳам катта марказ, ҳам жойлашувнинг маҳаллий тизимидаги аҳоли пунктлари билан яқиндан алоқада бўлишини эътиборга оладиган бўлсак, шаҳардан ташқари боғланишлар ва алоқаларни туманлар ичидаги ва туманлар ташқарисидаги алоқаларга ажратиш муҳим аҳамият касб этади. Биринчи турдагилари маҳаллий марказларга, иккинчи турдагилари жойлашув тизимидаги элементлар–аҳоли пунктларига хос бўлади. Марказ функцияларини бажарувчи аҳоли пунктлари режали ташкил этилиши туманлар ичидаги ва туманлар ташқарисидаги алоқаларни бирлаштирган ҳолда ҳисобга олишни тақозо қилади. Ички ва ташқи транспорт алоқаларининг ўзаро нисбати жойлашув минтақасига боғлиқ равишда ўзгариши мумкин.

Қишлоқлараро транспорт инфратузилмаси объектларининг роли, айниқса, жойлашувнинг I ва II минтақларида катта. Бу минтақалардаги режали тузилма маҳаллий марказлар йирик шаҳар-марказ билан алоқалар яхши ривожлангани сабабли аҳоли пунктининг тизимга қўшилиганлик даражаси юқори бўлишини таъминлаши лозим. Бу минтақлардаги аксарият аҳоли пунктлари учун ташқи алоқаларни амалга ошириш воситаси сифатида автобус қатновларидан (шаҳарлараро ва шаҳар атрофи автобуслардан) фойдаланилади. Келгусида, қишлоқлараро алоқалар жадаллашуви ва автобус қатновлари ортиши натижасида транспорт тармоғининг тузилмавий-режали аҳамияти ҳам ортиб боради. Айниқса, автобус маршрутлари учун сўнгги манзил бўлган аҳоли пунктларида автотранспорт тизимини ташкил қилиш катта аҳамиятга эга бўлади.

Аҳоли пунктлари тузилмасида аграр-саноат корхонлари ва жамоат-транспорт тугунларининг жойлаштирилиши ушбу аҳоли пункти аҳолиси ва бошқа аҳоли пунктлари аҳолиси учун қулайликларни яратиш талаби билан шартланади. Ушбу комплексларни режали тузилмадаги ўрнини белгилаб берувчи асосий шартлар бу–бир томондан, уларни турар-жой худудига нисбатан қулай жойлаштириш зарурати бўлса, иккинчи томондан эса, уларни ташқи магистралларда жойлаштириш заруратидир. Ана шу, бир-бирига зид бўлган шарт ва талабларни ҳисобга олган ҳолда энг мақбул шаҳарсозлик ечимларни қабул қилишни назарда тутати.

Замонавий аҳоли пункти тузилмасидаги ташқи коммуникацияларга, худди ташқи алоқаларга бўлгани каби эътибор қаратиш шаҳарсозликдаги энг принципиал масалалардан бири ҳисобланади. Шаҳарсозликдаги лойиҳалаш амалиётида аҳоли пунктига нисбатан ташқи ҳисобланган транспорт коммуникацияларини иморатлар қурилган зонадан ташқарига чиқариш ғояси устувор ҳисобланади. Бундай фикр иккита муҳим асосга таянади: аҳоли пункти худудининг қишлоқлараро автомобиль магистраллари билан кесиб ўтилиши (санитария-гигиеник шароитлар ёмонлашади–шовқин, газланганлик даражасининг ортиши); аҳоли пунктининг турли қисмлари орасидаги алоқалар қийинлашгани туфайли катта харажатларни талаб қилувчи коммуникациялар (йўловчи, транспорт, муҳандислик) қуриш зарурати⁴⁰.

Лекин, жойлашув тизимининг элементи сифатида қаралаётган аҳоли

⁴⁰ К. Т. Chang. Introduction to Geographic Information Systems(8th edition). USA, 2015, english Mc Graw-Hill International Edition

пунктидаги функционал алоқалар тизими масалаларини ҳал қилишда қишлоқлараро қатновлар учун сарфланадиган умумий вақтни тежаш муаммоси энг аҳамиятли вазифалар сифатида кўрилишига эътибор қаратиш зарур. Жойлашув тизимидаги аҳоли пунктларини шакллантиришда вақт омили катта аҳамиятга эга ва бу аҳамият янада ортиб бориши эҳтимоли юқори ҳисобланади. Шу сабабдан ҳам, аҳоли пункти тузилишида қишлоқлараро қатновлар учун сарфланадиган вақтни тежашга қаратилган ечимларни ишлаб чиқиш муҳим вазифа сифатида қаралади. Шу нуқтаи назардан олиб қаралганда транспорт тугунини марказга яқин жойлаштирилиши энг мақбул ва оқилона ечимлардан бири ҳисобланади. Бундай ечимнинг салбий томонлари сув юзалари, яшил ўсимликлардан фойдаланиб туриб ташкил қилинган ҳимоявий буфер элементларини яратиш воситасида бартараф қилиниши мумкин.

Пояс расценивания	Схема связей	Схема планировочной структуры сельского населенного пункта	Характер размещения транспортного узла
I			Преимущественные трудовые и культурно-бытовые связи с главным городом региональной системы расселения вызывают необходимость максимального приближения транспортного узла к селитьбе.
II			Транспортный узел приобретает значение равное основным фокусам притяжения (общественный центр, промышленно-производственная зона). В соответствии с этим строится схема организации движения в населенном пункте, делая его полицентрическим.
III			Удаленность населенных пунктов этого пояса за пределы 1,5 часового радиуса доступности города-центра придает размещению сооружений внешнего пассажирского транспорта второстепенное значение по сравнению с традиционными зонами тяготения.

□ 1   ⊙ 2   ⊗ 3   ⊕ 4   ■ 5   ⊖ 6   ← 7   ⇐ 8   — 9   — 10

1-турар-жой зонаси; 2-жамоат маркази; 3-саноат-ишлаб чиқариш зонаси; 4-дам олиш зонаси; 5-транспорт тугуни; 6-жамоат транспорти комплекси; 7-қишлоқ аҳоли пункти аҳолиси алоқаларининг схемаси; 8-туман марказига интилувчи аҳолининг қишлоқлараро алоқалари; 9-туманлараро ички йўллар; 10-туманлараро ташқи йўллар.

ЖОЙЛАШУВНИНГ ТУРЛИ МИНТАҚАЛАРИДАГИ ҚИШЛОҚ АҲОЛИ ПУНКТЛАРИ РЕЖАЛИ ТУЗИЛМАЛАРИ ШАКЛЛАНИШИНИНГ ПРИНЦИПАЛ СХЕМАЛАРИ

Ишлаб чиқариш омилининг таъсири. Аҳоли истиқомат қиладиган тузилмани шакллантиришда ишлаб чиқариш билан боғлиқ омилнинг роли каттадир. У қишлоқ хўжалик ихтисослашувини, корхоналар қувватини, истиқомат зонасининг ўлчамларини, турар-жой ва жамоат биноларининг

турларини белгилаб беради⁴¹.

Ишлаб чиқариш зонасининг аҳоли истиқомат қиладиган зонага нисбатан жойлашуви ички ва ташқи алоқалар хусусиятини белгилаб беради. Зарарлик тоифасига кўра ишлаб чиқариш зонасини истиқомат зонасига нисбатан жойлашувининг учта варианты бажарилади: истиқомат зонаси тузилмаси ичида, унинг чегарасида ва унинг ташқарисида.

Ишлаб чиқариш зонаси (масалан: йирик чорвачилик комплекслари ва шу кабилардан иборат зоналар) истиқомат зонасидан ташқарида жойлаштирилганида унинг истиқомат зонасининг композициясига таъсири катта бўлмайди. Одатда, ишлаб чиқариш зонаси билан боғланиш битта пиёда-транспорт тармоғи орқали амалга оширилади.

Истиқомат зонаси чегарасида жойлашган ишлаб чиқариш зонаси (таркибида қишлоқ хўжалик техникасини таъмирлаш ва сақлаш корхоналари, иссиқхоналар, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлаш ва сақлаш корхоналари ва шу кабилар бўлган зона) ишчилар оқимини жалб қилувчи меҳнат маркази ҳисобланади. Қайд этилган вариантларда қишлоқ аҳоли пунктларининг ягона ижтимоий-ишлаб чиқариш марказларини ташкил этилиши оптимал вариант сифатида қабул қилиниши мумкин.

Аҳоли истиқомат қилувчи зоналарда ишлаб чиқариш зарарликларисиз, шовқинсиз, интенсив транспорт оқимлари бўлиши талаб қилмайдиган корхона ва муассасалар (умумий овқатланиш, коммунал-маиший муассасалари, ўқув-ишлаб чиқариш ва илмий комплекслар, халқ хунармандчилиги билан шуғулланувчи кичик корхонлар) жойлаштирилади. Одатда, бу каби корхона ва муассасалар (жамоат маркази билан бир қаторда) аҳоли пункти композициясида устувор мақомга эга бўлиб, асосий алоқаларни жалб қилувчи марказлар вазифасини бажарадилар.

Комплекслар, ишлаб чиқариш зонаси ва унинг участкаларини аҳоли истиқомат қиладиган зонага нисбатан жойлаштирилиши бир томонлама, икки томонлама ва периметр бўйича бўлиши мумкин.

Бир томонлама жойлаштиришда ишлаб чиқариш корхоналари аҳоли истиқомат қилувчи зонанинг бир томонида жойлаштирилади. Бундай ҳолатларда жамоат маркази зоналар чегарасида жойлаштирилиб, умумий меъморий-режали ечимнинг муҳим мазмуний ва шаҳар ташкил қилувчи бўғини ҳисобланади. Ишлаб чиқариш зонасининг бир томонлама жойлаштирилиши бутун хўжаликнинг транспорт ва муҳандислик коммуникациялари ҳамда меъморий-режали ташкил этилиши билан боғлиқ масалаларини аниқ ва оқилона ҳал қилиш имкониятларини яратади⁴².

Икки томонлама жойлаштиришда ишлаб чиқариш зонаси аҳоли яшайдиган зонага нисбатан алоҳида жойлашган икки ва ундан ортиқ ишлаб чиқариш ҳудудларидан иборат бўлади. Жойлаштиришнинг бундай варианты меъморий-режали тузилмаси шаклланиб улгурган қишлоқ аҳоли пунктлари учун хосдир.

Бурчакли жойлаштиришда посёлканинг меъморий-режали тузилмаси ишлаб

⁴¹ К. Т. Chang. Introduction to Geographic Information Systems(8th edition). USA, 2015, english Mc Graw-Hill International Edition

⁴² К. Т. Chang. Introduction to Geographic Information Systems(8th edition). USA, 2015, english Mc Graw-Hill International Edition

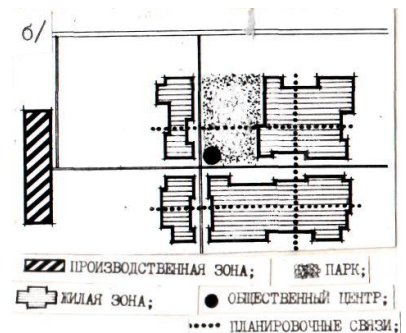
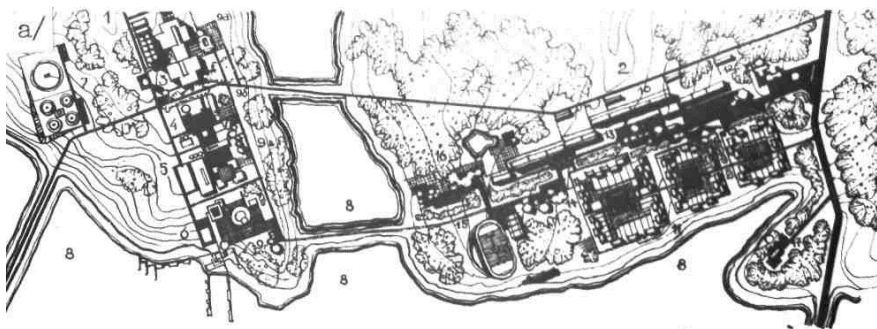
чиқариш йўналишида, транспортда ташиладиган юк оқимларини зона ташқарисига чиқариш учун транспорт коммуникацияларини периферияда ташкил қилиш билан ривожланади. Бунда қишлоқ аҳоли пунктига кираверишда ягона жамоат-ишлаб чиқариш марказини ёки алоҳида маъмурий марказни ташкил қилиш учун қулай шароитлар яратилади.

Ёнма-ён жойлаштиришда алоҳида ишлаб чиқариш ҳудудлари қишлоқ аҳоли пунктининг аҳоли яшайдиган зонасининг бир томонида жойлаштирилади. Бу каби жойлаштириш варианты қўлланилганида посёлканинг ишлаб чиқариш ва аҳоли истиқомат қилиш зоналарининг истиқболда ривожланиши учун шароитлар яратилади. Жамоат маркази “ишлаб чиқариш-истиқомат” деб номланувчи шаҳарсозлик ва функционал тизимдаги боғловчи элемент вазифасини бажаради.

Ишлаб чиқариш зонасининг ҳудудлари, секторлари ёки участкалари ва истиқомат қилиш зоналари қутбли жойлаштирилганида бу зоналар аҳоли пунктининг меъморий-режали тузилмасининг қарама-қарши томонларида бўлади. Бу каби жойлаштиришда айрим ҳолларда ёрдамчи хизматлар, транспорт-муҳандислик коммуникацияларни бирлаштириш имкониятлари бўлмаслиги мумкин, бундай ҳолат, ўз навбатида, объектларни қуриш ва улардан фойдаланишни қиммат бўлишига олиб келади.

Ишлаб чиқариш участкалари ва секторларини аҳоли истиқомат қилувчи зона периметри бўйича жойлаштириш – реконструкция билан боғлиқ турли чора-тадбирларнинг асосланган ва комплекс лойиҳа ҳужжатларисиз амалга оширилиши натижасида шаклланади. Кўрилаётган ҳолатда “ишлаб чиқариш-истиқомат” функционал тизимининг ўта мураккаблашиши кузатилади, натижада, қишлоқ аҳоли пунктининг бутун ҳудудидаги меъморий-режали тузилма шаклланиши ва ривожланишига салбий таъсир кўрсатилади. Ишлаб чиқариш объектларининг бундай жойлашувида алоҳида ишлаб чиқариш объектларини аҳоли пунктининг ишлаб чиқариш зонасида бирлаштиришга қаратилган реконструкция ишлари бажарилиши лозим⁴³.

Шундай қилиб, қишлоқ аҳоли пунктларини лойиҳалаштиришда ишлаб чиқариш омиллариинининг ҳисобга олиниши ишлаб чиқариш ва аҳоли истиқомат қилиш зоналари ўзаро жойлашишининг оптимал ечимлари учун шароитлар яратиб беради, натижада, қишлоқ аҳоли пунктлари қурилишида режавий ва меъморий-эстетик сифатлар янада ортишига хизмат қилади.

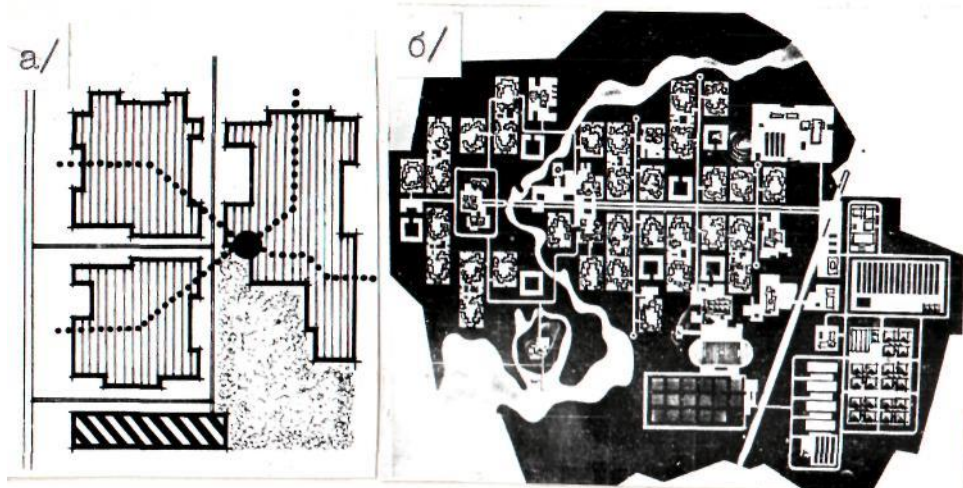

⁴³ К. Т. Chang. Introduction to Geographic Information Systems(8th edition). USA, 2015, english Mc Graw-Hill International Edition

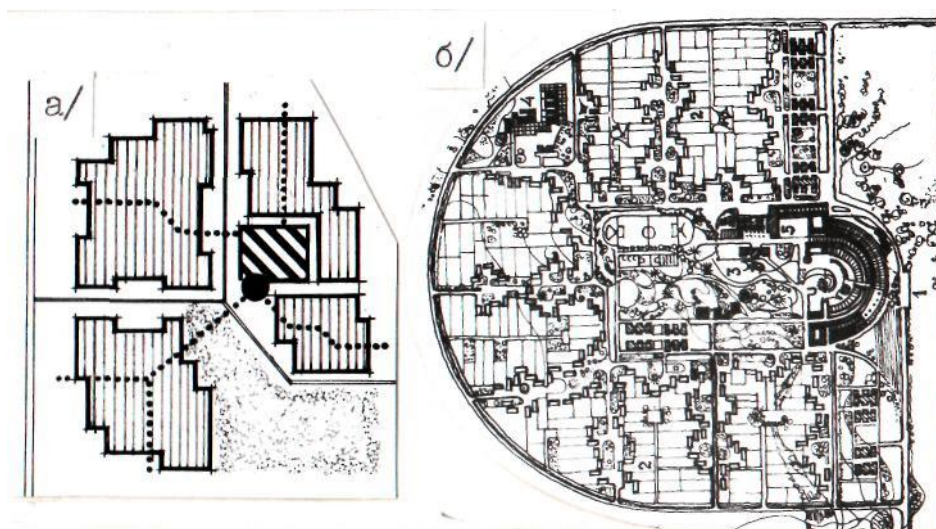

Архитектура

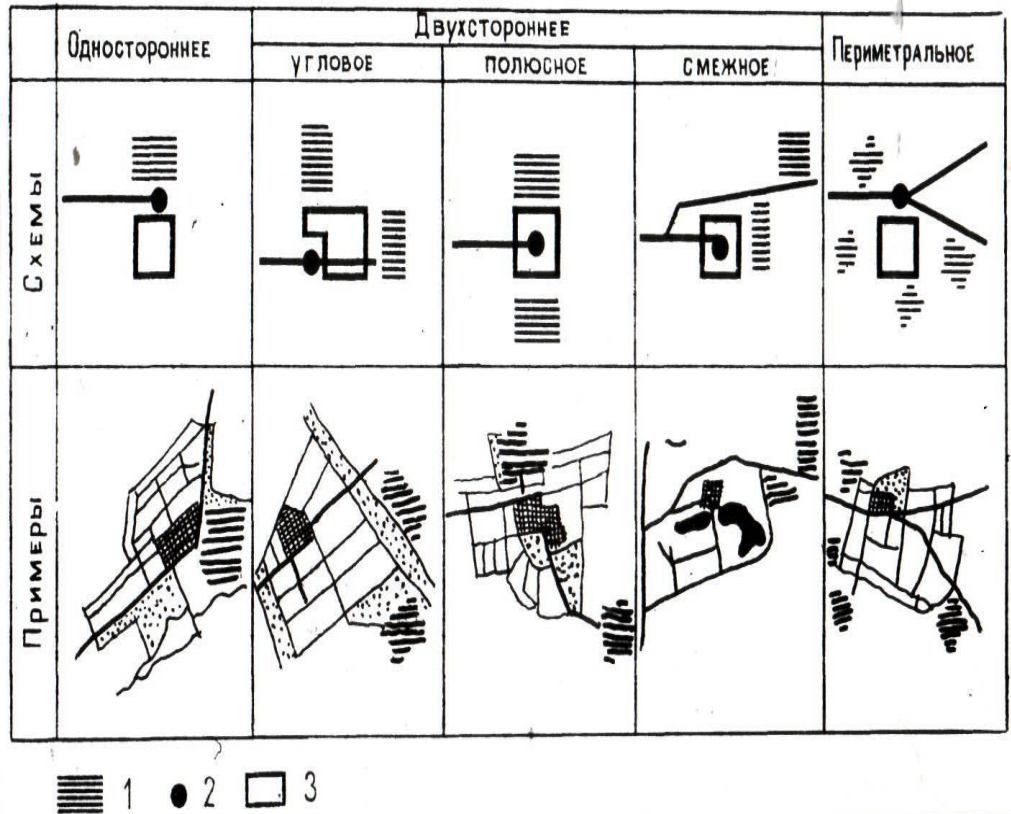
Ишлаб чиқариш зонаси истиқомат зонасидан ташқарида жойлашган а) сут ва балиқчиликка ихтисослашган агроиндустриал комплекс марказининг бош режаси; б) посёлка режали тузилмасининг принципиал схемаси.

Ишлаб чиқариш зонаси истиқомат зонаси чегарасида жойлашган а) посёлка режали тузилмасининг принципиал схемаси; б) "Горний" қишлоқ аҳоли пунктининг бош режаси (Қишлоқ хўжалик институти, Остона (Целиноград) шаҳри

Ишлаб чиқариш зонаси истиқомат зонасининг тузилмаси ичида жойлашган: а) посёлка режали тузилмасининг принципиал модели; б) халқ хунармандчилигига ихтисослашган агроиндустриал комплекснинг бош режаси

1-

ишлаб чиқариш зонаси;

2—жамоат маркази;

3—аҳоли истиқомат қиладиган зона

ҚИШЛОҚ АҲОЛИ ПУНКТИДАГИ ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ВА АҲОЛИ ИСТИҚОМАТ ҚИЛАДИГАН ЗОНАЛАРИНИНГ ЎЗАРО ЖОЙЛАШУВИНИНГ АСОСИЙ СХЕМАЛАРИ

Бир томонлама жойлашувда—ишлаб чиқариш зонаси истиқомат зонасининг бир томонида жойлаштирилади.

Икки томонлама жойлашувда—ишлаб чиқариш зонаси иккита алоҳида жойлашган участкалардан иборат бўлади, уларнинг бири, аксарият ҳолларда, чорвачилик комплекси бўлади. Периметр бўйича жойлашувда ишлаб чиқариш объектлари аҳоли истиқомат қилиш зонаси атрофида жойлаштирилади.

Назорат саволлари:

1. Аҳоли пунктлари режали тузилмасини шакллантиришга ёндошув яқин келажакда қайси истиқболли даража билан белгиланади?

2. Қишлоқлараро инфратузилма комплеклари ва объектларининг роли ортиб бораётган ва уларнинг аҳоли пунктида режавий воситалар ёрдамида жойлаштирилиши ташқи алоқаларни таъминлаб бераётган шароитларда қайси параметрлар аҳоли пунктлари режали тузилмаси ривожланишидаги йўналишлар учун энг аҳамиятли ҳисобланади?

3. Қайси марказларда ташқи туманлараро алоқалар салмоғи кўпроқ бўлади?

4. Қайси марказларда ташқи туманлардан ташқари алоқалар салмоғи

Архитектура

кўпроқ бўлади?

5. Ташқи туманлараро алоқалар ва ташқи туманлардан ташқари алоқалар қайси сабабаларга боғлиқ равишда бирлаштириладилар?

6. Аҳолининг маятниксимон миграцияси мавжуд бўлган шароитларда жойлашувнинг қайси минтақаларида қишлоқлараро транспорт инфратузилмаси объектлари муҳим аҳамиятга эга бўладилар?

7. Аҳоли пунктлари тузилмасида аграр-саноат корхоналари комплекси ва жамоат-транспорт тугунининг жойлаштирилиши қайси талаблар билан шартланади?

8. Қишлоқ аҳоли пункти режалаштиришида транспорт тугунининг марказга яқин жойлаштирилиши оқилона ечим ҳисобланадими?

Фойдаланган адабиётлар:

1. K. T. Chang. Introduction to Geographic Information Systems(8th edition). USA, 2015, english Mc Graw-Hill International Edition.

2. Mohinder S. Grewal , Angus P. Andrews , Chris G. Bartone. Глобальная навигационная спутниковая система. Global Navigation Satellite Systems, Inertial Navigation, and Integration 3rd Edition. USA, 2013, english, Wiley Interscience.

3. Travis Beck. Principles of Ecological Landscape Design. Island 2013.

4. ШНК 2.07.01-12.

5. Лола А.М. «Основы градостроения и теории города» 2005.

6. Оленьков В.Д. «Градостроительная безопасность». 2007.

7. ШНК 2.07.01-12

8. <http://www.arhitekto.ru/txt2razv16.shtml>

9. http://www.Glazychev.ru/books/mir_architecture/glava_8/glava_08-01.htm.

10. Principles of Town Planning and Architecture, Marie-Helene Contal, Jana Revedin, Boston, USA, 2009.

5-мавзу: “Қишлоқ аҳоли пунктларини функционал –тизимли элементларнинг меъморий-лойихавий ташкил этилиши”.

Режа:

5.1. Худудни зоналаштириш ва функционал зоналарни режали ташкил этишнинг ўзига хос хусусиятлари.

5.2. Турар-жой худудининг меъморий-режали ташкил этилиши.

5.3. Жамоат марказини шакллантириш ва хизмат кўрсатиш муассасалари тармоғини ташкил этиш.

Таянч иборалар: элемент, территория, комплекс, урбанизация, композиция, функционал, интеграция, территория.

5.1. Худудни зоналаштириш ва функционал зоналарни режали ташкил этишнинг ўзига хос хусусиятлари.

Жойлашувнинг маҳаллий тизими элементи-қишлоқ аҳоли пункти худудини функционал зоналаш принциплари. Аҳоли пунктини жойлаштириш тизимининг тузилмавий элементи сифатида қабул қилиниши, аввалги, анъанавий ёндошишдан фарқли ўлароқ, унинг территорияси функционал равишда зоналаштирилишини белгилаб беради⁴⁴. Аҳоли пункти ва жойлаштириш тизимини режавий ташкил этилишининг услуби сифатида кўриладиган функционал зоналаштиришнинг имкониятлари айрим зоналарнинг ўзаро таъсири, масалан, бу зоналардаги айрим элементларнинг бир-бирига кўшилиб кетиши ва интеграцияси каби шаҳарсозлик яхлитлигига хос бўлган тенденциялар кучайишини ҳисобга олиши зарур. Қурилиш объектларининг нафақат функционал, балки ҳажмий-фазовий жиҳатларини ҳисобга олиш зарурати функционал бир турга мансуб худудларни белгилашдек нисбатан оддий принциплардан ўзгарувчан, шаҳарсозлик тузилмалари шаклланишининг барча жиҳатларини ўз таркибида қамраб олган принципларга ўтиш мақсадга мувофиқ эканлигини тақозо қилади. Ушбу принципни амалга ошириш учун энг қулай шароитлар янги ва етарлича даражада истиқболли ҳисобланган аҳоли пунктларида мавжуд, улардаги тузилмани аҳоли истиқомат қиладиган ва саноат зоналарини ажратган ҳолда шакллантириш мақсадга мувофиқ. Бошқа функционал турдаги шаклланиб бўлган аҳоли пунктларида, айниқса, кўп функционал шаҳар ташкил этувчи базаси ва худудий жиҳатдан мураккаб алоқалар мавжуд бўлган шароитларда эса функцияларнинг қатъий бирлаштирилиши функционал нуқтаи назарда ўзини оқлмайди. Демографик ўзгаришлар ва энергия танқислиги муаммолари, мавжуд шаҳарлар структурасида уй-жой ва ишлаб чиқариш объектларини яратиш, мавжуд инфратузилмаларни рационаллаштириш, глобал энергия сарфини минималлаштириш ва интегратив дизайн бугунги кундаги архитекторлар дуч келадиган муаммолардандир, лекин бу муаммолар янги эмас. Авваллари кичик, кам функцияли жамоат бинолари эндиликда кенг қамровли объектларга, халқаро экспертлар – социологлар, илмий-текширув группалари, инженерлар ва энергетиклар тахлили натижаларига боғлиқ бўлиб бормоқда.⁴⁵

Мавжуд қишлоқ аҳоли пунктларидаги барча худудлар—аҳоли истиқомат қиладиган зона, унинг марказий қисми, ташқи зонаси кўпфункционал тузилмалар сифатида шаклланадилар. Аксарият қишлоқ аҳоли пунктлари тузилмаси ўрганилганида, аҳоли истиқомат қиладиган ва ишлаб чиқариш зоналарининг ажратилиши аниқ белгиланмаганлиги кўзга ташланади. Ундан ташқари, реконструкция тажрибасини тадқиқ этиш жараёнида аниқландики, бу каби зоналашда катта қийинчиликлар юзага келиш эҳтимоли юқори бўлар экан.

Қишлоқ аҳоли пункти худудининг функционал жиҳатдан қатъий зоналанашда ҳар бир зона ўзининг ҳажмий-фазовий характеристикалари бўйича бир-биридан анча фарқланиши кузатилади. Бу аҳоли пунктларидаги

⁴⁴ K. T. Chang. Introduction to Geographic Information Systems(8th edition). USA, 2015, english Mc Graw-Hill International Edition

⁴⁵ Principles of Town Planning and Architecture, Marie-Helene Contal, Jana Revedin, Boston, USA, 2009. p-11

Архитектура

корхоналар қаватлилиги билан ҳам, ҳудуддан фойдаланиш интенсивлиги билан ҳам турлича бўлади. Бу ерда кўпроқ кам қаватли биноларда жойлашган коммунал хизмат, қишлоқ хўжалик йўналишларидаги ва камроқ аграр-саноат корхоналари қурилган. Транспорт объектлари билан банд бўлган ҳудудлар ҳам жамоат-транспорт комплекси, автокорхоналар таркибидаги участкаларга бўлинади. Ушбу ҳолатларнинг барчаси ҳудудни режали ташкил этиш методи сифатида қабул қилинган функционал зоналашнинг кенг имкониятлари мавжуд эканлигини кўрсатади. Бироқ, бундай ёндошув тузилмавий-режали ташкиллаштиришнинг фақат функционал жиҳатларини ҳисобга олган ҳолда эстетик хусусиятларни деярли четлаб ўтади.

Ҳудудни функционал ташкил этишда айрим зоналар ўртасидаги исталган шаҳарсозлик яхлитликка хос бўлган ўзаро таъсир (масалан, зоналар элементларининг қўшилиши ва интеграцияси) кучайишини ҳам ҳисобга олиш зарур. Иморатлар қурилишининг нафақат функционал, балки ҳажмий-фазовий характеристикаларини ҳисобга олиш зарурати функционал жиҳатдан бир хил бўлган ҳудудларни нисбатан оддий бўлган ажратиш принциpidан мослашувчанроқ, шаҳарсозлик тузилмалари шаклланишининг барча хусусиятларини тўлароқ камраб олувчи комплекс зоналаштириш принципига ўтиш лозимлигини шартлаб беради. Бу принцип қурилиш зичлиги ва қаватлилигини ҳисобга олувчи функционал ва ҳажмий-фазовий характеристикалар жамланмасига асосланади.

Жойлашув тизимининг маҳаллий маркази вазифасини ўтовчи аҳоли пунктларининг қишлоқ ҳудудларини ўзгартиришдаги аҳамиятли ўрни уларнинг ҳажмли-фазовий тузилмасига алоҳида талаблар қўйилишини тақозо қилади. Бундай образ шаҳарга хос ва қишлоқнинг маълум афзалликларини сифат жиҳатидан умуман янги бўлган асосларда узвий мужассамлаштиришнинг мантиқий натижаси деб қабул қилиш мумкин. Бунда шаҳарга хос маданиятнинг келгусидаги ривожланиши ва қишлоқ аҳоли пунктларининг ижобий экологик характеристикаларини сақлаб қолиниши албатта ҳисобга олинади. Ушбу аҳоли пунктларининг ўлчамлари уларнинг ҳудудларида ўз параметрлари бўйича тўлиқ бирлаштирилган муҳит яратилишини назарда тутади⁴⁶.

Тизим ташкил этувчи аҳоли пунктлари–ўзаро боғланган аҳоли пунктлари марказларининг шаклланишидаги ўзига хос жиҳатлар улар таркибида ҳажмий-фазовий кўрсаткичлари бўйича ва иморатлар қурилиши тизими билан фарқланувчи учта зонани ажратиш заруратини келтириб чиқади. Бунда ҳар бир зона бир хил бўлмасада, лекин бир-бирига зид бўлмаган функционал жиҳатдан мос элементлардан ташкил топади.

Аҳоли пункти томонидан ижтимоий хизмат кўрсатиш маркази вазифасини бажарилиши унинг марказий қисмида урбанизациялашган деб қабул қилиниши мумкин бўлган зона шаклланиши учун дастлабки шарт хизматини ўтаб беради. Ушбу зонадаги бино ва иншоотлар, марказда жойлашган корхоналар ва турар-жой биноларининг бир қисмидан ташкил топган гуруҳ урбанизациялашган муҳитни яратадилар. Образли, ҳажмли-фазовий асосий жиҳатларга эга ва қайсидир ҳолатлари билан шаҳарни эслатувчи бундай муҳит биринчи навбатда

---

⁴⁶ K. T. Chang. Introduction to Geographic Information Systems(8th edition). USA, 2015, english Mc Graw-Hill International Edition

аҳоли пункт-марказларда шаклланидиган меъморий тузилманинг муҳим элементи ҳисобланади. У ҳам функционал, ҳам психологик томондан ижтимоий фаолиятнинг энг муҳим турлари ва аҳоли билан мулоқо қилиш учун энг мақбул шароитларни яратиб беради.

Иккинчи зонани асосан турар-жой мавзелари жойлашган чекка туманлардан, шунингдек ўзининг шаҳарсозлик хусусиятлари билан шунга ўхшаш бўлган функционал элементлардан иборат. Кам қаватли ва томорқа участкалари ҳамда боғлари бўлган турар-жойларнинг кўплиги бу зонани кам урбанизациялашган деб таърифлашга асос бўлади.

Ниҳоят, таркибида қишлоқ хўжалик корхоналарига яқиндан боғланган турар-жой массивлари, жойлашувнинг маҳаллий тизимининг муҳандислик инфратузилмасини бош объектлари жойлашган, асосан, боғ ва узумзорлар, қишлоқ хўжалик участкалари ва бир қаватли иморатлар зонасидан иборат ташқи зона ҳудудлари қишлоққа хос ёки урбанизациялашмаган муҳитни ташкил қиладилар.

Аҳоли пунктлари–жойлашув тизими элементлари ҳудудининг зоналанишидаги эътиборга молик хусусиятларни аниқлашда, катталиги турлича бўлган аҳоли пунктларида урбанизация даражаси турлича бўлган зоналарнинг ўзаро бир-бирларини тўлдиролмишлик хусусиятларини ва барча аҳоли пунктлари учун ягона келишилган зоналаш тизимини қўллаш зарурлигини таъкидлаш лозим. Масалан, фаолият ва ижтимоий мулоқотнинг кенг қамровли бўлиши фақат урбанизация даражаси юқори муҳит таъминлай олади. Бундай муҳит, ўз навбатида, жойлашувнинг вилоят тизимидаги йирик шаҳар-марказда шаклланиши мумкин. Шу билан бирга, йирик шаҳарларда урбанизациялашмаган ёки суств урбанизациялашган зоналарни шакллантиришнинг имкони йўқ.

Жойлашувнинг турли минтақаларидаги аҳоли пунктларини меъморий-режали тузилмасида урбанизациялашган, суств урбанизациялашган ва урбанизациялашмаган (қишлоқ) зоналарининг турлича ўзаро нисбатларини кўзда тутиш мақсадга мувофиқ, хусусан:

жойлашувнинг I ва II минтақаларида кўп қаватли иморатлар ва қурилиш зичлиги юқори бўлган урбанизациялашган ва суств урбанизациялашган зоналарни жойлаштириш (урбанизациялашмаган зонани мутлақо бўлмаслиги имконияти мавжуд ҳолларда);

-урбанизациялашган зона жойлашувнинг III минтақасидаги аҳоли пунктининг катта бўлмаган марказида жамланган ҳолатларда шу аҳоли пунктининг кам қаватли ва қурилиш зичлиги паст турар-жой биноларига эга суств урбанизациялашган зонасини ривожлантириш (урбанизациялашмаган зонани мутлақо бўлмаслиги имконияти мавжуд ҳолларда).

Жойлашув тизимининг вилоят миқёсида аҳоли истиқомат қиладиган зоналари марказга яқинлашган сари кичик аҳоли пунктларидаги турар-жой зоналарининг урбанизация даражаси кўтарилиб боришини кузатиш мумкин. Бу тенденция лойиҳалаш амалиятида ҳозирча инобатга олинмаяпти, лекин унинг таҳлили шуни кўрсатадики, турар-жой қурилиши ва қаватлилиги турли бўлган турар-жой биноларини тизим марказига нисбатан жойлашувига боғлиқ равишда танлашга асосланган узоқ муддатли сиёсат ишлаб чиқиш учун етарлича асослар

Қишлоқлараро алоқалар жадаллашуви шароитларида жойлашув тизимлари шаклланишини аҳоли пунктлари ҳудудларини зоналаланиши ва меъморий-режали ташкил этилишидаги янги омиллар деб қабул қилинаётган ҳодисалар доираси кенгайиб боради. Бу ҳодисаларнинг хусусиятларини, уларнинг аҳоли пунктлари шаклланишидаги таъсир механизминини ва аҳамиятини янада чуқурак ўрганиш зарур. Лекин, шаҳарсозлар томонидан бу омилларни маълум кетма-кетликда ўзлаштирилиши қишлоқ аҳоли пунктларини режалаштириш ва қуриш лойиҳаларини ишлаб чиқиш методикасини маълум даражада мураккаблаштиради, охир-оқибатда лойиҳавий ечимлар сифатини ва қишлоқ жойлашуви ҳудудларида аҳоли пунктларини ривожлантиришнинг муҳим воситаси ҳисобланган лойиҳавий-режали ҳужжатлар самарасини сезиларли даражада оширади.

2. Турар-жой ҳудудининг меъморий-режали ташкил этилиши.

Қишлоқ аҳоли пунктларидаги турар-жой ҳудудининг тузилмавий элементлари таркибига турар-жой комплекслари, мавзелар, турар-жой гуруҳлари, умумий фойдаланишдаги участкалар (рекреацион ҳудудлар), томорқа участкалари, турар-жой бинолари, хўжалки қурилмалари, кўчалар киради.

Мутахассислар турар-жой зонасини битта ёки бир нечта турар-жой комплексларидан ташкил қилиш тавсия этилган. Турар-жой комплекси – турар-жой зонасининг энг катта тузилмавий элементиدير. Унинг ўлчамлари 500 дан 2000 кишигача бўлиб, қишлоқ аҳоли пунктининг катталиги, унинг режали тузилмаси, иморатлар қурилишининг зичлиги, мактабгача таълим муассасалари ва бирламчи хизмат кўрсатиш корхоналари ва умумий фойдаланишдаги кўкаламлаштирилган участкаларнинг мавжудлиги билан белгиланади.

Турар-жой кмплексининг режавий ядроси сифатида мактабгача таълим муассасалари, бирламчи хизмат кўрсатиш пункти, жисмоний тарбия ва болалар майдончалари жойлашган ҳудудлар хизмат қилиши мумкин. Турар-жой комплексининг ядроси турар-жой зонасидан жамоат маркази, ишлаб чиқариш зонаси ва режанинг бошқа тузилмавий элементлари томонга пиёда йўналишларда жойлаштирилиши лозим.

Ўлчами бўйича кичик ва ўртача бўлган ва режанинг ихчам шаклига қишлоқ аҳоли пунктларида турар-жой зонаси ягона комплекс қилиб режалаштирилиши мумкин. Буда мактабгача таълим муассасалари жамоат марказига яқин ёки бевосита унинг таркибида жойлаштирилиши ва марказнинг композицион ечими билан боғланиши, муҳандислик коммуникацияларининг умумпосёлка тармоқларига уланишлари лозим. хизмат кўрсатиш радиусларини сақлаган ҳолда қўлланилган бу усул жамоат маркази ўлчамларини катталаштириш ва меъморий жиҳатдан ифодаланишини кучайтириш имкониятини беради.

Режали тузилмаларнинг чўзилган ва қурама шаклларига эга катта посёлкаларда турар-жой зонаси бир нечта турар-жой комплексларидан таркиб топиши мумкин. Турар-жой комплексларидаги умумий фойдаланишдаги участка

---

⁴⁷ К. Т. Chang. Introduction to Geographic Information Systems(8th edition). USA, 2015, english Mc Graw-Hill International Edition

элементлари таркибида жисмоний тарбия билан шуғулланиш учун махсус майдонча, болалар майдончаси, шунингдек катта ёшдаги аҳоли дам олиши, тантанали маросимлар, байрам ва жамоат байрамларини ўтказиш учун мўлжалланган ҳудудларни кўзда тутиш керак⁴⁸.

Бугунги кунда мамлакатнинг қишлоқ жойларида кўрғон типидagi 1-2 қаватли турар-жой бинолари, 1-2 қаватли 4, 6, 8 ва кўпроқ хонадонлари бўлган бирлаштирилган турар-жой биноларидан иборат посёлканинг истиқомат зоналари кенг тарқалган. Секцияли ва қурама типдаги уйлар айтарли кенг тарқалмаган. Икки хонадонли бирлаштирилган турар-жой бинолари ҳам кўпгина қишлоқ жойларда қурилмоқда.

Бир хонадонли уйлар, норматив ўлчамли ер участкалари бўлган икки хонадонли уйлар қурилган посёлкаларда шахсий томорқалар хўжалик юритиш учун энг қулай шароитлар яратилган. Лекин, бундай уйларнинг аксарияти умумий канализация, сув таъминоти, истиш тармоқларига уланмаганлар. Бундай посёлкаларнинг ташқи ободонлаштирилиши ҳам айтарли яхши кўринишга эга эмас. Иморатларнинг сийрак қурилганлиги, аҳоли зичлигининг кичиклиги барча турдаги муҳандислик коммуникациялари қурилишини қимматлаштириб, маҳаллий тизимлар қўлланилишини белгилаб беради. Бундай посёлкалар катта ҳудудларни эгаллайдилар.

Лойиҳа институтларининг мутахассилари томонидан уйлар жойлашувининг учта асосий усули ишлаб чиқилган: кўчалар бўйлаб (турар-жой кўчаси); мавзелар периметрлари бўйича; очик ва ёпиқ ҳажмларни ташкил қиладиган гуруҳлар шаклида. Кўрсатилган усулларнинг ҳаммаси турли типдаги уйларни қуришда қўлланилиши мумкин.

Уйларни кўчалар бўйлаб жойлаштириш усули лойиҳалаштиришнинг замонавий амалиётида кенг тарқалган. Бу каби жойлаштиришнинг композициялари кўп: уйлар кўчаларнинг икки томонига ўзгарувчан тартибда жойлаштирилиши, бу усул қўлланилганида бир маромдаги қаторлар уйлар ва яшил ўсимликлардан иборат гуруҳлар билан алмашиб туради; алоҳида жойлаштирилган урғу элементлари бўлган узлуксиз тасма кўринишида; кўча томонга очилган чуқур ҳажмлар ташкил қилиниши билан, бунда кўчалар табиий шароитлар ва посёлканинг умумий композициясига боғлиқ равишда тўғри ёки эгри чизиқли бўлиши мумкин.

Бир қаватли якка тартибда қурилган ва бир ўлчамли томорқа майдонларига эга уйлардан ташкил топган мавзенинг меъморий композицияси аксарият ҳолларда жўн кўринишда бўлади. Режалаштириш шартлари уйлар бир текисда жойлаштирилиб, бир-бирига ўхшаш қаторлар шаклланишини белгилаб беради. Кўп хонадонли 2-4 қаватли турар-жой бинолари мавзе шаклида қурилганида мавзе ҳудуди ва ҳажми умумий функционал-режали кўринишга эга бўлиб, ягона фазовий композицияни ташкил қилади. Мавзе ичидаги майдонлар бир-бири билан ўзаро боғланган ҳовлиларга бўлиниши каби режалаштириш усули ижобий баҳоланди. Бунда ҳовлилар ичида боғлар, болалар майдончаси ва хўжалик

⁴⁸ К. Т. Chang. Introduction to Geographic Information Systems(8th edition). USA, 2015, english Mc Graw-Hill International Edition

Архитектура

блоклари жойлаштирилиши мумкин. Энг катта мавзелар ўлчами 6-8 гектар, энг кичиклариники эса 1,5-2,0 гектар қилиб белгиланади⁴⁹.

Кўпроқ бош кўча, жамоат маркази ёки табиий ландшафт томонга йўналтирилган катта бўлмаган майдон атрофида бир хил ёки турлича типдаги турар-жой бинолари жойлаштирилиши ҳам кенг қўлланилмоқда. Уйлар гуруҳи посёлканинг бирламчи режавий ва композицион элементи сифатида уйларнинг типлари ва таркибига боғлиқ равишда турли ўлчамларга ва ҳажмий-режали ечимларга эга бўлиши мумкин. Ундан ташқари, гуруҳ таркибида умумий фойдаланишдаги боғ, катталар дам олиши ва болалар ўйнаши учун мўлжалланган майдончалар ташкил қилиниши мумкин. Турли типдаги уйлар гуруҳларининг шаклланиши демографик таркиби турлича бўлган оилаларни посёлка доирасида бир маромда жойлаштириш имкониятини беради. Кўп хонадонли ва яқка тартибда қурилган уйларнинг ўзаро нисбати лойиҳалаштириш жараёнида демографик кўрсаткичлар асосида қурилиш ҳудудининг шароитларини ҳисобга олган ҳолда белгиланади.

Ўзбекистон шароитлари учун турар-жой бинолари жойлаштирилишининг энг оптимал усули, бу турар-жой гуруҳларини ташкил этиш ҳисобланади. Бундай гуруҳни ташкил этиш учун қўшнилари жамоаси асос бўлиб хизмат қилади. Гуруҳнинг тахминий таркиби 20-40 оиладан (100-250 киши) иборат бўлади. Турар-жой гуруҳининг маркази умумий фойдаланишдаги участка бўлиб, унинг таркибида болалар ва жисмоний тарбия майдончалари, шунингдек жамоавий ва байрам тадбирларини ўтказишга мўлжалланган майдонча лойиҳалаштирилади.

Қишлоқлардаги турар-жой бинолари қурилишини шаклланишида республиканинг табиий-иқлимий шароитлари ўта муҳим аҳамиятга эгадирлар. ҚМҚ 2.08.01-94 норматив ҳужжатда Ўзбекистоннинг турли минтақалари шароитларида типологик принциплар белгилаб берилган. Турар-жой биноларини лойиҳалаштириш Ўзбекистон Республикаси ҳудудини зоналаштириш бўйича кўрсаткичларига мувофиқ амалга оширилиши лозим.

I зона – саҳроларга хос иқлимнинг фаол таъсири остида бўлган ва экстремал ёзги шароитлари мавжуд ҳудудлар. Бу зонада жазирамали даврлари узоқ давом этадиган кичик зоналар (I А ва I Б кичик зоналар), чангланглик даражаси юқори кичик зоналар (I А, I Б ва I В кичик зоналар), қиши совуқ кичик зоналар (I Г) ажратилган.

II зона – тоғ олди воҳалар, водийлар ва паст тоғли ҳудудлар, бу зонадаги ландшафт-иқлимий шароитлар нисбатан қулай ҳисобланади.

III зона – экстремал иқлимий шароитларга эга баланд тоғли ҳудудлар.

Зоналар ва кичик зоналарнинг характеристикалари ҚМҚ 2.01.01.-94 “Лойиҳалаштириш учун иқлимий ва физик-геологик кўрсаткичлар” берилган.

Ушбу зоналардаги асосий типологик характеристикалар қуйидагилар:

I зона шароитлари учун хонадонлар, турар-жой бинолари ва турар-жой тузилмаларининг ташқи экстремал шароитлардан (жазирама иссиқ ва кум бўронларидан) ҳимоя қилувчи ягона тизимни ташкил қиладиган режавий ечимлар ишлаб чиқилиши лозим; турар-жой тузилмалари (кўрғон ва турар-жой

⁴⁹ К. Т. Chang. Introduction to Geographic Information Systems(8th edition). USA, 2015, english Mc Graw-Hill International Edition

гуруҳи миқёсидаги) ёпиқ ёки ярим ёпиқ композицияли, ҳимояланган рекреация зоналари (турар-жой хоналари асосан ҳимоя қилинган томонга очилади) билан лойиҳалаштирилиши лозим; умумий хона ва ёзги хоналар фойдаланишнинг ёпиқ режимига мослаштирилади; ёзги хоналар усти ёпиқ кичик ҳовли шаклида (кам қаватли уйларда) ёки ойнаванд айвонлар кўринишида (кўп қаватли уйларда) қурилади.

II зона шароитлари учун ташқи муҳитнинг қулай шароитларидан (яшил ўсимликлар, сув, тоғ-водийга хос ҳаво циркуляцияси ва б.) максимал тарзда фойдаланишни кўзда тутувчи турар-жой бинолари ва турар-жой тузилмаларнинг режавий ечимлар ишлаб чиқилиши лозим. Турар-жой муҳити маҳаллий шамолларнинг асосий қулай йўналишларини ҳам ҳисобга олган ҳолда шакллантирилади. Ёзги хоналар тури – анъанавий айвон (очиқ ёки ойнаванд).

III зона шароитлари учун турар-жой бинолари ва турар-жой тузилмаларнинг режавий ечимлари (кўрғон ва турар-жой гуруҳи миқёсидаги) ихчам композицион-режали тузилмага асосланиб, турар-жой муҳитини қишдаги совуқ иқлимга мослашувини ҳисобга олиши лозим. Ёзги хоналар тури – анъанавий айвон (ойнаванд ёки очиқ).

Қишлоқнинг режали ташкил этилиши ва фазовий композициясига, ҳудудлардан фойдаланиш характери ва самарадорлигига, муҳандислик нуқтаи назарида жиҳозланишига шахсий томорқадаги хўжаликни ҳудудий ташкил этилиши катта таъсир кўрсатади. Шахчий ёрдамчи хўжаликлар ҳажми ва ууларни юритиш хусусиятларига кўра 3 та турга бўлинади: минимал, чекланган ва ривожланган. Таркибида боғ, кичик томорқа ва парранда боқиш учун мўлжалланган хоналари бўлган хўжаликлар “минимал” хўжалик тоифасига киради. “Ўртача” хўжаликларда майда туёқли чорва моллари учун оғилхоналар ҳам бўлади, “ривожланган” хўжаликларда эса йирик қорамол боқиладиган оғилхона ва қурилмалар мавжуд бўлади.

Ўзбекистондаги қишлоқ аҳолисининг деярли 80% шахсий хўжаликнинг ривожланган турини, қолган қисми, асосан, ўртача хўжалик юритади. Чўл ва саҳро, шунингдек баланд тоғли минтақаларидан ташқари барча жойларда боғ ва кичик экин майдонлари парвариш қилинади. Томорқа участкаларининг қўйидаги функционал зоналари мавжуд: турар-жой ҳовлиси (турар-жой хоналари билан), маиший қурилмалар – ёзги ошхона, маҳсулотлар омбори (айрим ҳолларда санитария-гигиеник хоналар), боғ-томорқа, хўжалик ҳовлиси – оғилхона, уй паррандалари учун қурилмалар, хўжалик анжомлари, ем-хашак сақланадиган омборлар ва ҳк.

Ҳовлидаги турли қурилмаларнинг таркиби ва ўзаро нисбати турлича бўлиши мумкин. Деҳқончилик ва чорвачилик ҳудудлар учун боғдорчилик, кичик томорқаларда экин етиштириш, йирик қорамол ва парранда боқиш каби хўжалик турлари хос. Бундай хўжаликлар, асосан, воҳаларда ва тоғ этагидаги водийларда юритилади. Чорвачилик ва яйлов қўйчилиги билан шуғулланувчи хўжаликлар улуши катта бўлган ҳудудларда боғ ва кичик томорқалар айтарли яхши ривожланмаган, хўжалик қурилмалари, асосан, майда туёқли уй хайвонлари учун мўлжалланган. Тоғли ва чўл минтақаларда бу каби хўжаликлар салмоғи катта бўлади.

Архитектура

Ўйнинг, ҳовлидаги қурилмалар жойлашувига. Шунингдек ҳовли ҳажмини шаклланишига зоналарга хос омиллар бевосита таъсир кўрсатади. Ушбу омиллар ёзги турмушни ташкил қилиш турини ва ҳовлини ободонлаштириш бўйича композицион ечимлар тизимини белгилаб берадилар. Чўл зонасининг текисликдаги ҳудудларида ҳовлида ҳажмларнинг ёпиқ вариантини шакллантириш имкониятлари кўзда тутилади.

Ҳовли ҳажмининг очиқ тизими тоғ олди зоналар учун назарда тутилади, бу тизим турар-жой ҳовлисини боғ билан қўшилиб кетиши учун имконият яратади. Ҳовлининг ушбу турдаги тузилмалари расмларда кўрсатилган.

“Ўзқишлоқлойиха” институти томонидан ҳар бир зона учун табиий-иқлимий шароитларга, қурилишнинг моддий-техник базасига мос келувчи, аҳолининг ижтимоий-демографик таркибини ва меъморчилик ва қурилишнинг илғор анъаналарини ҳисобга олган турар-жой биноларининг мустақил сериялари ишлаб чиқилган.

Ўзбекистон шароитларига мос келадиган турар-жой биноларини лойиҳалаштириш учун уй-ҳудудларини меъморий-режали ташкил этишнинг илғор усулларидан фойдаланиш катта аҳмиятга эга. Турар-жой биноларининг тарихий шаклланган тузилмаларини тадқиқот қилиш натижасида маҳаллий иқлим шароитларига мослаштириш бўйича жуда кўплаб ўзига хос ва самарали ғояларни очиб берди.

Ўзбекистон олимларининг бу йўналишда олиб борган тадқиқотлари натижасида республиканинг турли иқлим минтақалари учун хос бўлган асосий тузилмалари аниқланди. Улар қаторига миллий уй-жойларнинг хоразмча, бухороча, фарғонача каби турларини киритиш мумкин. Уларни режали ташкил этилишининг ўзига хос жиҳатлари махсус адабиётларда кенг ёритилган. Бироқ, ушбу уй-жойларнинг халқ анъаналарини замонавий қишлоқ уйларини лойиҳалашда қўллаш масаласи қишлоқ меъморчилигида энг долзарб муаммолардан бири ҳисобланади. Ўзбекистондаги тадқиқот ва лойиҳа институтлари, ОЎЮлари томонидан бу йўналишда, яъни халқ анъаналарини ҳисобга олган ҳолда қишлоқ уйларининг оптимал меъморий ечимларини топиш бўйича кенг қамровли ишлар олиб борилмоқда. Бугунги кунда Ўзбекистонда кўп болали ва мураккаб оилавий тузилмаларнинг зичлиги етарли даражада юқори. Бу тенденция, айниқа, қишлоқ жойларда кенг тарқалган, баъзи ҳудудларда бундай оилаларнинг улуши 60% ни ташкил қилади. Мураккаб тузилмага эга оилалар улуши тахминан 30% га тенг. Кўп болали оилалар қаторига ота-она ва 4 ёки ундан кўп болалардан таркиб топган оилалар киради. Бундай оилалар, агар балоғат ёшига етган бир нечта ака-укалар бўлса, мураккаб оилавий тузилмаларга ўтишдаги асосий омиллардан бири бўлиб хизмат қилади. Мураккаб тузилмага эга оилалар қаторига таркибида ота-она, эр ёки хотиннинг кекса ота-онаси, шунингдек яқин қариндошлари (оила бошлиғининг ака-укалари ёки опа-сингиллари) 4 ва ундан кўп фарзандлари бўлган оилалар киритилади. Ундан ташқари, мураккаб оилаларнинг аксарият қисми 2 ёки ундан кўп турли оилалардан иборат бўлади.

Лойиҳалаш институтлари томонидан қишлоқ уй-жойларини меъморий-режали ташкил этишда қуйидаги жойлашув тизимлари таклиф қилинган: қўшма (кексалар учун алоҳида ажратилган зонаси бўлган битта хонадон); қўшма ва

кўшма-ажратилган (турар-жой биносидаги битта хонадон, унда турар-жой ва ёрдамчи хоналарнинг иккита гуруҳи, шунингдек ушбу, биттаси кекса ота-она ёки уйланган болали ва боласиз ўғил учун мўлжалланган гуруҳлар ўртасида трансформация воситаси мавжуд); кўшма-ажратилган (кўрғонча туридаги турар-жой биносидаги битта хонадон, унинг таркибида 2 та мустақил турар-жой гуруҳи, ошхона ва санитария бўлмалари, шунингдек турар-жой гуруҳлари ўртасида ички режавий боғланишлар мавжуд), яқин-ажартилган (битта ҳовлида иккита хонадон жойлашади, ички режавий боғланишлар йўқ, функционал алоқа фақат ҳовли, шунингдек кўчадан кирадиган эшик ёки орқа томондаги эшик орқали кўзда тутилади).

Қишлоқдаги уй-жой қурилишида юқорида келтирилган жойлашувнинг биринчи иккита тури кўп болали оилалар учун турар-жой режали тузилмаси учун дастлабки шартлар бўлиб хизмат қилади. Учинчи ва тўртинчи турлари эса мураккаб тузилмага эга оилалар учун ана шундай вазифани ўтаб беради.

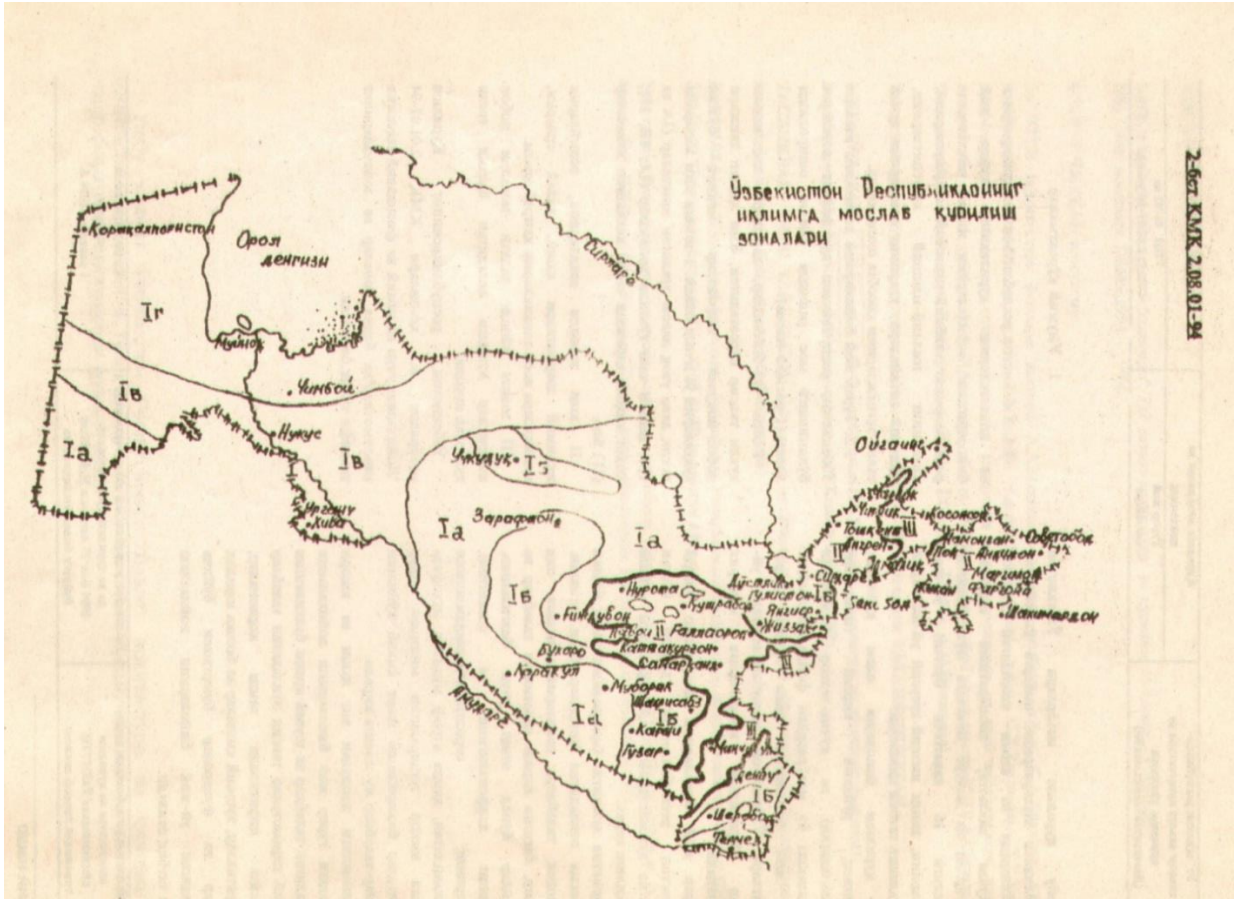
Қишлоқ аҳоли пунктларини лойиҳалашнинг замонавий амалиётида ишлаб чиқилган турар-жой зоналарининг схемалари

		ТИПЫ ЖИЛЫХ ДОМОВ				
		Усадебного типа	2-кв. блокирован	Многокварт. блокир.	Секционные	Сочетание типов
ВИДЫ ЗАСТРОЙКИ	вдоль улиц					
	кварталами					
	группами					

Ўзбекистон Республикасининг қурилиш-иқлимий зоналари харитаси (ҚМҚ 2.08.01-94)

Решение участка для условий жилой зоны полупустынь 1 зоны района Карги. Участок от 0,08 до 0,25 га

1. Общая комната
2. Спальня
3. Открытое летнее помещение
4. Кухня
5. Остекленное помещение
6. Обосажденная гостиная
7. Летняя кухня
8. Сарай для топлива
9. Надворная уборная

ФЕРГАНСКИЙ ТИП ЖИЛИЩА (II - ЗОНА)

Индивидуальный дом   Традиционный дом

1. Гостиная
2. Спальня
3. Прихожая
4. Летнее помещение
5. Кухня
6. Летняя кухня
7. Хозяйственные помещения
8. Хознавес
9. Уборная
10. Коровник с телятником
11. Овчарня
12. Навес для кормов
13. Птичник
14. Площадка для навоза
15. Жижесборник
16. Парник

Ярим чўл худудларнинг жанубий зонасидаги ер участкасининг тузилмаси. Қарши, 1-зона худудлари.

Уй-жойнинг фарғонача тури (2-зона).

Разрез

Поярусное расположения жилых, подсобных и хозяйственных помещений на склонах в III жилой зоне

1.Общая комната	7.Туалетная
2.Спальная	8.Тепловой узел
3.Прихожая	9.Склад
4.Летнее помещение	10.Хозяйственное помещение
5.Кухня	11.Помещение для животных
6.Ванная	12.Хозяйственный навес

Турар-жой ва хўжалик хоналарининг яруслар бўйича жойлашуви Шзона, тоғ ёнбағри

РЕШЕНИЕ ЖИЛИЩА ДЛЯ ВЫСОКОГОРИЙ

Верхний ярус

Нижний ярус

1.Гостинная
2.Спальная
3.Прихожая
4.Летнее помещение
5.Кухня
6.Ванная
7.Туалетная
8.Тепловой узел
9.Летняя кухня
9а. Хозкладовая
10.Гараж
11-16.Хозяйственные помещения

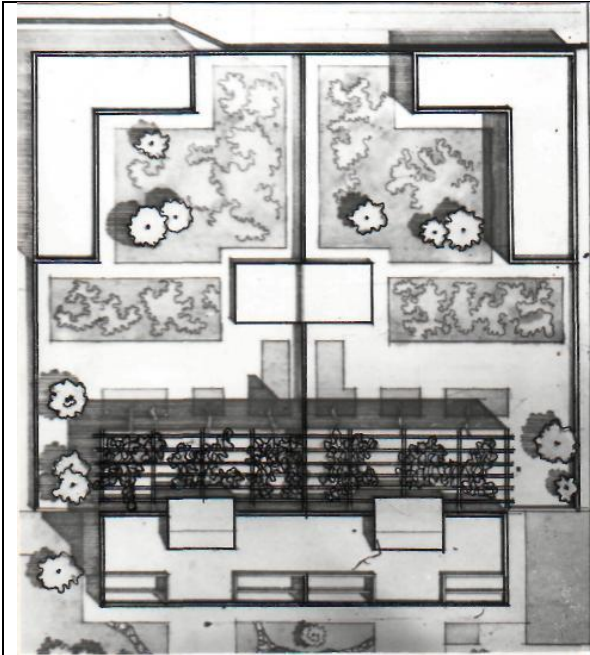
Баланд тоғли ҳудуди учун уй-жой биноси.

Ҳовлиси ёпиқ ҳажмга эга томорқа участкасининг ҳажмли-фазовий модели

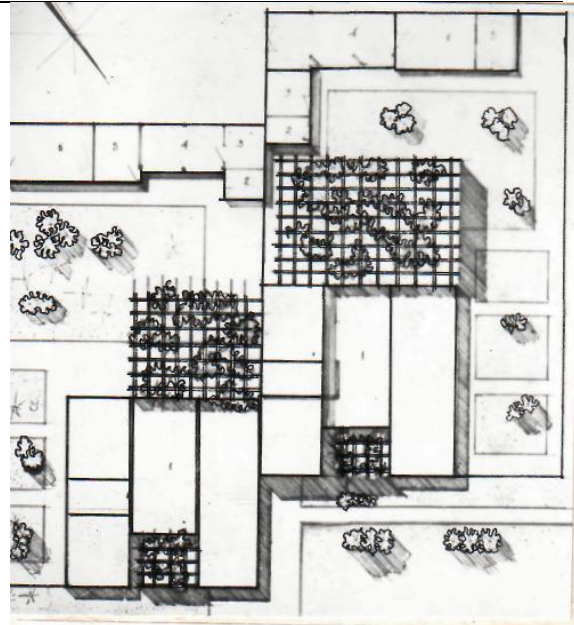
Якка тартибда қурилган турар-жой биноси. Беверли Хилс (АҚШ). а) умумий кўриниш; б) режа;

1-кириш; 2-ошхона; 3-мехмонхона; 4-катталар ётоқхонаси, санитария блоки ва саунаси билан; 5-болалар ётоқхонаси; 6-болалар хонаси; 7-ошхона; 8-омбор; 9-қир ювиш хонаси.

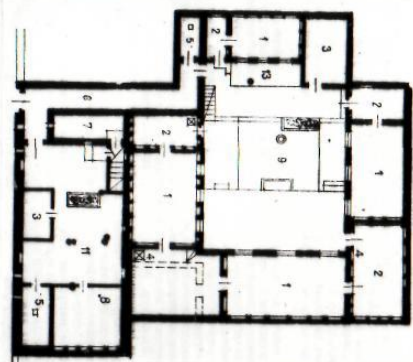
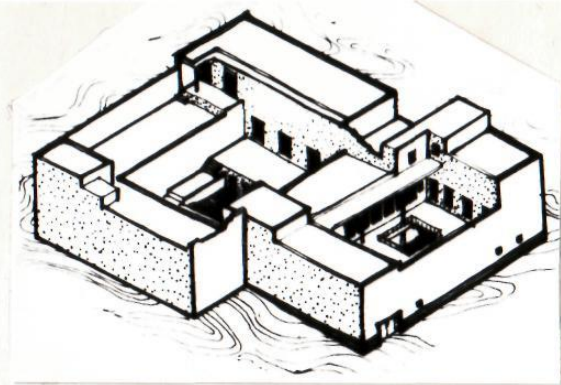
Воҳа шароитлари учун икки хонадонли қишлоқ уй-жой биноси

Самарқанд вилояти шароитлари учун қишлоқ турар-жой бинолари

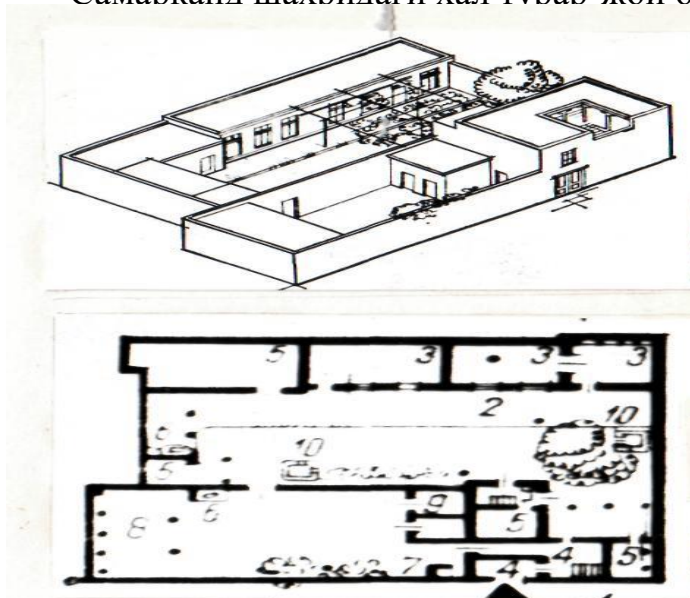
Хива шаҳридаги халқ турар-жой биноси.

Турар-жой тузилмасининг ўзига хос хусусияти – ҳовли ҳажмини шамол ва қум бўронларидан ҳимоя қилишга интилиш; ёпиқ турар-жой ҳажмининг баландлиги турли айвонлар ёрдамидаги аэрацияси.

Бухорошаҳридаги халқ турар-жой биноси. Турар-жой тузилмасининг ўзига хос хусусияти – периметри бўйлаб хоналар қурилган ҳовлининг ёпиқ ҳажми; ёзги хоналар вазифасини бажарувчи тепаси очик ҳовли ҳажмларининг поғонали тузилиши

Самарканд шаҳридаги хал турар-жой биноси.

Турар-жой тузилмасининг ўзига хос хусусияти Фарғонадаги уй-жойда бўлгани каби – ободонлаштирилган ва яшил ўсимликлар экилган катта ҳовли; хоналар ҳовли периметри бўйлаб қурилган; ёзги хоналар – айвонлар, узум ишқомлари ва ҳк..

Қўрғонча туридаги 2 қаватли турар-жой биноси

Қўрғонча туридаги 1 қаватли турар-жой биноси, қопламанинг бир қисми армоцемент қобиклардан бажарилган

Жамоат марказини шакллантириш ва хизмат кўрсатиш муассасалари тармоғини ташкил этиш.

Хизмат кўрсатиш соҳасини такомиллаштириш қишлоқ аҳоли пунктларини ўзгартиришнинг муҳим жиҳатларидан бири ҳисобланади. Бунда қишлоқ жамоат биноларининг режали тузилмаси ва типологиясини қишлоқлараро хизмат кўрсатишнинг ягона тизими–ижтимоий, шаҳарсозлик, композицион нуқати назарда рационал бўлган посёлканинг жамоат марказини ташкил қилиш асосида шакллантириш кўзда тутилади.

Қишлоқлараро хизмат кўрсатиш тизими. Қишлоқ хўжалигини саноат асосида юритишга ўтиш, транспорт ва алоқа воситаларини, коммуникация инфратузилмасини ривожланиши, жойлашув тизимларининг шаклланиши, маданий-маиший хизмат кўрсатиш соҳасидаги илмий-техник тараққиёт қишлоқлараро хизмат кўрсатиш тизими яратилиши учун асосий дастлабки шартлар бўлиб хизмат қилдилар. Қишлоқ фуқаролар йиғини ҳудудида шаклланаётган жойлашувнинг янги тизимида бундай ўзгаришларни амалга ошириш реал воқелик сифатида қабул қилинмоқда. Жойлашувнинг бундай тизими шаҳар ва қишлоқ учун ягона жойлашув тизимининг таркибий қисми ҳисобланади.

Демак, қишлоқ жойлардаги хизмат кўрсатиш тизими ҳам шаҳар ва қишлоқ аҳолисига хизмат кўрсатиш бўйича ягона тизимнинг бир қисми бўлиши керак. Бу тизим шу соҳанинг барча корхоналари ва муассасаларининг бирлашиши асосида қурилиб, аҳоли пунктларига (улар қаерда жойлашишидан қатъий назар) бир маромда хизмат кўрсатилишини таъминлаши лозим.

Архитектура

Жамоат маркази. Қишлоқ аҳоли пунктининг жамоат маркази аҳолининг ижтимоий ва ишбилармонлик фаолияти жамланадиган жой ва шаҳар ташкил этувчи бош элемент ҳисобланиб, посёлканинг меъморий-ҳажмий композицияси ва контурини белгилаб беришда катта роль ўйнайди. Жамоат маркази маъмурий бошқарув, савдо-маиший, маданий-маърифий ва бошқа функцияларни бажаради.

Ўтказилган тадқиқотлар шуни кўрсатдики, жамоат марказларини лойиҳалашда қуйидаги ҳолатларни ҳисобга олиш керак экан:

- марказнинг композицион тизими узвий боғланишга эга бўлишига;
- хизмат кўрсатишнинг қулай ва оқилона ташкил этилишига;
- марказ функционал вазифаларига мувофиқ аниқ зоналаштирилиши, ҳажмлар талқинидаги асимметриялик, шакллар, контур ва ландшафт тузилишидаги уйғунликка риоя қилинишига;
- архитектура, табиат ва санъат синтези;
- марказдаги бино ва иншоотлар қурилишида миқёслилик, модуллиқ, услубнинг ягона бўлиши, шакллар ва ҳажмлар уйғунлигига.

Жамоат маркази ҳудудининг функционал жиҳатдан оқилона ташкил этилишида уни аниқ белгиланган вазифалар (маъмурий, маданий-маърифий, савдо-маиший, таълим муассасалари, дам олиш ва спорт) бўйича бўлинган ҳолда ягона режавий-ҳажмли зона яратилишига эътибор қаратиш лозим.

Маданий-томоша зона таркибига, одатда, қишлоқ клуби, кутубхона, чойхона каби объектлар киради. Фаолият кўрсатиш хусусиятлари ва Ўзбекистоннинг иссиқ иқлими бундай муассасаларга кечки салқинда ташкирф буюрилишини шартлаб беради. Шунга сабабдан зона ҳажми ҳам сутканинг айнан шу вақтига мос бўлиши керак: унинг майдони очиқ характерга эга бўлиб, имкон қадар сувли юза (ҳовуз, фаввора ва ҳк.) ташкил қилиниши лозим, шохлари ёйилган дархатлар бўлмаслиги даркор, кечки салқинни сақлаши ва яхши шамоллатилиши, етарли даражада чироқлар ва ёритиладиган рекламага эга бўлиши лозим. бу зона посёлка тузилмасида устувор мавқега эга бўлиши зарур.

Маъмурий зона қишлоқ фуқаролар йиғини маъмурияти биноти, агрофирма бирлашмасининг бошқаруви, алоқа бўлими, омонат кассаси, АТС биноларидан таркиб топиб, кундалиқ меҳнат фаолиятининг маркази сифатида асосан эрталаб ва кундузи ишлайди. У шохлари кенг дарахтлар, бостирма ва галереялар ёрдамида қуёш нурларидан максимал ҳимояланган бўлиши зарур. Ундан ташқари, маъмурий зонада қулай транспорт кириш йўли, автомобиль тураргоҳи ташкил этилиб, бу зона ишлаб чиқариш зонаси билан қулай боғланган бўлиши лозим.

Савдо-маиший зона таркибига озиқ-овқат ва саноат-хўжалиқ моллари дўконлари, маиший хизмат кўрсатиш комбинатлари, умумий овқатланиш корхоналари (ошхона, кафе ва ҳк.) киради. Бу зонага одамлар асосан эрталаб ва кундузи ташкирф буюришади, шунинг учун унга қўйиладиган талаблар маъмурий зонадаги каби бўлади.

Мемориал зона жамоат марказида ҳам, парк ёки посёлканинг бош қўчасидаги участкаларнинг бирида жойлаштирилиши мумкин. Қаерда бўлишидан қатъий назар бу зона ва посёлка ансамбли ўртасида композицион боғлиқлик бўлиши зарур.

Ўзбекистоннинг ҳар бир минтақасида қишлоқ посёлкаларининг жамоат марказлари жойлаштирилишида, уларнинг функционал-режали ва меъморий-ҳажмий ташкил этилишида ўзига хос хусусиятлар мавжуд.

Текисликлардаги воҳоларда марказ энг қулай, микроиқлим яратиш имкони берувчи, ҳудуд аэрацияси етарлича бўлган ва биноларни иссиқдан ҳимоя қилинишини таъминлайдиган участкада жойлаштирилиб, посёлкадаги устувор ҳолатни эгаллаши лозим.

Жамоат марказидаги микроиқлим шароитларни яхшилаш мақсадида уни яшил дарахтзорлар яқинида, парк билан бирлаштириб ёки парк таркибида жойлаштириш керак. Сув манбалари ёнида жойлашган жамоат марказини сув юзалари билан уйғун тарзда боғланиши мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Микроиқлим шароитларини яхшилаш учун қопламалар юзасини сезиларли даражада қисқартириш, майдон композициясида асосан пиёда қатнови йўналишлари бўйлаб жойлаштириладиган яшил ўсимликлар, гулхоналардан фойдаланиш зарур. Уларни суғориш ва қулай микроиқлим шакллантириш учун замонавий ускуналар: ёмғирлатиш ва сув сачратиш қурилмаларидан кенг фойдаланиш керак. Марказ микроиқлимни яхшилаш мақсадида амалиётда кенг тарқалган манзарали бассейнлар ва фаввораларни сувни чанглатувчи ва сачратувчи қурилмалар билан бирга қўллаш мақсадга мувофиқ. Қопламалар сифатида иссиқни ютмайдиган, мутаҳкам, кам едириладиган материаллардан фойдаланиш зарур.

Тоғ олди воҳаларда посёлканинг жамоат марказларини участканинг энг яхши табиий жиҳатлари ва ён-атрофдаги ландшафт ёрдамида алоҳида урғу бериб, унинг устувор мавқеини кўрсатиш зарур. Табиий ландшафт элементларини марказнинг, умуман посёлканинг ҳажмли-фазовий тузилмаси таркибига фаол киритиш мақсадга мувофиқ. Бу шартларни бажариш учун қуйидагиларни бажариш тавсия қилинади:

- марказий майдон учун рельефи бўйича энг баланд участка танлаш;
- биноларнинг асослари ва пойдеворлари сувланишини истисно қиладиган шароитларда марказни сув манбаларига имкон қадар яқин жойлаштириш, уларнинг сув юзасидан (кўзгусидан) марказ композициясидаги элемент сифатида фойдаланиш;
- жамоат маркази жойлашган участкадаги дарахтлар ва буталарни имкон қадар сақлаш ва улардан марказ ансамблини индивидуал қиёфасини бойитиш учун фойдаланиш;
- участканинг индивидуаллиги ва марказнинг ифодали қиёфасини ажартиш учун бошқа объектларга нисбатан баландроқ меъморий иншоотларни тепароқ участкаларда, бино режасида узун объектларни пастроқ жойларда жойлаштириш лозим.

Посёлка ва ён-атрофдаги ландшафт ўртасидаги боғланишни таъминлаш ва ҳажмлий-фазовий композиция ифодалалигини кучайтириш мақсадида жамоат маркази, бош кўча ва асосий меъморий ансамблларни перспективада тоғ чўққиларига йўналтириш керак.

Воҳалардаги жамоат марказларининг меъморий-режали тузилмаларини шакллантиришда асосий эътибор таркибида ландшафтнинг манзарали

Архитектура

элементлари бўлган ва худудни шамоллатиш имкониятини яратадиган очик режали тузилма

ташқил қилишга қаратилади. Тоғ олди воҳаларда эса тузилма тоғ сойининг бўйида терраса шаклида ташқил қилиниши мумкин. Бунда ҳар бир террасада зоналар гуруҳи ёки марказнинг алоҳида зонасини жойлаштириш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Воҳалардаги жамоат марказлари ҳажмий режали тузилмаларини шакллантиришнинг асосий композицион усуллари, бу:

- бинолари алоҳида (ёки бирлаштириган) ҳолда қурилган очик майдон кўринишидаги участка;

- ўзаро киришиб кетадиган ҳажмлар;

- чизиқли фазовий ҳажм;

Чўл ва сахро зоналардаги жамоат марказларини жойлаштиришга бўлган талаблар:

- табиий сифатларнинг максимал қўлланиши, микроклим шароитларини яратиш учун режали усуллардан кенг фойдаланишни таъминлаш;

Бу талабларни бажариш учун қуйидагиларни бажариш тавсия этилади:

- марказ ҳолатини белгилашда микрорельефни баҳолаш, тепарокда жойлашган ва сизот сувлари сатҳи пастроқ бўлган қулай участка танлаш, марказ микрорельефини вертикал режалаштириш методлар билан кучайтириш;

- посёлка доирасида канал ёки йирик ариқлар бўлса, марказни уларга яқин жойга жойлаштириш, техник имкониятлар мавжуд бўлганида эса—бу сув манбаларини режали композиция таркибига киритиш.

Участканинг табиий сифатлари нейтрал бўлса, жамоат маркази учун жой унинг таркибидаги биноларнинг функционал вазифаларидан келиб чиқиб танланади (бинолар учун ер майдонлари уларни жойлашуви ва хизмат кўрсатишнинг оптимал радиуслари, объектлар ўртасидаги ўзаро боғлиқлик ва улар фаолият кўрсатиши учун энг мақбул шароитларни ҳисобга олган ҳолда). Бундай шароитларда посёлканинг режали ташқил этилиши бирон-бир жиҳат бўйича мураккаблашмайди. Жамоат бинолари жойлашган участкадаги микроклим барқарорлигини таъминлаш учун уларни бирлаштириш мақсадга мувофиқ бўлади, марказни эса парк зонасида ёки дарахтзорлар билан бирлаштириган ҳолда жойлаштириш лозим. Марказ учун жойни, кучли шамол ва кум бўронларидан ҳимоя қилиш мақсадида, иморатлар қурилган худуднинг ичкари қисмидан танлаш керак.

Сахро ва чўл зоналарда жамоат марказларини меъморий-режали тузилмасини шакллантиришнинг ўзига хос жиҳатлари—тузилма ёпиқ (ярим ёпиқ) шаклда бўлиши, куёш радиацияси таъсири максимал бўлган ҳажмларнинг имкон қадар қисқартирилиши, муҳитни кумли бўрон ва чангли шамоллардан ҳимоя қилиниши.

Бу минтақадаги жамоат марказлари фазовий ҳажмларини ташқил қилишдаги асосий композицион усуллар қуйидагича бўлиши мумкин:

- ёпиқ (ярим ёпиқ) фазовий ҳажм;

- бирлаштирилган бинонинг ягона ёпилган фазовий ҳажми;

- ўзаро киришиб кетган фазовий ҳажмлар (тузилма посёлка марказида, ён-атрофдаги иморатлар билан ҳимояланган тарзда жойлаштирилган бўлса).

Тақдим этилган композицион усуллар асосида жамоат марказлари тузилмаларини шакллантириш бўйича жуда кўп вариантлар ишлаб чиқилиши мумкин. Улар оддий ва ривожланган бўлиши мумкин. Оддий марказ икки тузилмавий элементдан иборат:

- битта майдон ва унга олиб кирадиган бош кўча;
- бош кўча ёки бульвар.

Таркибида бош кўча, бульварлар ёки пиёда йўлаклари, хиёбон ёки парклар билан ўзаро боғланган иккита ёки ундан кўп майдон бўлган жамоат марказлари ривожланган ҳисобланади. Бундай марказда бош элементнинг (майдон, бош кўчанинг) марказий ансамблдаги аҳамияти катта. Бошқа тузилмавий элементларнинг меъморий-режали ташкил этилиши бош элементни тўлдириш, унинг ягона режали тузилмадаги ўрни ва аҳамиятига урғу бериш вазифасидан келиб чиқади.

Бинолар қурилишидаги хусусиятларга боғлиқ равишда жамоат марказлари қуйидаги турларга бўлинади:

- якка ҳолдаги бинлардан иборат;
- блокировкаланган;
- бирлаштирилган.

Қишлоқда хўжалик юритишнинг янги шаклларига ўтилиши биринчи навбатда қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришнинг янги, истиқболли нормаларини ривожланишига боғлиқ бир қатор масалалар ҳал қилинишини талаб қилади. Бугунги кунда ижарага асосланган пудрат, айниқса унинг жамоавий, оилавий, якка тартибдаги, фермер ва деҳқон хўжаликлари каби шакллари долзарб ҳисобланади.

Қишлоқда хўжалик юритиш бўйича иқтисодий методларнинг янги шакллари ўзаро бирлашиб, турли кўринишларни ҳосил қиладилар, турар-жой, ишлаб чиқариш, жамоат бинолари функцияларининг интеграцияси янада жадалроқ кечишига кўмаклашади.

Аҳолиси 100-300 кишидан иборат чекка қишлоқларда (деҳқон, фермер хўжаликларининг истиқомат-ишлаб чиқариш марказларида) таркибида бошланғич мактаб, оилавий болалар боғчаси бўлган турар-жой биноларини (ўқитувчи уйи), тиббиёт пункти ва дорихонаси бўлган турар-жой биноларини (шифокор уйи), шунингдек новвойхона, чойхона, дўкон бўлган турар-жой биноларини қуриш мақсадга мувофиқдир.

Хўжалик юритишнинг янги шакллари келгусидаги ривожланиши қишлоқ ҳовлиларида қўшимча ёрдамчи иморат ёки қурилмалар, устахоналар ва омборлар қурилишини тақозо қилади. Шу билан бирга, ишчи хоналарнинг қулайлик даражаси асосий параметрлари бўйича турар-жой хоналаридаги қулайликларга яқинлашиши зарур. Ана шу талаблар қишлоқ турар-жой ва жамоат биноларининг янги хўжалик тузилмалари ва кичик қишлоқлар эҳтиёжларига жавоб берадиган янги лойиҳаларини ишлаб чиқилишига сабаб бўлди.

Маданий-ижтимоий биноларни лойиҳалашда халқ меъморчилиги анъаналаридан имкон қадар ижодий равишда фойдаланиш зарур. Биноларни

Архитектура

куббали боғланишлар билан бирлаштириш ўзбек меъморлари томонидан кўп ишлатиладиган усуллардан бир ҳисобланади. Бунда бош бинонинг ўқи ансамблнинг композицион ўқиға нисбатан перпендикуляр жойлаштирилган, шу сабабдан бош бино иншоот ичига кирилгани сари аста-секин ёки тўсатдан намоён бўлган. Бош бинонинг тўсатдан ва кутилмаганда пайдо бўлиши бадий таассуротни кучайтиришга ёрдам берган.

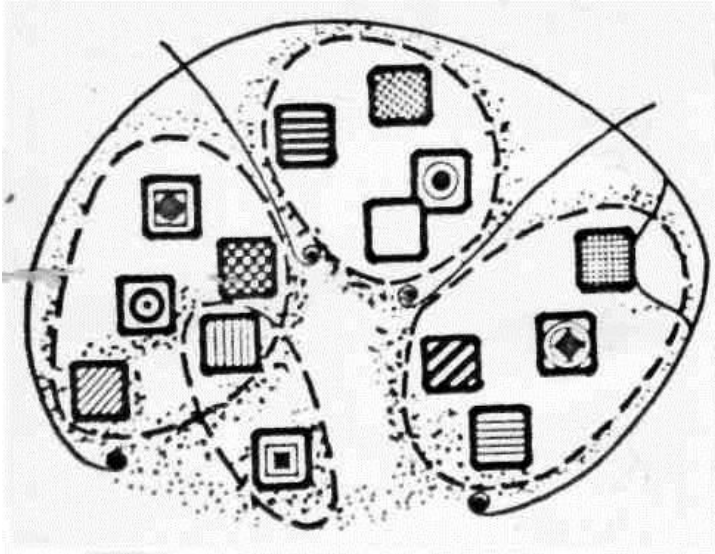
Фазовий ҳажмни ташкил этишда майдонлар ва бинолар ўртасидаги ўзаро оптимал нисбатларни белгилаш муҳим аҳамиятга эга. Шаҳарсозлик назариячилари қадимги даврлардан бери майдонлар ва иншоотлар мутаносиблигини, қурилмалар баландлиги ва майдонлар ўлчамлари ўртасидаги ўзаро нисбатларни ўрганиб келганлар. Гарчи, амалиётда 3:5, 4:5, 6:7, 5:8 нисбатларга эга майдонлар ҳам кўп учрасада (Л.Тонев тадқиқотлари бўйича), Витрувий, Палладио каби меъморлар тўғри тўрт бурчак шаклидаги майдонлар учун узунлик ва кенгликнинг 2:3 дан 3:4 гача бўлган нисбатларини энг мақбул деб ҳисоблаганлар. Альберти ўзаро нисбатнинг 1:2 вариантини таклиф қилган, чўзилган майдонлар учун 1:3, 1:4, 1:5 каби нисбатларни қўллаш мумкин.

Режали тузилмаси очик бўлган майдонлар учун 1:6, 1:7 нисбатлардан фойдаланиш мумкин.

Бир-икки-уч қаватли иморатлар учун 1:6, 1:7 ва 1:8 нисбатлар энг оптимал ҳисобланади.

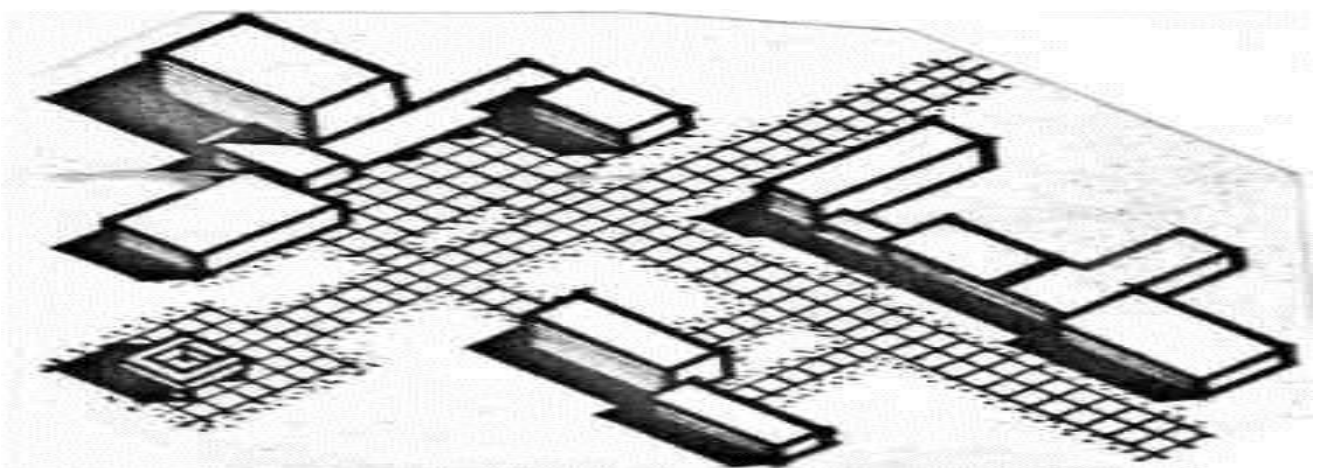
Жамоат марказларини шакллантириш бўйича юқорида кўрсатилган методлар жамиятнинг янги ижтимоий буюртмасини бажариш жараёнида ушбу марказларнинг функционал вазибалари келгусида янада сифатли бажарилишига кўмаклашади.

Қишлоқ посёлкаси жамоат маркази ҳудудини функционал зоналаштирилишининг схемаси

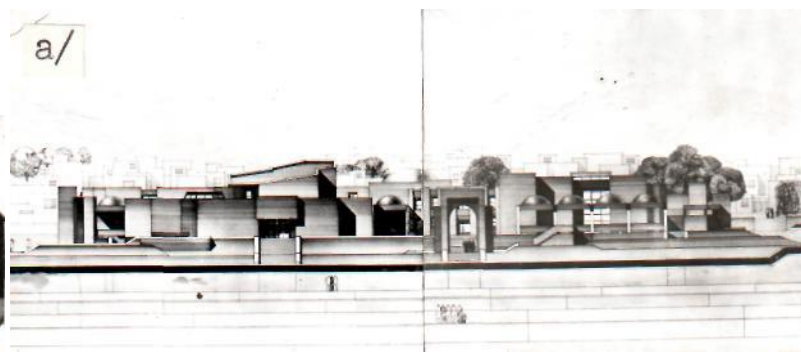
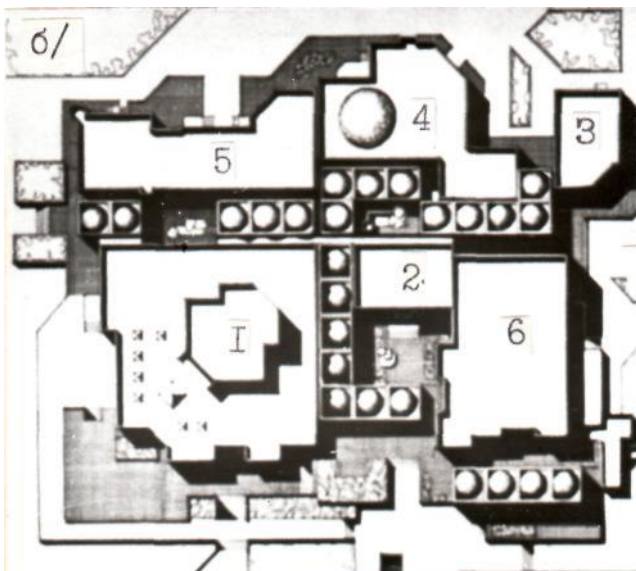

I -	2 -	3 -	4 -
5 -	6 -	7 -	8 -
9 -	10 -	11 -	12 -
13 -	14 -		

1-посёлка кенгаши; 2-хўжалик бошқаруви; 3-алоқа; 4-автотураргоҳ; 5-савдо; 6-умумий овқатланиш; 7-маданий-маиший хизмат кўрсатиш; 8-коммунал хизматлар; 9-таълим муассасалари; 10-спорт 11-мадания; 12-мулоқот; 13-дам олиш; 14-мемориал иншоотлар.

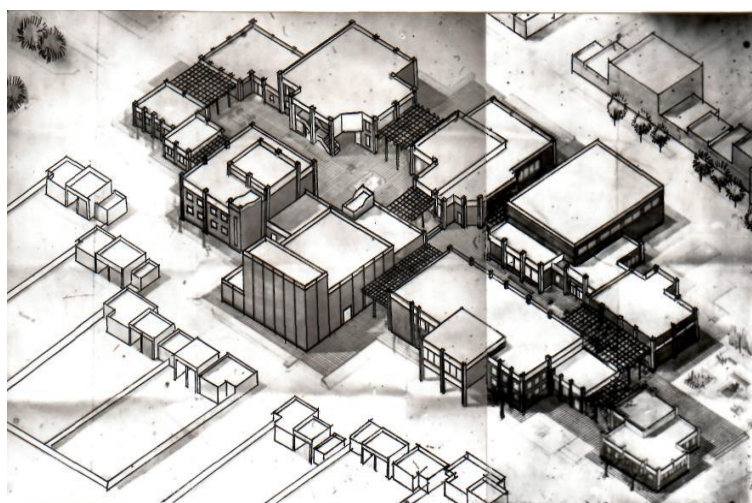
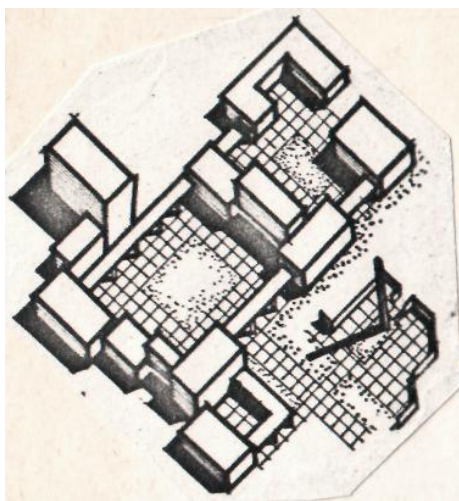
Жамоат марказини очик режали тузилмасининг режали-фазовий модели.

Самарқанд вилоятидаги “Сартай” посёлкасининг жамоат маркази (ўзаро киришиб кетувчи ҳажмлар шаклидаги).

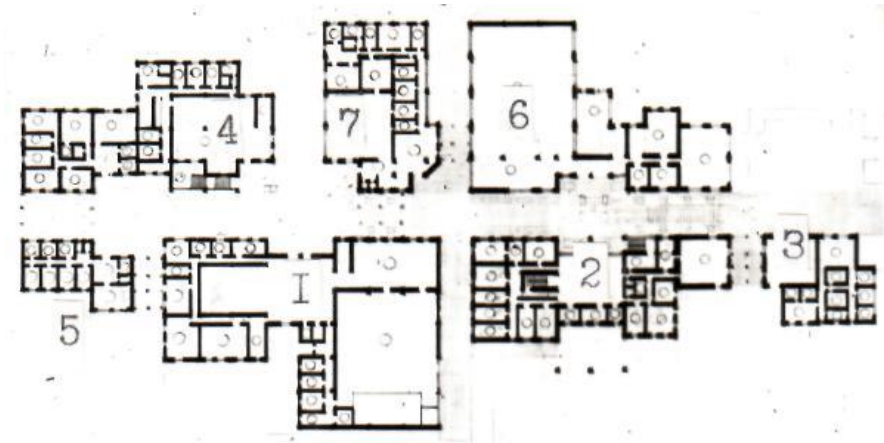

а) панорама; б) бош режафрагменти.

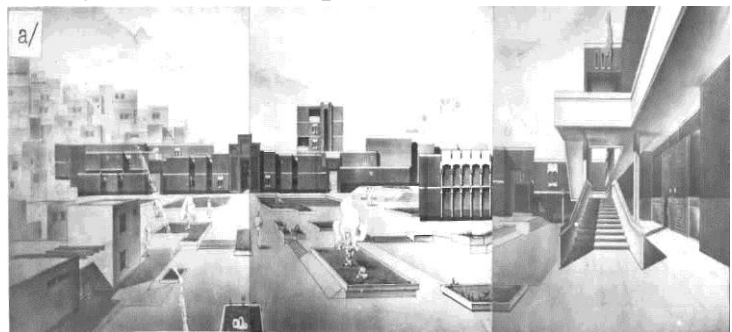

1-клуб; 2-маъмурий марказ центр; 3-бахт уйи; 4-маиший хизмат кўрсатиш
комбинати; 5-савдо маркази; 6-ошхона
Қишлоқ посёлкасининг жамоат маркази (чизиқли ҳажм шаклидаги)

Послёка жамоат маркази ёпиқ режали тузилмалисининг режали-ҳажмий модели.

Самарқанд вилояти Ургут туманидаги агросаноат посёлкасининг жамоат маркази. а) жамоат марказининг панорамаси; б) бош режа фрагменти.

1-клуб; 2-маъмурий блок; 3-спортзал; 4-савдо маркази; 5-меҳмонхона; 6-маиший хизмат кўрсатиш комбинати; 7-ёзги кинотеатр.

Назорат саволлари:

1. Қишлоқ аҳоли пункти ҳудудини “қатъий” зоналаштиришдаги ўзига хос хусусиятларнинг моҳияти нималардан иборат?
2. Қишлоқ аҳоли пункти ҳудудини комплекс тарзда зоналаштиришдаги ўзига хос хусусиятларнинг моҳияти нималардан иборат?
3. Тизим ташкил этувчи аҳоли пунктлари – ўзаро боғланган аҳоли пунктлари марказларининг режали тузилмасини шакллантиришнинг ўзига хос хусусиятлари нималардан иборат
4. Урбанизациялашган, суст урбанизациялашган ва урбанизациялашмаган (қишлоқ) зоналарининг жойлашувнинг турли минтақаларида жойлашган қишлоқ аҳоли пунктларининг меъморий-режали тузилмаларидаги турли нисбатларини қай тарзда назарда тутиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади?
5. Жойлашувнинг вилоят миқёсидаги тизимида кичик қишлоқлардаги турар-жой қурилиши ва турар-жой ҳудудларидан жадал фойдаланиш тенденциясининг моҳияти нималардан иборат?
6. Посёлканинг композицион моҳияти нимадан иборат?
7. Композицион яхлитликка қайси йўллар билан эришиш мумкин?

Архитектура

8. Посёлка контурини шакллантирилиши деганда нима тушунилади?
9. Посёлка композицияси шаклланиб улгурган режали тузилмага, эски иморатларга нисбатан белгиланадими?
10. Посёлка композицияси, унинг меъморий жиҳатдан ифодаланганлиги ён-атроф ландшафти, табиий муҳитга боғлиқ равишда қандай шакллантирилади?
11. Посёлка меъморий-режали тузилмасини чизиқли (анфиладали) композициясини шакллантириш принципи нималардан иборат?
12. Посёлка меъморий-режали тузилмасини марказга интилган композициясини шакллантириш принципи нималардан иборат?
13. Посёлка меъморий-режали тузилмасини панорамали композициясини шакллантириш принципи нималардан иборат?
14. Посёлка меъморий-режали тузилмасини ўқли композициясини шакллантириш принципи нималардан иборат?

Фойдаланган адабиётлар:

1. K. T. Chang. Introduction to Geographic Information Systems(8th edition). USA, 2015, english Mc Graw-Hill International Edition.
2. Mohinder S. Grewal , Angus P. Andrews , Chris G. Bartone. Глобальная навигационная спутниковая система. Global Navigation Satellite Systems, Inertial Navigation, and Integration 3rd Edition. USA, 2013, english, Wiley Interscience.
3. Travis Beck. Principles of Ecological Landscape Design. Island 2013.
4. Ловров В.А. «Методика реконструкции городов» Москва, СНИП.
5. ШНК 2.07.01-12.
6. Лола А.М. «Основы градостроения и теории города» 2005.
7. Оленьков В.Д. «Градостроительная безопасность». 2007.
8. ШНК 2.07.01-12.
9. <http://www.arhitekto.ru/txt2razv16.shtml>.
10. http://www.Glazychev.ru/books/mir_architecture/glava_8/glava_08-01.htm.
11. Principles of Town Planning and Architecture, Marie-Helene Contal, Jana Revedin, Boston, USA, 2009.

IV. АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ МАТЕРИАЛЛАРИ

1-амалий машғулот: Шаҳарсозликда шаҳар, туман ва қишлоқларнинг тоифаланиш тамойиллари.

Ишдан мақсад: Мавжуд режаси билан ишлаш. Тоифаланиш турларини ўрганиш.

Масаланинг қўйилиши: Клаузура иш чизмалари. Аҳолининг ўсиш истиқболини ҳисоблаш.

Қишлоқ фуқароларини йиғини ҳудудини архитектура-лойиҳавий ташкиллаштириш лойиҳаси.

Қишлоқ фуқаролар йиғини учун комплекс шаҳарсозлик ҳужжати бўлиб, бу ҳужжат шаҳарсозлик принципал масалалари ечимини топади.

Қишлоқ аҳоли пунктларининг лойиҳавий структураси, қишлоқ фуқаролари йиғини ҳудудининг комплекс ривожланиши, функционал лойиҳалаштириш тўғрига мувофиқлигини ҳисобга олиниши, архитектуравий қиёфасини мукаммаллаштириш, аҳоли яшаш шароитини яхшилаш, қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини ривожлантириш, атроф- мухит муҳофазаси, табиий материал ва инсон ресурсларидан умумли фойдаланиш, рекреацион хизмат шакллаштиришни ташкиллаштириш ва мавжудларини ривожлантириш. Қишлоқ аҳоли пунктлари перспектив ривожланиши ва яқин 15-20 йилга анализ қилинади.

Аҳолининг лойиҳавий ўсиш ҳисоб-китоби

Аҳоли сонининг ҳисоб-китобини қурилишнинг биринчи 5-7 йиллик навбатини ажратиб кўрсатган ҳолда 15-20 йиллик ҳисоб-китоб муддатига чиқариш лозим.

Аҳоли сонининг ҳисоб-китоби аҳоли пунктлари ҳудудларини ривожлантириш ва тураржой-фуқаролик қурилиши ҳажмларини белгилаш учун асос бўлиб ҳисобланади.

Назорат саволлари:

1. Аҳоли сонини лойиҳавий ҳисоби.
2. Уй-жой қурилишини ривожлантириш.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. ШНК 2.07.01-12
2. Исамухамедова Д.У. Исмаилов А.Т., Хотомов А.Т. “Инженерлик ободонлаштириш ва транспорт”. Дарслик., 1 қисм., Тошкент, 2009.

2-амалий машғулот: Тизимни ташкил этувчи марказларнинг турли иерархик даражада ривожланиши.

Ишдан мақсад: Тизимни ташкил этувчи марказларни ривожлантириш.

Масаланинг қўйилиши: Хўжалик ичида қарор топган жойлашувнинг қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг ҳудудий ташкил этилиши билан уйғунлаштириш.

Бош тарх схемасида биринчи навбатда қурилиш ажратиб бериш.

График тасвирнинг қабул қилинган шаҳарсозлик қарорлари асосида тасвири билан, асосий фикрларни тушунтириш, принциплари ва ишлар кетма-кетлигини уюштириш, иншоот ва тармоқлар (сув таъминоти, оқова сувлари, иссиқлик таъминоти, газ таъминоти, электр таъминоти, ирригация алоқалари) ва қурилишга ажратилган объектлари қисми, ҳудуд биноларини ташкиллаштириш, ва уларнинг эксплуатацияга топшириш ва унга хизмат кўратиш кўзда тутилади.

Хўжаликлар аро жойлашишнинг шаклланиши.

Қишлоқ аҳоли пунктлари, жойлаштириш системасининг бирлиги элементи бўлиб, асосида мавжуд бўлган ҳудудий структура асосида шаклланади:

- маъмурий туман;
- қишлоқ фуқаролар йиғини;
- фермерлик бирлашмаси ва агро фирм;
- фермер хўжалиги;
- қишлоқ аҳоли пункти;

Жойлаштиришнинг рационал системаси ишлаб чиқариш ривожланиши ва қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши ривожланиши перспективасига жавоб бериши керак. Шу билан бирга ижтимоий ишлаб чиқариш, инженер-транспорт ва бошқа инфраструктуралар ва маданий-маиший, рекреацион ва меҳнат алоқаларининг қишлоқ фуқаролар йиғини чегарасида шаклланишини ҳисобга олиш керак.

Назорат саволлари:

1. Хўжаликлараро транспорт алоқалари ташкил қилиш.
2. Хўжаликлараро ишлаб чиқариш ва фермер хўжалик тармоқларини шакллаштириш.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. ШНК 2.07.01-12
2. Исамухамедова Д.У. Исмаилов А.Т., Хотомов А.Т. “Инженерлик ободонлаштириш ва транспорт”. Дарслик., 1 қисм., Тошкент, 2009.

3-амалий машғулот: Қишлоқ фуқоролар йиғинлари ҳудудларини замонавий тизимининг кўриниши.

Ишдан мақсад: Мавжуд ҳолат кўринишини ўрганиш.

Масаланинг кўйилиши: Қишлоқ аҳоли пунктларининг асосий дастлабки маълумотларини чуқур таҳлил қилиш.

Қишлоқ аҳоли пункти чегараси—Қишлоқ аҳоли пункти ташқи чегараси, қишлоқ аҳоли пунктини бошқа туркум (категория) ерлардан ажратиш.

Ер участкаси – ер сирти қисми, аниқ чегараларга, майдонига, ҳудудий статусга ва бошқа характеристикаларга эга, давлат ер кадастр ва давлат рўйхатига эга.

Умумий фойдаланиш ҳудуди – аҳолининг барча қисми чекланмаган тарзда фойдаланадиган ҳудуд, турар жойдан ташқари—майдонлар, кўчалар, турар жой кварталлари – скверлар, тор кўчалар.

Қурилиш чизиғи ва чегарасини тартибга солиш—қурилиш чегараси, бинолар, иншоотлар ва иморатлар жойлаштириш вақтида белгиланади, қизил чизикдан орқада ёки лойихаланаётган бино ва иншоотлар ташқи контурлари ёки ер участкалари чегараси.

Якка тартибдаги уй-жой қурилиш объектлари – алоҳида турган ёки блокли бир-икки қаватли турар жойлар, бир оила яшаш учун мўлжалланган алоҳида ер участкасида жойлашган.

Блокли турар жой—2 қаватдан ошмаган шахсий турар жойлар, бир неча блоклардан иборат, ҳар бир блок бир оила учун, умумий деворга эга бўлган кўшни блокларга эшик ўрнисиз, алоҳида ер участкасига ва умумий фойдаланиш ҳудудига чиқишга эга.

Шаҳарсозлик—аҳоли пунктларининг планировка ва қурилиши теория ва практикаси, аҳоли аро пунктлари оралиғи ҳудуди, социал-иқтисодий, қурилиш-техник, архитектура-бадий ва санитар-гигиеник комплекс ечимини тақдим этади.

Шаҳарсозлик фаолияти – давлат органлари фаолияти, юридик ва жисмоний шахсларнинг, аҳоли пунктларининг ҳудудларини шаҳарсозлик режалаштирилишини ривожлантириш, ер участкаларини фойдаланиш турини аниқлаш, қурилиш ишлаб чиқариш, бино ва иншоотлар ва бошқа объектларнинг, қурилиш ва реконструкциясини, аҳоли эҳтиёжини ҳисобга олиб лойихалаш, ижтимоий ва давлат эҳтиёжларини, шу билан бирга, миллий, тарихий-маданий, экологик, табиий хусусиятларини ҳисобга олиш.

Шаҳарсозлик ҳужжатлари—ҳудудларнинг ривожланиш планининг ўрнатилган тартибда тасдиқланган шаҳарсозлик ҳужжатлари, аҳоли пунктларини ва уларнинг қурилиши.

Турар-жой зонаси—якка тартибдаги шахсий турар жойларнинг қурилиши ва ҳовли-жойида, мол ва парранда боқиш ҳуқуқи бўлган ҳудуд.

Кўча, майдон—умумий фойдаланиш ҳудуди, қизил чизиклар билан чегараланган кўча - йўл тармоғи;

Кўкаламзор худуд – аҳоли яшаш пункти худудининг сунъий яратилган бог-парк комплекслари ва объектлари – бог, парк, тура жой, жамоат-хизмат ва бошка худудлар зонаси, яшил ўсимликлар ва бошка усимликлар коплами булган худуд кисми.

Шахарсозлик зоналари–кишлоқ аҳоли пунктларини чегаралаш ва шахарсозлик регламентларини ер участкалари ва капитал курилиш объектлари зонасида татбиқ этиш.

Пиёдалар зонаси – пиёдалар харакатлари учун белгиланган худуд, транспорт харакати такикланган хизмат курсатишга белгиланган транспортдан ташкари.

Автоманзилгохлар – автомобиль тўхташ ва сақлаш учун мўлжалланган очик худуд.

Назорат саволлари:

1. Хўжаликлар аро жойлаштириш ва унинг шакллаштириш.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. ШНК 2.07.01-12.
2. Исамухамедова Д.У. Исмаилов А.Т., Хотомов А.Т. “Инженерлик ободонлаштириш ва транспорт”. Дарслик., 1 қисм., Тошкент, 2009.

4-амалий машғулот: Тошкент вилояти, юқори чирчиқ тумани, “Барданкўл” қишлоқ фуқаролар йиғини лойихаси.

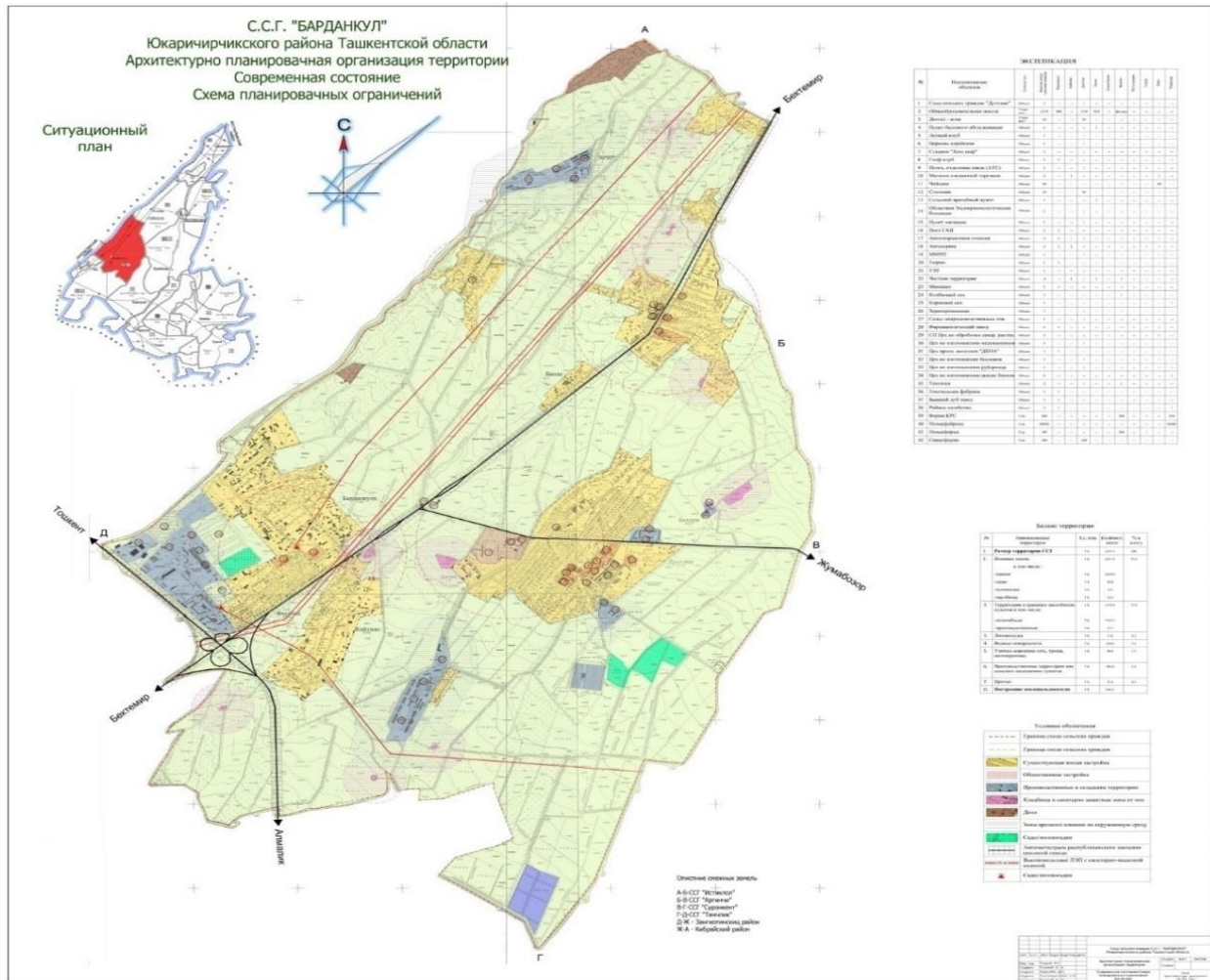
Ишдан мақсад: Мавжуд холат кўринишини ўрганиш.

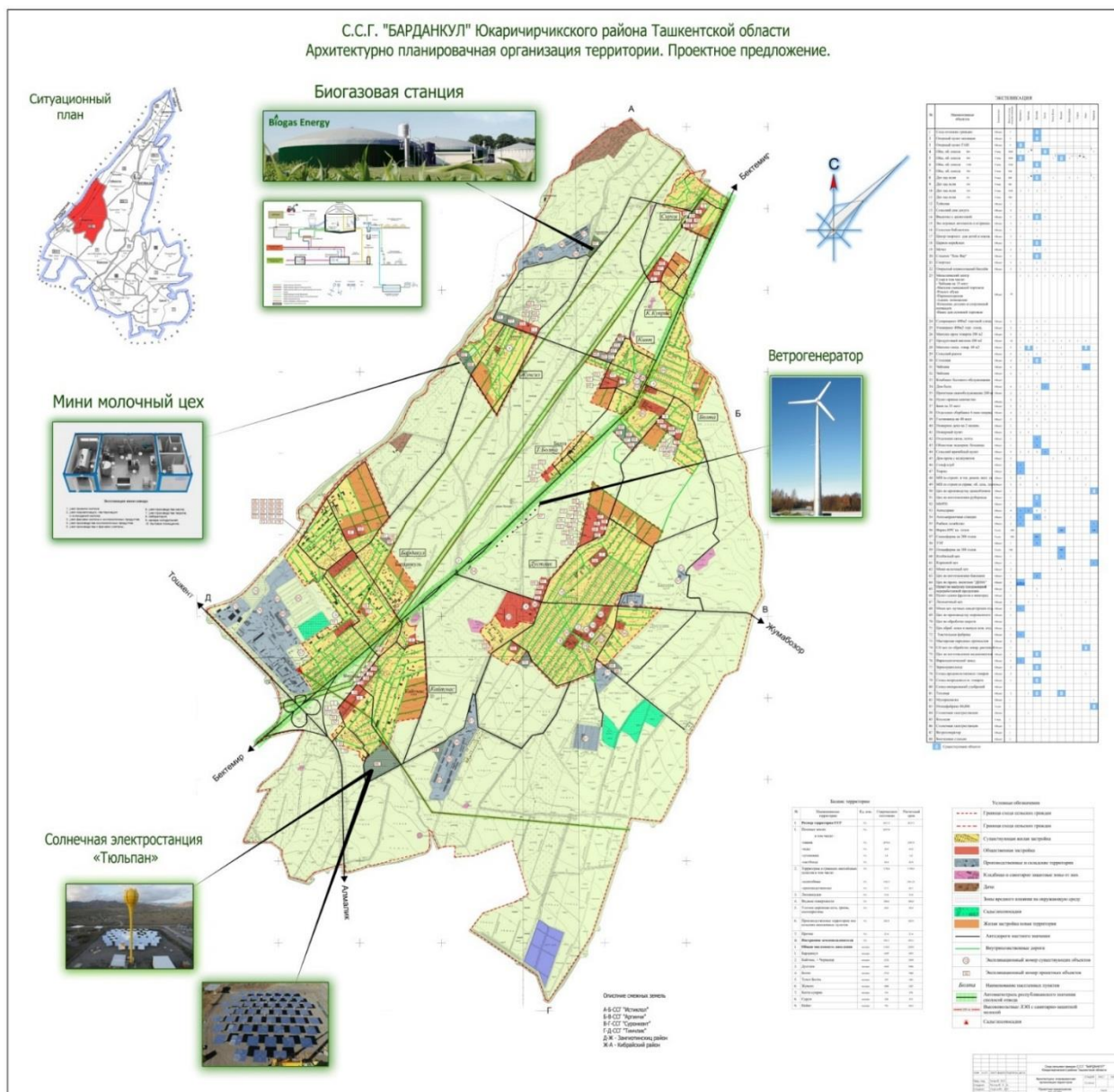
Масаланинг қўйилиши: Қишлоқ аҳоли пунктларининг асосий дастлабки маълумотларини чуқур тахлил қилиш.

Қишлоқ аҳоли пунктларини қисқа муддатларда ва кам харажатлар билан, якка тартибдаги уй-жой курилиши ривожланишини, қишлоқ инфратузилмасини яхшилашни ҳисобга олган ҳолда шахарсозлик ҳужжатлари билан таъминлаш учун бош режаларни “доналаб” ишлаб чиқишдан қишлоқ фуқаролар йиғини худудини меъмарий-режали ташкиллаштириш (ҲМРТ) бўйича комплекс лойихасини ишлаб чиқишга ўтиш зарур. Ушбу лойихада қишлоқ фуқаролар йиғини худудидаги барча қишлоқ аҳоли пунктларининг схематик бош режалари ишлаб чиқилади, ер ресурсларидан оқилона фойдаланиш, уй-жой фонди, ижтимоий ва муҳандислик инфратузилма масалалари ҳал қилинади.

ҲМРТ лойихаси–комплекс шахарсозлик ҳужжати бўлиб, ҳар бир аҳоли пунктининг ривожланиш истиқболлари ечими учун асос бўлиб хизмат қилади. У қишлоқ фуқаролар йиғини ёки қишлоқ хўжалик корхонасининг бутун худуди, жумладан қишлоқ аҳоли пунктлари, ишлаб чиқариш худудлари, муҳандислик иншоотлари участкалари, қишлоқ хўжалик ерлари ва ш.к. учун ишлаб чиқилади. Бу ҳужжат ижтимоий-иқтисодий зарурати тасдиқланмаган объектлар курилишини истисно қилади ва, ниҳоят, қишлоқ фуқаролар йиғини худудининг меъморий-

режали ташкиллаштириш лойиҳаси ушбу йиғин ҳудудида жойлашган барча

Назорат саволлари:

1. Худудни меъморий режавий ташкиллаштириш клаузурасида дастлабки асосий маълумотлар ичигага қандай вазифалар қўйилган?
2. Жамоат бинолари ҳақида маълумот, ишлаб чиқариш объектлари тўғрисида маълумот, муҳандислик тармоқлари тўғрисида тўлиқ маълумот беринг?

Фойдаланилган адабиётлар:

1. ШНК 2.07.01-12
2. Исамухамедова Д.У. Исмаилов А.Т., Хотомов А.Т. “Инженерлик ободонлаштириш ва транспорт”. Дарслик., 1 қисм., Тошкент, 2009.

5-амалий машғулот: Қишлоқ бош тархини ишлаш.

Ишдан мақсад: Бош тархларни ишлашда тартибга солиш ноқонуний қурилишни олдини олиш.

Масаланинг қўйилиши: Бош тарх ишлашда амал қилинадиган меъерий ҳужжатлар.

Асосий вазифалар:

- Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши объектларининг ер қурилиши лойиҳаси ва қишлоқ хўжалик корхонасини ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш прогнози билан уйғунлаштирилган ҳолдаги истиқболдаги тараққиётини, ушбу объектлар асосларининг жойлаштирилиши ва режалаштирилишини белгилаш;

- хўжалик ичида қарор топган жойлашувнинг қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг ҳудудий ташкил этилиши билан уйғунлаштирилган ҳолдаги реконструкцияси;

- қишлоқ хўжалик корхонаси аҳолиси, шу жумладан, ҳар бир аҳоли пункти бўйича аҳолининг лойиҳадаги сонини белгилаш;

- қишлоқ хўжалик корхонаси ҳудудида маданий-маиший хизмат кўрсатиш тизимини ташкил этиш;

- фуқаролар учун уй-жойлар ва ишлаб чиқариш мақсадидаги қурилиш учун зарур ҳажмларни ва улар жойлаштириладиган жойларни белгилаш;

- хўжалик ичидаги транспорт-пиёдалар коммуникацияларини ташкил қилиш;

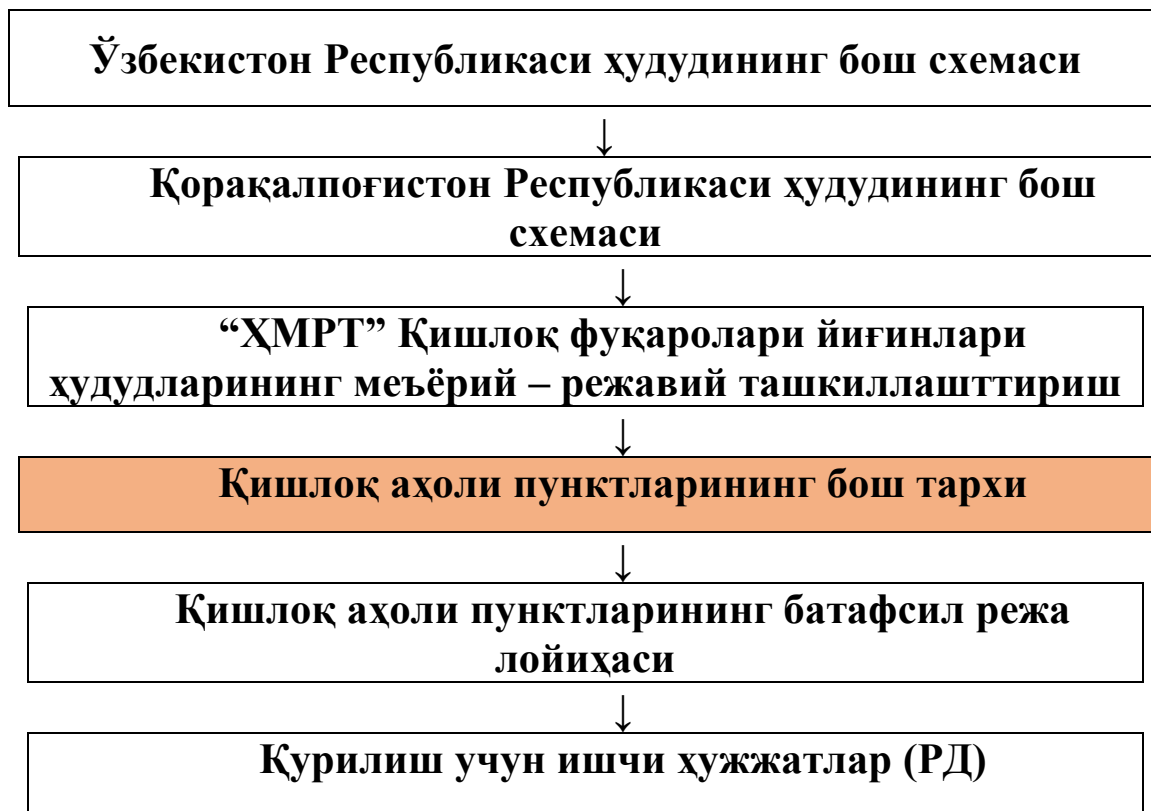
- аҳоли пунктларининг қишлоқ хўжалик корхонаси доирасидаги муҳандислик таъминоти, ободонлаштирилиши ва ландшафтнинг шакллантирилиши бўйича таклифларни ишлаб чиқиш;

- аҳоли сонидан қатъий назар аҳоли пунктларини режалаштиришнинг принципиал схемаларини ишлаб чиқиш;

- атроф муҳитни ҳимоя қилиш, табиат, тарих ва маданият ёдгорликларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш бўйича таклифларни ишлаб чиқиш.

Санаб ўтилган вазифаларнинг ҳал этилиши вариантли асосда бажарилиши лозим, табиат ва бошқа ресурсларга энг кам зарар етказган ҳолда қишлоқ аҳолиси турмушининг юксак ижтимоий-иқтисодий даражасига эришиш уларни баҳолаш мезони ҳисоблана

**Қишлоқ аҳоли пунктлари учун шаҳарсозлик ҳужжатлар
ишлаб чиқишнинг кетма – кетлиги.**

Назорат саволлари:

1. Қишлоқлар аҳоли пунктларини учун шаҳарсозлик ҳужжатларини ишлаб чиқиш кетма-кетлиги.
2. Хизмат кўрсатиш корхона ва муассасаларини режалаштиришни ташкил этиш.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. ШНК 2.07.01-12
2. Исамухамедова Д.У. Исмаилов А.Т., Хотомов А.Т. “Инженерлик ободонлаштириш ва транспорт”. Дарслик., 1 қисм., Тошкент, 2009.

6-амалий машғулот: Янги иш жойларини ташкиллаштириш ва ишлаб чиқариш ҳудудини шаклланиши.

Ишдан мақсад: Янги иш жойларини яратиш аҳолини иш билан таъминлаш.

Масаланинг қўйилиши: Мавжуд иш ўринлари ўрганиш. Керакли иш жойларини келтириб бериш.

Худудни ва қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини ташкил қилиш

1. Қишлоқ хўжалик корхонасини турли худудий даражалар тизими:

Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг ўз чегаралари доирасида, маъмурий қишлоқ хўжалик тумани, вилояти ёки унинг бир қисми доирасида, минтақа доирасида ва, ниҳоят, Республика агросаноат комплекси доирасида ташкил этилишидан иборат агросаноат комплексининг элементи сифатида лойиҳалаштириш керак бўлади.

2. Корхонанинг қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш фаолиятини ташкил этишнинг ўзига хос хусусиятлари минтақанинг тарихий қарор топган ва табиий шарт-шароитлари асосида умумий Республиканинг ижтимоий-иқтисодий ривожлантирилиши прогнозини ҳисобга олган ҳолда қуйидаги асосий масалаларни ҳал қилиб белгиланади:

- қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг ихтисослашувини белгилаш;
- қишлоқ хўжалик корхоналарининг ишлаб чиқариш бўлинмаларини жойлаштириш;
- хўжалик ичидаги магистраль йўл тармоғини жойлаштириш;
- янги ерларни аниқлаш ва ўзлаштириш, мавжуд суғориш ва коллектор-дренаж тармоғини реконструкциялаш, ерлар рекультивацияси, эрозияга қарши тадбирлар;

Ишлаб чиқариш мақсадидаги объектлар билан қишлоқдаги аҳоли пунктлари ўртасидаги санитария ҳимоялаш зоналари

Ишлаб чиқариш комплекслари ва уларнинг объектлари	Санитария ҳимоялаш зонаси кенглиги, м
1	2
Сут, сут-гўшт ва гўшт етиштирадиган йирик қорамол фермалари 400 бош сигиргача	100
Ёш қорамолларни парваришлаш, боқиш ва бўрдоқига боқиш ҳамда йирик қорамолларни бўрдоқига боқиш фермалари, 2 минг бошгача	200
Қўйчилик фермалари 3 минг бошгача	200
3 минг бошдан ортиқ	300
Йилқичилик фермалари	100
Паррандачилик хўжаликлари 30 минг бошгача	300
Ҳайвонотчилик ва қуёнчилик фермалари	300
Ветеринария шифохоналари	300
Иссиқхона-парник хўжаликлари: (техник усулда сув, буғ, газ, электр ёрдамида иситиш)	50
биологик усулда иситиш (гўнг билан)	100
шундай усулда иситиш (ахлат билан)	300
Озуқа ишлаб чиқариш комплекслари: озиқ-овқат чиқитларидан фойдаланмасдан	50
озиқ-овқат чиқитларидан фойдаланиб	100
Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлайдиган комплекслар: сутни	50
қорамол ва паррандани (утильцеҳларсиз), донли ва мойли экинларни, картошкани, сабзавот ва меваларни	100

Ишлаб чиқариш комплекслари ва уларнинг объектлари	Санитария ҳимоялаш зонаси кенглиги, м
1	2
қорамол ва паррандани (утильцеҳлар билан) жун, мўйнали терилар ва ўсимлик толаларини (зиғирпояни, кунжутни ва бошқаларни)	300 300
Қишлоқ хўжалик машиналари ва автомобилларни таъмирлаш, техника хизмати кўрсатиш ва сақлаш комплекслари	100
Маҳаллий хомашёдан қурилиш материаллари, конструкциялар ва буюмларни тайёрлаш объектлари: қамиш, похол, фибролит, гипсли ва сомонли буюмлар, тупроқли блоклар, ёғоч конструкциялардан бетон ва темир-бетон буюмлар ва конструкциялар, лой ва силикат ғиштдан, сопол ва ўтга чидамли буюмлардан оҳақ ва бошқа боғловчи материаллардан	50 100 300
Қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ва материалларни омборлаш ва сақлаш объектлари: дон омборлари, картошка, сабзавот ва мевалар сақланадиган жойлар тошкўмир, торф, ёғоч материаллари ва ўтинлар, осон ёнадиган ва ёнилғи суюқликлари, дағал хашак, тортилмаган дон ва ўсимлик толасининг сарфланадиган базисли омборлари	50 100
Омборлар: маъданли ўғитлар ва захарли моддалар биргаликда сақланадиган вилоят аҳамиятига эга омборлар катта захирадаги кимёвий моддалар билан фақат маъданли ўғитларни сақлаш учун хўжалик ичидаги омборлар (кам микдордаги маъданли ўғитлар ва захарли моддалар сақланадиган) темир йўл бўйидаги одамларнинг ҳар доим бўлиши билан боғлиқ бўлмаган захарли моддалар ва маъданли ўғитларни биргаликда сақлашга мўлжалланган ҳар қандай мақсаддаги станциялар қошидаги бинолар ва иншоотлардаги омборлар даволаш-профилактика муассасаларигача	500 200 200 200 500
Хўжалик ҳовлилари	50

Вилоятлар	Меҳнатга лаёқатли ёшдаги аҳоли, % ларда	Оиланинг ўртача таркиби, киши
Қорақалпоғистон Республикаси	42,2	5,8
Андижон вилояти	47,0	5,4
Бухоро вилояти	44,7	5,9
Жиззах вилояти	44,3	5,5
Қашқадарё вилояти	43,4	5,8
Навоий вилояти	44,1	5,9
Наманган вилояти	45,4	5,2
Самарқанд вилояти	44,0	5,7
Сурхондарё вилояти	43,8	5,9
Сирдарё вилояти	44,9	5,5
Тошкент вилояти	47,3	5,4
Фарғона вилояти	46,4	5,3
Хоразм вилояти	42,1	6,2
Ўзбекистон Республикаси бўйича	44,58	5,65

Изоҳ: Жадвал маълумотлари лойиҳалаштиришга доир топшириққа кўра аниқлаштирилади.

**Кейс №1 Шаҳарсозликда шаҳар, туман ишлоқ тархий таркибининг
замонавий ҳолати.**

Ўзбекистон Республикаси шаҳар туман ва қишлоқ аҳолиси тарихи давомида хунармандчилик, тадбиркорлик ва дехқончилик билан шуғулланган. Буюк ипак йўли Ўзбекистон ҳудудларидан кесиб ўтган. Шу сабабли Ўзбекистон халқи бошқа дунё халқлари билан мулоқот қилган. 1924 йил Ўзбекистон Республикаси Совет тизимига кирган. 70 йил давомида аграр давлатга айлантирилган. Индустрия Ўзбекистон ҳудуддида яхши ревожлантирилмаган.

Ўзбекистон республикаси аҳолиси 1967 йил 12000 миллион аҳолиси бўлиб, 2400 та қишлоқ аҳоли пунктлари бўлган. 1977 йил Ўзбекистон Республикаси аҳолиси 16400 миллион бўлди. 1990 йил 19.000 миллион чикди.

Юқорида қайт қилинган йиллар давомида Ўзбекистон давлати аграр давлатга айлантирилиб еттирилган қишлоқ хўжалик маҳсулотлари (пахта) бошқа респуликаларга берилган. Ўзбекистонни оғир индустрияси бошқа Республикаларга боғлаб қўйилган.

Муаммо: Мустақиллик эришгамиздан кейин Ўзбекистон қандай йўналиш танлаган? Ўзбекистон Республикаси Мустақилликка эришгач 2009 йил ва 2015 йилларда аҳоли сони қанчага ўсди?

**Кейс №2.Шаҳарсозликда шаҳар, туман ва қишлоқларнинг тоифаланиш
тамойиллари.**

Дастлабки асосий маълумот

-Лойиҳалаштирилаётган қишлоқ фуқоролар йиғини ҳақида умумий маълумотлар аҳоли сони ҳақида охириги 5-10 йиллик ҳақида маълумот олинади.

-Аҳоли сонли динамикаси охириги 5 йиллик маълумот.

-Қишлоқ фуқоролар йиғини оила таркибининг ёши бўйича маълумот.

-Аҳолининг ўсиш таркиби ҳақида маълумот.

-Хўжаликнинг ичидаги аҳолини жойлаштиришнинг ҳозирдаги ҳолати бўйича маълумот.

-Болалар мактабгача муассалар ва мактаблар тизими ҳақида маълумот.

-Маданий, маъмурий жойлаштирилган муасасалар ҳақида маълумот.

- Қишлоқ фуқоролар йиғини ҳудудида жойлашган тиббиёт муассасалари ҳақида маълумот.

- Қишлоқ фуқоролар йиғини ер фонди ҳақида маълумот.

-Мехнат ресурслари ҳақида маълумот.

-Электр тузатиш, трансформатор станциялари, суғориш сисмаси, ичимлик суви, алоқа тизими, телефон станциялари, автомобил йўллари ҳақида маълумот.

Муаммо: Лойиҳалаштирилаётган қишлоқ фуқоролар йиғини ҳақида қандай асосай маълумот тўплаш керак? Лойиҳавий таклифда аҳолини неча йиллик ўсиши ҳисобга олинади?

Кейс №3. Ҳудудий - иерархик тизимининг тақсимланиши шаклланиши.

Аграр-саноат интеграцияси шароитларида қишлоқ хўжалик корхоналари ишлаб чиқариш базаларини ташкил қилиш ва шу жараён билан боғлиқ чуқур ижтимоий ўзгаришлар, бир томондан, ва нафақат истиқболли, балки замонавий шароитларга ҳам зид келувчи шаклланиб улгурган қишлоққа хос жойлашув тузилмаси - иккинчи томондан, шундоқ ҳам ўта мураккаб бўлиб турган мавжуд қишлоқ жойлашуви муаммоларини янада кескинлаштирмоқда. Бу муаммонинг моҳияти шундан иборатки, қишлоқ аҳоли пунктларининг шаклланган тармоқларидаги кўпгина жиҳатлар қишлоқ жойларнинг комплекс тарзда ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш, ишлаб чиқаришнинг ўсиш суръатларини жадаллаштириш ҳамда шаҳар ва қишлоқ аҳолиси учун меҳнат, турмуш ва дам олиш шароитлари ўртасидаги тафовутларни бартараф этишга қаратилган талабларга мос келмайди. Шаклланган жойлашув муаммоларининг мазмуни майда посёлкаларнинг мавжудлиги, марказ ташкил қилувчи марказлар ва транспорт коммуникацияларнинг етишмаслиги ва яхши ривожланмаганлиги каби учта асосий ҳолат мужассамлигида очилиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 04.12.2010 йилги 286 қарорига асосан **“Шаҳар, шаҳар посёлкалари ва қишлоқ аҳоли пунктларининг бош режалари амалга ошириш жараёнларини такомиллаштириш тўғрисида”** қарорининг 3 бандида:

–Қишлоқ фуқаролари йиғинлари ҳудудларининг меъморий – режавий ташкиллаштириш лойиҳасини ишлашда, қишлоқ фуқоралари йиғинидаги ҳар бир қишлоқнинг **бош тарх лойиҳа эскизини ва I навбатда қуриладиган қурилишнинг батафсил режа лойиҳаси** билан биргаликда лойиҳа смета ҳужжатлари ишланади.

Қишлоқнинг бош тарх лойиҳа эскизи ўз ичига оладиган вазифалар:

Шаҳарсозлик кодекси

42 – модда. Аҳоли пунктларининг ҳудудий зоналари

Аҳоли пунктларининг ҳудудларида қуйидаги ҳудудий зоналар бўлинади:

Турар жой зоналари;

Ижтимоий – амалий зоналар;

Ишлаб чиқариш зоналари;

Муҳандислик ва транспортга оид инфратузилмалар зоналари;

Рекреацион зоналари;

Қишлоқ хўжалиги мақсадларида фойдаланиладиган зоналар;

Аҳоли пунктлари ҳудудий зоналарининг чегаралари қизил чизикларни, табиий объектларнинг табиий чегараларини, ер участкаларининг чегаралари ва бошқа чегараларни инобатга олган ҳолда белгиланади.

Бош тарх лойиҳа эскизини ва I навбатда қуриладиган қурилишнинг батафсил режа лойиҳаси.

Шаҳарсозлик нормалари ва қоидалари асосида қишлоқнинг бош тархнинг 5 – 7 йиллик қурилиш, ҳажми I навбатда қурилишнинг батафсил режа лойиҳасига киради. Бундан ташқари инженер инфраструктуралар I навбат қурилишига киради.

Ҳозирги пайтда ишлаб чиқарилаётган ҲМРТ (АПОР) лойиҳаси юқорида қайд этилган Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 04.12.2010 йилги 286 қарор талабига жавоб бермаяпти.

Ушбу масалада мутасадди ташкилотлар хулоса чиқарадилар деган умид билан такдим қиламиз.

Муаммо: Ўзбекистон Республикаси қишлоқ аҳоли пунктларига №286 – қарор асосида ишланган лойиҳалардаги муаммолар. Ўзбекистон Республикаси қишлоқ аҳоли пунктларига №286 – қарор асосида Бош тарх лойиҳаси қандай ишланади? Шаҳарсозлик нормалари ва қоидалари, №286 – қарор асосида I навбат қурилиши қандай белгиланади?

Кейс №4: Тизимни ташкил этувчи марказларнинг турли иерархик даражада ривожланиши.

Ишлаб чиқаришнинг ва, биринчи навбатда, қишлоқ хўжалигидаги ишлаб чиқаришнинг ривожланиши, шунингдек қишлоқ турмушидаги ижтимоий омилларнинг яхшиланиши республикадаги қишлоқ жойлашуви ареалларини етарли даражада сақлаб қолиш имкониятини беради. Аграр-саноат интеграцияси шароитларида эса бу ҳолат ҳам иқтисодий, ҳам ижтимоий жиҳатларда айниқса долзарб ҳисобланади. Аграр-саноат комплекслари кенг ривожланишида мавжуд аҳоли пунктларидаги аҳоли концентрацияси миқёслари умуман ошиб боради. Бу эса, ўз навбатида, кичик қишлоқ аҳоли пунктлари сонининг маълум даражада қисқаришига олиб келади.

Қишлоқ жойлашуви концентрацияси масаласининг долзарблиги ва мураккаблиги кичик қишлоқ аҳоли пунктлари сонининг қисқариш суръатлари жуда паст бўлиб, муаммонинг умумий миқёсига умуман мос келмайди. Биз томондан ўтказилган таҳлил натижалари шуни кўрсатдики, сўнгги 15 йил ичида қишлоқ аҳоли пунктлари сонининг қисқариши бир йилда 0,6% ни ташкил қилган. Таъкилдаш лозимки, бу кўрсаткич охириги йилларда янада пасайган. Лекин, муаммо фақат кичик қишлоқлар сони қисқаришини паст суръатларига тақалмайди, қишлоқ аҳолисининг шаҳарларга кўчиб ўтиши ўта тартибсиз ва нобарқарор эканлиги ҳам салбий таъсирга эга. Агар бир неча йил аввал шаҳарга асосан кичик қишлоқ аҳолиси кўчиб кетаётган бўлса, ҳозир катта қишлоқ аҳоли пунктларидан, баъзида, истиқболли саналган аҳоли пунктларидан ҳам одамлар кўчиб кетаяпти. Йирик қишлоқ аҳоли пунктларидан аҳолининг чиқиб кетиш суръатлари кичик қишлоқлардагига қараганда жадалроқ кечмоқда, сабаби, кичик қишлоқларда қолган аҳолининг аксарият қисми ёши катта фуқаролардан иборатдир.

Ўзбекистон Республикаси аҳоли сони ва унинг 20 йиллик ўсишига асосан жамоа биноларини танлаш ва ҳисоблаш мактабгача ва мактаб ёшидаги болалар, пенсионерлар, уй хўжалигида банд бўлган шахслар, олий ўқув юртлари, техникумлар ва хунар-техника билим юртларининг кундузги бўлимларида ўқийдиган тингловчилардан иборат бўлади.

Ўзи фаолият кўрсатмайдиган аҳоли фоизи муайян объект учун туман статистика органлари маълумотлари бўйича, бундай маълумотлар бўлмаганида

Архитектура

эса - республикадаги ўртача кўрсаткичга тенг бўлган миқдорда - умумий аҳоли сонининг 63% қилиб қабул қилинади.

-Лойиҳалаштирилаётган қишлоқ фуқоролар йиғини ҳақида умумий маълумотлар аҳоли сони ҳақида охириги 5-10 йиллик ҳақида маълумот олинади.

-Аҳоли сонли динамикаси охириги 5 йиллик маълумот.

-Қишлоқ фуқоролар йиғини оила таркибининг ёши бўйича маълумот.

-Аҳолининг ўсиш таркиби ҳақида маълумот.

-Хўжаликнинг ичидаги аҳолини жойлаштиришнинг ҳозирдаги ҳолати бўйича маълумот.

-Болалар мактабгача муассалар ва мактаблар тизими ҳақида маълумот.

-Маданий, маъмурий жойлаштирилган муассалар ҳақида маълумот.

- Қишлоқ фуқоролар йиғини ҳудудида жойлашган тиббиёт муассасалари ҳақида маълумот.

- Қишлоқ фуқоролар йиғини ер фонди ҳақида маълумот.

-Меҳнат ресурслари ҳақида маълумот.

-Электр тузатиш, трансформатор станциялари, суғориш сисмаси, ичимлик суви, алоқа тизими, телефон станциялари, автомобил йўллари ҳақида маълумот.

Ана шу элементлар асосида аҳоли сонининг ҳисоб-китобини қуйидаги формула бўйича белгилаш мумкин:

Муаммо: Қишлоқ фуқоролар йиғинига вилоятдан янги мактаб, боғча, тиббиёт муассасалари, маданий маиший объектлар, спорт майдонлари, савдо объектлари қандай ҳисоб китоблар тақдим этилади? Электр тузатиш, трансформатор станциялари, суғориш сисмаси, ичимлик суви, алоқа тизими, телефон станциялари, автомобил йўллари ҳақида қандай маълумот берасиз? Лойиҳавий қишлоқда меҳнат ресурслари қандай ҳисобланади?

Кейс №5: Шаҳар ва қишлоқ фуқоролари йиғинлари ривожланишини ижтимоий - иқтисодий йўналиши ва лойиҳаси.

Аҳолини хўжалик ичидаги жойлашувини таркибига шаҳарлар, посёлкалар, қишлоқ аҳоли пунктлари ва бошқа жойлашув бирликлари кирган жойлашув тизимининг бир қисми сифатида ташкил қилиш лозим.

Қишлоқ хўжалик корхонаси ҳудудидаги аҳоли пунктлари тармоғини қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришни ҳудудий ташкил этилиши билан мувофиқ тарзда шакллантириб, меҳнат алоқалрининг оптимал шароитларини таъминлаш зарур.

Қишлоқ аҳоли пунктлари тармоғини тартибга солиш, улардаги қурилиш ҳажмлари ва турларини белгилаш мақсадида уларни тоифаларга ажратиш лозим.

Қишлоқ аҳоли пунктларининг тоифаси	Аҳоли сони, киши
Йирик	3000-5000 ва кўпроқ
Катта	1000 дан 3000 гача
Ўрта	200 дан 1000 гача

Хўжалик ичидаги жойлашув тизимини такомиллаштириш қуйидаги принциплар асосида амалга оширилиши лозим:

- тарихий қарор топган аҳоли пунктларини, уларнинг истиқболдаги функцияларини ҳисобга олган ҳолда, имкон қадар сақлаб қолиш;

- марказий аҳоли пунктлари: хўжаликлар марказлари, ишлаб чиқариш бўлинмалари, фермер хўжаликлари ва кўрғончаларни белгилаб бериш;

- коммуникациялар ва асосий (марказий) посёлкалар—ишлаб чиқариш ва маданий-маиший объектлар жамланган жойлар атрофига қишлоқларни гуруҳлашни такомиллаштириш йўли билан қишлоқлараро алоқаларни кучайтириш воситасида ягона жойлашув тизимини шакллантириш;

- жойлашув тузилмасини шакллантириш бўйича реконструкция чоратадбирларини амалга ошириш кетма-кетлигини белгилаш;

- меҳнат ва маданий-маиший алоқалар йўналишларини белгилаш;

- меҳнаткашларнинг иш жойлари-га қатнаши учун энг кам вақт сарфланагини, шунингдек, аҳолига маданий-маиший хизмат кўрсатишни ривожлантириш ва улар дам олиши учун қулай шарт-шароитларни таъминлаш;

- амалдаги санитария-гигиена, табиатни муҳофаза қилиш ва бошқа меъёрлар ҳамда талабларга риоя қилиш;

- янги қишлоқ аҳоли пунктларини қуриш учун ҳудуд 2-3 та майдонча учун табиий ва санитария-гигиеник характеристикалари, улар ўзлаштирилишининг техник-иқтисодий кўрсаткичлари, жумладан қишлоқ хўжалик ерларни муомаладан чиқариш билан боғлиқ йўқотишлар ҳисобга олинган таҳлил ва таққослашлар асосида танланиши лозим;

Янги қурилиш учун реконструкция амалга оширилаётган шароитларда ички ҳудудий захиралар: бўш ерлар ва эски иморатлар билан банд майдонлар, аҳоли истиқомат қилиш жойларидан ишлаб чиқариш бинолари чиқарилганидан кейин бўшаган ер участкалари, хўжалик мақсадларида фойдаланилганидан сўнг тартибга солинган (рекультивация қилинган карьерлар, суғориш ва дренаж тармоқларини тартибга солинишидан кейин тупроқ билан тўлдирилган ҳандақ ва траншеялар); муҳандислик тайёргарликдан ноқулай ҳолатга келган ерлардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Жойлаштиришнинг маҳаллий тизимарини қишлоқ аҳоли пунктлари ва фаолиятнинг ҳудудий турларини ривожлантириш билан боғлиқ шакллантириш шаҳар ва қишлоқ аҳоли пунктларининг ўзаро боғлиқликда ривожлантириш масаласини ҳал қилишга, шунингдек бу каби ривожланишнинг аниқ шаҳарсозлик шакллари яратилишига ёрдам беради.

Маъмурий туманларда қишлоқ аҳоли пунктлари ривожланишидаги асосий йўналишларни ва мувофиқ хўжалик инфратузилмаларининг ҳудудий ташкил этишнинг ўзига хос хусусиятларини ўрганиш ва таҳлил қилиниши жойлаштиришнинг маҳаллий тизимларидаги функционал ва режали тузилмалари шаклланишидаги қуйидаги муҳим жиҳатларини очиб бермоқда:

жойлаштиришнинг маҳаллий тизимларини шакллантириш жараёнида аҳоли пунктлари-марказларнинг тузилма ташкил қилувчи роли ва аҳамияти кучайиб борапти, бу ҳолат маъмурий туман аҳолисининг аксарият қисми маҳаллий

марказга жамланишида ифодаланади.

Шаклланаётган тизим доирасида жойлашувнинг худудий ва функционал жиҳатдан бирлаштириб лойиҳа хужжати ишланади.

Қишлоқнинг бош тарх лойиҳа эскизи ўз ичига оладиган вазифалар: (Эскиз Лойиҳаси), (ГП) *Шаҳарсозлик кодекси_42*–модда. Аҳоли пунктларининг худудий зоналари.

Аҳоли пунктларининг худудларида куйидаги худудий зоналар бўлинади:

Турар жой зоналари;

Ижтимоий – амалий зоналар;

Ишлаб чиқариш зоналари;

Муҳандислик ва транспортга оид инфратузилмалар зоналари;

Рекреацион зоналари;

Қишлоқ хўжалиги мақсадларида фойдаланиладиган зоналар;

Аҳоли пунктлари худудий зоналарининг чегаралари қизил чизиқларни, табиий объектларнинг табиий чегараларини, ер участкаларининг чегаралари ва бошқа чегараларни инобатга олган ҳолда белгиланади.

Муаммо: Қишлоқ аҳоли пунктларининг “Бош режа ” схемасини ишлаш худудларнинг бир-бирга боғлиқлиги нимадан иборат бўлади? Қишлоқнинг бош тарх лойиҳа эскизи ўз ичига оладиган вазифалар қўйилган? Аҳоли пунктларининг худудларида куйидаги худудий зоналар бўлинади? Қишлоқ аҳоли пунктларининг “Бош режа ” схемасима ишлашда транспорт тизими қандай ишланади?

Кейс №6: Қишлоқ фуқоролар йиғинлари худудларини замонавий тизимининг кўриниши.

Бозор муносабатлари шароитида қурилишнинг ҳар хил типларини:

кўрғонлар, кам қаватли, зич жойлаш-тирилган, текис худудларда ва мураккаб рельефли участкаларда қуриладиган уй-жой тузилмаларини қўлланиш лозим; бунда уй-жой қурилиши қулай уй-жой муҳитини шакллантиришнинг кўп турдаги талаблари-га (шаҳарсозлик, демографик, табиий-иқлим, эстетик) жавоб бериши керак. Қишлоқдаги манзилгоҳларда уй-жой қури-лишининг элементлари таркиби, миқдорла-ри ва меъморий режалаштирилиши ва ташкил этилиши оилаларнинг функционал-маиший жараёнлари, жамоанинг қўшничи-лик муносабатлари (маҳалла) ва ижтимоий уюшмаларнинг бошқа турлари билан белгиланади.

Уй-жой қурилиши ҳажмлари аҳолининг ҳисоб-китоб қилинган сони асосида ҳар бир посёлка бўйича уй-жой фондининг ҳозирги аҳолини ҳисобга олиб белгилана-ди, биринчи навбатда қуриладиган уй-жой бинолари номенклатураси таклиф қилинади.

Уй-жой худудлари ва қишлоқдаги тураржойларнинг ҳозирги аҳолини баҳолаш куйидаги жиҳатларга тегишли бўлади:

- уй-жой худудларининг санитария-гигиена хусусиятлари;

- тураржойнинг анъанавий типи ва қурилиш тамойиллари (аҳолининг миллий-маиший ўзига хос хусусиятлари ва унинг ранг-баранг маданий анъаналари, қишлоқдаги қурилишнинг моддий-техника базаси, муҳандислик таъминоти даражаси);

- томорқадаги ернинг мавжудлиги.

Тураржой юксак эстетик талаб-ларга, миллий анъаналарга, турли контингентларни уларнинг маиший эҳтиёжларини ҳисобга олиб жойлаштиришнинг демогра-фик талабларига мувофиқ бўлиши лозим. Ҳар бир тураржой биноси силуэтининг яқ-қол намоён бўлиб турган якка тартибдалиги, мароми ва ранглар жилосига эга бўлиши, уйнинг ҳар хил иқлимли зоналарда (I - саҳролар таъсиридаги текисликдаги туман-лар; II - тоғлар этакларидаги воҳалар, водийлар ва қулай ландшафтли-иқлимли шароитга эга тоғ туманлари; III - тоқ тепаларидаги, экстремал қишки шароитларга эга туманлар) жойлашишига қараб миллий анъанавий ёзги хоналар: айвон, қошқарча, уй-айвон, долан, болахона, пешайвон ва бошқалар кенг қўлланилиши керак.

Ўзбекистоннинг минтақавий шарт-шароитлари тақозо этадиган ва тураржойнинг шакллантирилишига таъсир кўрса-тадиган барча талаблар тобора ривожланиб бораётган бозор иқтисодиёти ва тураржойга мулкчиликнинг ҳар хил шакллари билан мужассам ҳолида кўриб чиқилиши лозим. Ўз участкасида якка тартибдаги меҳнат фаолияти юритиш имкониятларига эга бўладиган тураржой бинолари типлари тавсия қилинади: устанинг уйи (сопол, ёғоч-тахта, металл, ип-газламалар, гиламлар ва шу кабилар); кичик ва олисда жойлашган қишлоқлардаги бошланғич мактаб ўқитувчиси уйи;

тиббий пункт, лаборатория ва дорихонага эга шифокорнинг уйи; оилавий болалар боғчасига эга уй; новвойхона, чойхона, дўкон, маиший хизматлар кўрсатиш пунктига эга уй; фермернинг уйи ва ҳоказо.

Тураржой ва жамоатчилик бино-лари ўртасидаги масофани куёш нури тушиб турадиган жойлар мавжудлиги ва ёритилганлик, асосий тураржой хоналари ва томорқадаги участкаларнинг кўздан пана-роқ бўлишини ҳисобга олиб, шунингдек, ёнғинга қарши кураш талабларига мувофиқ тарзда энг кам қилиб қабул қилиш лозим. (Республика меъёрлари чиққунига қадар ҚМҚ 2.07.01-94 «Шаҳарсозлик режалашти-риш ва қуриш» 12-илова, ҚМҚ 2.08.01-94 «Тураржой бинолари», ҚМҚ 2.10.01-96 «Қишлоқ хўжалик корхоналарининг бош режалари», СНиП 2.11.03-93).

Ўзбекистон Республикаси кодексига асосан бозор муносабатлари шароитида қурилишнинг ҳар хил типларини:

кўрғонлар, кам қаватли, зич жойлаштирилган, текис ҳудудларда ва мураккаб рельефли участкаларда қуриладиган уй-жой тузилмаларини қўлланиш лозим; бунда уй-жой қурилиши қулай уй-жой муҳитини шакллантиришнинг кўп турдаги талаблари-га (шаҳарсозлик, демографик, табиий-иқлим, эстетик) жавоб бериши керак. Қишлоқдаги манзилгоҳларда уй-жой қури-лишининг элементлари таркиби, микдорлари ва меъморий режалаштирилиши ва ташкил этилиши оилаларнинг функционал-маиший жараёнлари, жамоанинг қўшничи-лик муносабатлари (маҳалла) ва ижтимоий уюшмаларнинг бошқа турлари билан белгиланади.

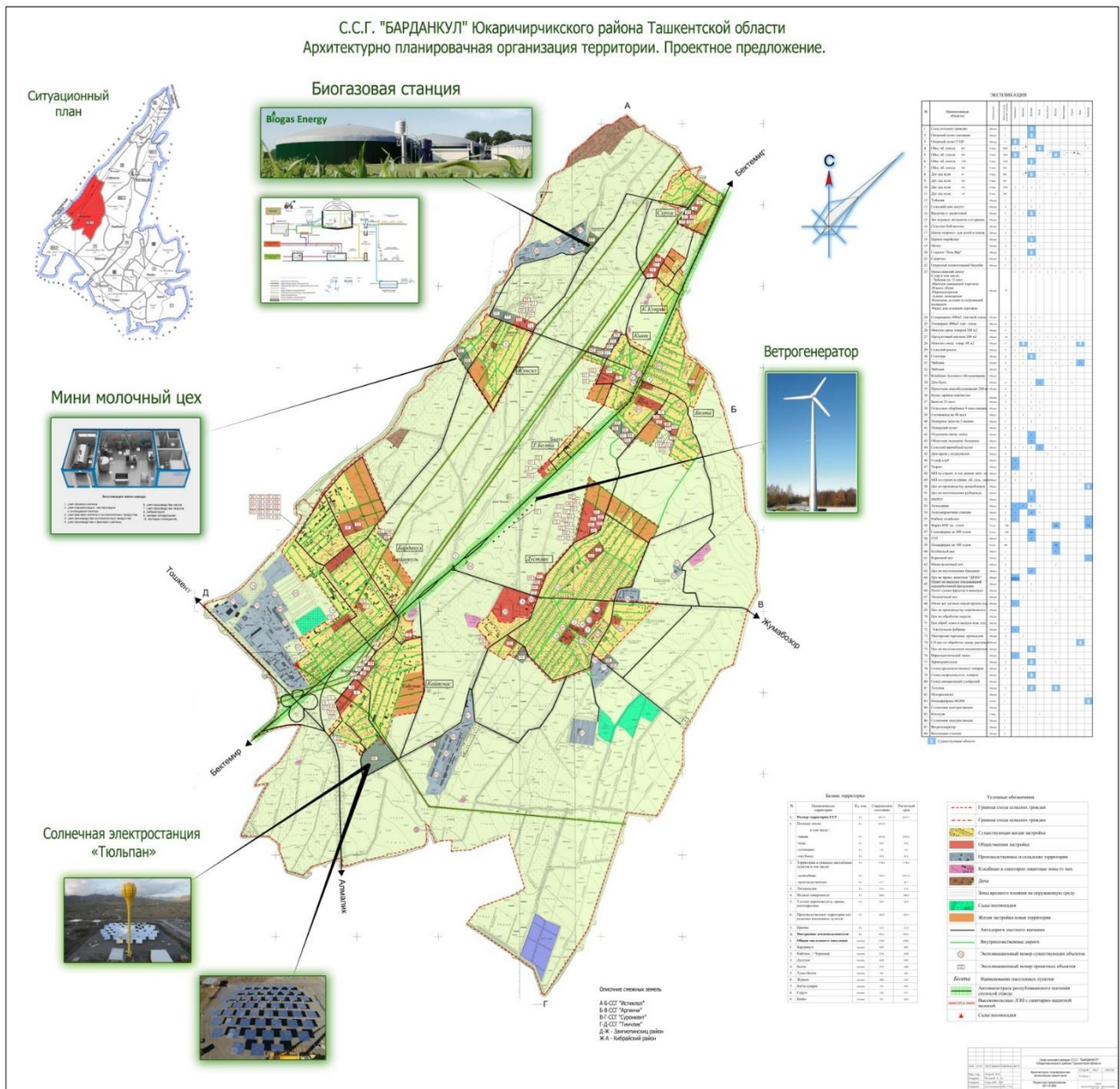
Муаммо: Қишлоқ фуқоролар йиғини оқсоқолига ҚФЙ таркибига кирган қишлоқ аҳолиларидан якка тартибда уй жой қурилишга руҳсат сўрашган. Хоналар сони, истиқомат қилувчилар сони ва 1 одамга тўғри келувчи умумий майдон кўрсаткичлари билан берилган хонадонларнинг комфортлик (шарт-шароитларининг қулайлиги) класси қандай ҳисобга олиб ер ажратилади? Қурилиш-иқлимий минтақаларнинг тавсифномаси ва минтақаларнинг табиий-иқлимий шароитларини ҳисобга олган ҳолда уй-жой биноларини лойиҳалаш

Архитектура

бўйича қандай талаблар қўйилади? Кичик қишлоқлар жамоа марказларини ташкиллаштиришда қишлоқ ўз участкасида яқка тартибдаги меҳнат фаолияти юритиш имкониятларига эга бўладиган тураржой жамоа биноларини қирилишига рухсат сўралган жумладан: устанинг уйи (сопол, ёғоч-тахта, металл, ип-газламалар, гиламлар ва шу кабилар); кичик ва олисда жойлашган қишлоқлардаги бошланғич мактаб ўқитувчиси уйи; тиббий пункт, лаборатория ва дорихонага эга шифокорнинг уйи; оилавий болалар боғчасига эга уй; новвойхона, чойхона, дўкон, маиший хизматлар кўрсатиш пунктига эга уй; фермернинг уйи ва ҳоказо қурилиш мумкинми?

Кейс №7: Тошкент вилояти, юқори чирчиқ тумани, “Барданкўл” қишлоқ фуқаролар йиғини лойиҳаси.

Қишлоқ аҳоли пунктларини қисқа муддатларда ва кам харажатлар билан, яқка тартибдаги уй-жой қурилиши ривожланишини, қишлоқ инфратузилмасини яхшилашни ҳисобга олган ҳолда шаҳарсозлик ҳужжатлари билан таъминлаш учун бош режаларни “доналаб” ишлаб чиқишдан қишлоқ фуқаролар йиғини худудини меъмарий-режали ташкиллаштириш (ҲМРТ) бўйича комплекс лойиҳасини ишлаб чиқишга ўтиш зарур. Ушбу лойиҳада қишлоқ фуқаролар йиғини худудидаги барча қишлоқ аҳоли пунктларининг схематик бош режалари ишлаб чиқилади, ер ресурсларидан оқилона фойдаланиш, уй-жой фонди, ижтимоий ва муҳандислик инфратузилма масалалари ҳал қилинади.

ҲМРТ лойиҳаси—комплекс шаҳарсозлик ҳужжати бўлиб, ҳар бир аҳоли пунктнинг ривожланиш истиқболлари ечими учун асос бўлиб хизмат қилади. У қишлоқ фуқаролар йиғини ёки қишлоқ хўжалик корхонасининг бутун худуди,

Архитектура

жумладан қишлоқ аҳоли пунктлари, ишлаб чиқариш ҳудудлари, муҳандислик иншоотлари участкалари, қишлоқ хўжалик ерлари ва ш.к. учун ишлаб чиқилади. Бу ҳужжат ижтимоий-иқтисодий зарурати тасдиқланмаган объектлар қурилишини истисно қилади ва, ниҳоят, қишлоқ фуқаролар йиғини ҳудудининг меъморий-режали ташкиллаштириш лойиҳаси ушбу йиғин ҳудудида жойлашган барча қишлоқ аҳоли пунктларининг бош режаларини ишлаб чиқишдан арзонроқдир.

Муаммо: ҲМРТ лойиҳаси қандай комплекс шаҳарсозлик ҳужжати ҳисобланади, лойиҳани қайси ташкилот тасдиқлаб беради? ҲМРТ лойиҳаси қандай комплекс шаҳарсозлик ҳужжати аҳолини 20- йиллик ўсишини ҳисобга оладими? Йўл муҳандислик тармоғи қишлоқларнинг чегараси қандай ечим топилиши керак? Ишлаб чиқариш объектлари ва фермер хўжалиқларининг хўжалиқлар ичидаги тармоғини шакллантириш қандай амалга оширилади?

Кейс №8: Қишлоқ аҳоли пунктларини функционал –тизимли элементларнинг меъморий-лойиҳавий ташкил этилиши.

Тасдиқланган эскиз-клаузурани таёрлаш жадвалда келтирилган масштабларда лойиҳа ишланади:

№	График материаллар рўйхати	Қишлоқ аҳоли пунктларини график материалларнинг масштаблари	
		Қишлоқ аҳолиси 5000 мингдан кичик	Қишлоқ аҳолиси 5000 мингдан катта
1	2	3	4
1	Қишлоқ фуқаролар йиғининг туман, вилоят бўйича жойлашуви	1:10000 1:25000	1:100000 1:50000
2	Қ.Ф.Й. қишлоқларнинг замонавий ҳолати	1:2000 1:5000	1:10000 1:25000
3	Қишлоқ аҳоли пунктларини режалаштириш (АПӨТ) лойиҳасининг	1:2000 1:5000	1:10000 1:25000
4	Қ.Ф.Й. қишлоқларининг бош тарх лойиҳа эскизлари	1:2000 1:5000	1:5000 1:4000
5	“Бош режа” лойиҳа асосида I навбатдаги қурилишнинг схематик режаси .	Масштаби ихтиёрий	
6	Тушунтириш хати		
	а) замонавий ҳолати б) лойиҳавий таклиф ҳолати		

Юқорида қайт этилган масштабда қишлоқ фуқаролар йиғини ташкиллаштириш лойиҳа эскиз ишланади, лойиҳада қишлоқларнинг замонавий ҳолати ва лойиҳавий таклифлар эскиз лойиҳада тўлиқ кўрсатилиб ўтилади

Лойиҳа эскиз таклифида иловада-1 кўсатилган талабларга жавоб бериши керак

Қишлоқ фуқаролари йиғинларини ҳудудларини меъёрий режавий ташкиллаштириш (ҲМРТнинг асосий мазмуни)

I чи босқич лойиҳаси
ҲМРТ лойиҳаси

II чи босқич лойиҳаси
Ишчи ҳужжат лойиҳаси

Қишлоқ аҳоли пунктларини бош тархи Бош тархнинг элементлари
эскиз лойиҳаси (ЭЛ)

Батафсил режа лойиҳаси (БРЛ)

Муаммо: ҲМРТ лойиҳаси қандай комплекс шаҳарсозлик ҳужжати ҳисобланиб қайси масштабда ишланади? ҲМРТ лойиҳаси қандай комплекс шаҳарсозлик ҳужжатида батафсил режа лойиҳаси қандай ишланади? Йўл муҳандислик тармоғи қишлоқларнинг чегараси қандай ечим лойиҳаси қайси қисмида ишланади?

Кейс №9: Қишлоқ бош тархини ишлаш. “Бош режа” лойиҳа асосида I-навбатдаги қурилиш асослари.

Аҳоли сони ва унинг 20 йиллик ўсишига асосан турар-жой бинолари жамоат биноларини танлаш ва ҳисоблаш.

Бош тарх лойиҳа эскизини I-навбатда қуриладиган қурилишнинг батафсил режа лойиҳаси. Шаҳарсозлик нормалари ва қоидалари асосида қишлоқнинг бош тархнинг 5–7 йиллик қурилиш, ҳажми I-навбатда қурилишнинг батафсил режа лойиҳаси қилинади. (БРЛ), (ПДП)

Инженер инфраструктуралар I-навбат қурилиши ва режавий қурилиш биргаликда яхлид амалга оширилади.

Муаммо: ҲМРТ лойиҳаси қандай комплекс шаҳарсозлик ҳужжати бўлиб Вазирлар Маҳкамасини қайси қарориди қайт этилган? ҲМРТ лойиҳасида I-навбатда қурилишини неча йил ўз ичига олади? Йўл муҳандислик тармоғи қишлоқларнинг, I-навбатда қурилишида қандай ечим топилади?

Лойиҳавий таклиф

Кейс №10 Янги иш жойларини ташкиллаштириш ва ишлаб худудини шаклланиши. АПОТ лойихасида “бош режада” якка тартибда турар-жой курилишининг асослари ва унинг ривожланиши.

Бозор муносабатлари шароитида курилишнинг ҳар хил типларини: кўрғонлар, кам каватли, зич жойлаш-тирилган, текис худудларда ва мураккаб рельефли участкаларда куриладиган уй-жой тузилмаларини қўлланиш лозим; бунда уй-жой курилиши қулай уй-жой муҳитини шакллантиришнинг кўп турдаги талаблари-га (шаҳарсозлик, демографик, табиий-иқлим, эстетик) жавоб бериши керак. Қишлоқдаги манзилгоҳларда уй-жой курилишининг элементлари таркиби, миқдорлари ва меъморий режалаштирилиши ва ташкил этилиши оилаларнинг функционал-маиший жараёнлари, жамоанинг қўшничи-лик муносабатлари (маҳалла) ва ижтимоий уюшмаларнинг бошқа турлари билан белгиланади. Уй-жой худудлари ва қишлоқдаги тураржойларнинг ҳозирги аҳволини баҳолаш қуйидаги жиҳатларга тегишли бўлади:

- уй-жой худудларининг санитария-гигиена хусусиятлари;
- тураржойнинг анъанавий типи ва курилиш тамойиллари (аҳолининг миллий-маиший ўзига хос хусусиятлари ва унинг ранг-баранг маданий анъаналари, қишлоқ-даги курилишнинг моддий-техника базаси, муҳандислик таъминоти даражаси);
- томорқадаги ернинг мавжудлиги.

Тураржой юксак эстетик талаб-ларга, миллий анъаналарга, турли контингентларни уларнинг маиший эҳтиёжларини ҳисобга олиб жойлаштиришнинг демографик талабларига мувофиқ бўлиши лозим. Ҳар бир тураржой биноси силуэтининг яқ-қол намоён бўлиб турган якка тартибдалиги, мароми ва ранглари жилосига эга бўлиши, унинг ҳар хил иқлимли зоналарда (I - саҳролар таъсиридаги текисликдаги туманлар; II - тоғлар этакларидаги воҳалар, водийлар ва қулай ландшафтли-иқлимли шароитга эга тоғ туманлари; III - тоқ тепаларидаги, экстремал қишқи шароитларга эга туманлар) жойлашишига қараб миллий анъанавий ёзги хоналар: айвон, қошқарча, уй-айвон, долан, болахона, пешайвон ва бошқалар кенг қўлланилиши керак.

Тураржой ва жамоатчилик бинolari ўртасидаги масофани қуёш нури тушиб турадиган жойлар мавжудлиги ва ёритилганлик, асосий тураржой хоналари ва томорқадаги участкаларнинг кўздан пана-роқ бўлишини ҳисобга олиб, шунингдек, ёнғинга қарши кураш талабларига мувофиқ тарзда энг кам қилиб қабул қилиш лозим. (Республика меъёрлари чиққунига қадар ҚМҚ 2.07.01-94 «Шаҳарсозлик режалашти-риш ва қуриш» 12-илова, ҚМҚ 2.08.01-94 «Тураржой бинolari», ҚМҚ 2.10.01-96 «Қишлоқ хўжалик корхоналарининг бош режалари», СНиП 2.11.03-93).

Муаммо: АПОТ лойихасида “бош режада” якка тартибда турар-жой курилишининг замонавий ҳолати қандай баҳоланади? Мавжуд якка тартибдаги турар-жой бинolari зилзила бардошлиги, уй-жой худудларининг санитария-гигиена хусусиятлари қандай баҳоланади. Мавжуд якка тартибдаги турар-жой бинolarини реконструкция давомида намунавий қишлоққа ўтказиш учун қандай ишлар олиб боришимиз керак?

VI. МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМ МАВЗУЛАРИ

1. Ўзбекистон Республикаси шаҳар, туман ва қишлоқ ҳудудларини архитектура-лойиҳавий ташкил этишни замонавий ҳолати. Қишлоқ аҳоли пунктларинг лойиҳалаш асоси бўлган қишлоқ ҳақидаги дастлабки асосий маълумотларни чуқур таҳлил қилиш керак.

Қишлоқ аҳоли пунктларини режалаштириш ҳақида тушунча ҳудудларга бўлиниши, қишлоқ аҳоли пунктларинг 20 йилликўсиш ҳисобланади ва 1 - навбатда қуриладиган объектларнинг ҳисобида жамоа марказларин бўлиниши, хизмат кўрсатиш доираси асосида ишлаб чиқариш ҳудудларини киради. Мавзу асосида қилинаётган лойиҳа ишини инфратузилмаси замонавий ҳолатини ўрганиб янги лойиҳа тайёрлашда йўл, маиший хизмат кўрсатиш объектлари, мактабгача мактаб бинолари жойлаштирилади. Мавзу асосида қилинаётган лойиҳалар билан танишиш.

Қишлоқ аҳоли пунктларини Кўкаламзорлаштириш ва дам олиш масканлари. Транспорт схемаларини ўрганиш. Жамоа биноларни ҳисоблаш. Марказ тузишга объектларни ташкиллаштириш.

2. Функционал зоналарга ажратиш, ўзида турар-жой, хўжалик, чиқиш қисмларига ажратиш, турар-жой майдонлари, регионал турар жой гуруҳларига бўлиш, турар-жой қурилмаларини кўкаламзор зоналар билан ўралади. Мустақил таълим ташкил этиш буйича кафедра профессор ўқитувчилари томонидан услубий кўрсатма ва лойиҳалаш буйича топшириқ тавсиялар ишлаб чиқилади. Шунингдек дарслик ва ўқув қўлланмалар асосида тингловчиларни лойиҳалашга бўлган ижодий фикрлашга, ғояга эришиш мақсадида тарқатма материаллардан фойдаланиш.

Тасвирий воситалар билан таништириш, ғоя устида ишлаш орқали тингловчиларни лойиҳалашга бўлган билимини ошириш ва бошқалар тавсия этилади. Мустақил таълимнинг мақсади тингловчиларни мустақил ижодий архитектуравий лойиҳага ишлаш қобилиятини ривожлантириш, олган назарий билимларини қўллашда амалий кўникмалар ҳосил қилишдир. Мустақил таълим мавзулари бевосита лойиҳа тадқиқот ташкилотларида бажариладиган лойиҳа ишларига боғлиқ ҳолда берилади.

№	Машғулотнинг номи ва қисқача мазмуни
1.	Ўзбекистон Республикаси шаҳар, туман ва қишлоқлар аҳоли пунктларини замонавий ҳолати.
2.	Қишлоқ аҳоли пунктларини режалаштириш ҳақида тушунча
3.	Ўзбекистон Республикаси шаҳар, туман ва қишлоқларда инфратузилмасининг замонавий ҳолати.
4.	Ўзбекистон Республикаси шаҳар, туман ва қишлоқларда инфратузилмасининг лойиҳавий таклифи.
5.	Ўзбекистон Республикасидан ўтадиган давлатлар аро, транспортлар шаҳар, туман ва қишлоқ аҳоли пунктларидаги роли.
6.	Ўзбекистон Республикасидан ўтадиган вилоятлар, қишлоқ фуқоролар аро, транспортлар шаҳар, туман ва қишлоқ аҳоли пунктларидаги роли.

7.	Аҳоли сони ва унинг 20 йиллик ўсишига асосан жамоат биноларини танлаш ва ҳисоблаш.
8.	Ўзбекистон Республикасида турар-жой биноларининг вилоятлар бўйида шаклланиши ва тамойиллари.
9.	Ўзбекистон Республикасида шаҳар ва қишлоқларда жамоат биноларининг шаклланиши ва тамойиллари.
10.	Қишлоқ аҳоли пунктларининг мактабгача мактаб ва тиббий жамоа биноларининг ташкиллаштириш тамойиллари.
11.	Шаҳар ва қишлоқда спорт иншоотларини ташкиллаштириш бўйича давлат дастури тўғрисида маълумотлар асосида шаҳарсозлик ҳужжатларини яратилиши.
12.	Шаҳар ва қишлоқларни таъмирлашда транспорт инфраструктураси элементларини ва ландшафтни ташкил этишни мукамаллаштириш.
13.	Атроф муҳит муҳофаза қилишда доир тадбирлар. Шаҳарсозлик экология ва табиий захиралардан оқилона фойдаланиш, атмосфера ҳавоси, сув, тупроқ, ер ости бойликлари ва ўсимликларни муҳофаза қилиш. Шовқин, вибрациялар, электр магнит майдонлар ва радиациядан ҳимоя қилиш.
14.	Мухандислик ускуналари замонавий тармоқларини қўллаш. Ўзбекистон Республикасида турар-жой биноларининг вилоятлар бўйида шаклланиши ва тамойилларида муҳандислик инфратузилмаси (электр энергия, сув таъминоти ва канализация, иссиқ ва газ таъминоти, алоқа, радио эшиттириш ва телекўрсатув).
15.	Маданий-маиший хизмат кўрсатиш муассасалари ва корхоналари тармоғини ташкил қилиш тамойиллари.
16.	Шаҳар, туман ва қишлоқлар аҳоли пунктларини кўкаламзорлаштириш ва дам олиш масканлари.
17.	Ўзбекистоннинг тарихий шаҳарларининг шаҳарсозлик хусусиятлари.
18.	Дунё шаҳарларини таъмирлада ижодий изланишлар, лойиҳалардан мисоллар. Замонавий шаҳар ва қишлоқларнинг таркибий ва функционал ўзгаришида урбанизациянинг таъсири.
19.	Шаҳарсозликда шаҳар ва қишлоқларда янги иш жойларини ташкил қилишнинг тамойиллари (қўшимча иш ўринларини ташкил қилиш).
20.	Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришнинг ҳудудий ташкил этиш, деҳқон ва фермер хўжаликларини ташкиллаштириш ва юритиш.
21.	Шаҳар ва қишлоқ фуқоролар йиғини жойларда ўзини ўзи бошқариш системаси бўлиб, маҳаллий ҳудудга жойлашиш принципи.
22.	Тарихий шаҳарларда туризмни ривожлантириш.
23.	Шаҳарсозликда қишлоқ аҳоли пунктларида агротуризм ташкиллаштириш.
24.	Шаҳарсозлик шаҳар ва қишлоқларда муқобил энергиясидан самарали фойдаланиш ва ташкил қилиш.
25.	Шаҳарсозлик шаҳар бош тархи лойиҳаси ишланишини ва ҳаётга тадбиқ қилиш.
26.	Қишлоқ аҳоли пунктларини ривожлантириш мақсадида ҳар бир аҳоли

	пунктини ривожланиш истиқболининг ҳал қилишниши асоси ҳисобланган комплекс шаҳарсозлик ҳужжатининг асосий мақсади.
27.	Қишлоқ фуқоролар йиғини маҳаллий тақсимлаш тизмининг шаҳарсозликдаги омиллари.
28.	Шаҳарлар ва қишлоқларнинг таъмирлаш вазифалари ва методикаси.
29.	Шаҳар ва қишлоқ ривожланишининг ижтимоий-иқтисодий, техникавий ва бошқа талабларига мос ҳолда шаҳарларни таъмирлаш аҳамияти.
30.	Шаҳар ва қишлоқнинг иқтисодий базасини таъмирланиши ва ривожланиши.

Термин	Ўзбек тилидаги шарҳи	Инглиз тилидаги шарҳи
Қишлоқ фуқаролари йиғини ҳудудини меъморий режаси ва ташкил этиш лойиҳаси	Аҳолининг яшаш шароитларини яхшилашни таъминлашни, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини янада ривожлантиришни, атроф муҳитни муҳофаза қилишни, табиий, одам ва моддий ресурслардан самарали фойдаланишни, рекреация хизмати ва мавжуд ресурсларни ривожлантиришни таъминлайдиган қишлоқ аҳоли пунктларининг режаси тузилмасини, тўла қимматли архитектура қиёфасини яратган ҳолда қишлоқ фуқаролари йиғини ҳудудини комплекс ривожлантириш ва зоналаштиришдан иборат асосий шаҳарсозлик вазифалари ечимларини назарда тутувчи комплекс шаҳарсозлик ҳужжати. Қишлоқ аҳоли пунктлари истиқболли ривожланишини таҳлил қилган ҳолда ҳисобланган 10-15 йил учун белгилаб беради.	To improve the living conditions of the population will ensure the further development of agricultural production, environmental protection, natural resources, human and material resources to ensure the development of recreational services and the efficient use of available resources planned structure of the population, the territory of the countryside has created a valuable architectural appearance comprehensive development and zonalashtirishdan main urban functions are providing solutions to complex urban planning document. Using a prospective analysis of the development of the rural settlements of 10-15 years for the general population.
Қурилишнинг биринчи навбати кўрсатилган бош режа схемаси	Асосий ғоялар, асослар ҳамда иншоотлар ва тармоқларни (сув таъминоти, канализация, иссиқлик таъминоти, газ таъминоти, электр таъминоти, ирригация, алоқа), қурилиш объектининг фойдаланишга топширилганидан кейин лойиҳада кўзда тутилган хизматларни кўрсатишни таъминлайдиган бинолар, иншоотлар гуруҳидан иборат қисмини жойлаштириш бўйича ишлар кетма-кетлигини изоҳлаб берувчи қабул қилинган ечимлар келтирилган график тасвир.	The basic ideas, principles and structures and networks (water supply, sewerage, heat supply, gas supply, power supply, irrigation, communication), the construction of the object of providing the services envisaged in the project after the launch of buildings, construction work on the part of the group of art solutions adopted to explain the sequence of graphic images.
Қишлоқ аҳоли пунктининг чегараси	Қишлоқ аҳоли пункти ерларини бошқа тоифага мансуб ерлардан ажратиб турувчи ташқи чегара.	Rural settlements land belonging to other categories of land that separates the external border.
Ер участкаси	Белгиланган чегарага, майдонга, манзилга, ҳуқуқий мақомга ва ер кадастри ҳамда давлат рўйхатидан ўтиш ҳужжатларида акс эттириладиган бошқа тавсифларга эга бўлган ер майдонинг бир қисми.	Fixed boundary, area, location, legal status and state registration of the land and the characteristics reflected in the other part of the land area.
Умумий фойдаланиладиган ҳудудлар	Исталган шахслар томонидан чекланмаган тарзда фойдаланиладиган ҳудудлар, жумладан даҳалар, майдонлар,	Any restrictions in areas used by individuals, including Dahab, squares, streets and much more in regions outside of the narrow

	кўчалар ташқарисидаги ва даҳалар ичидаги худудлар – тор кўчалар ва хиёбонлар.	streets and alleys;
Қурилишни тартибга солиш чизиқлари	Қизил чизиклардан ёки ер участкаси чегараларидан ажратган ҳолда бинолар, қурилмалар ва иншоотларни жойлаштиришда белгиланадиган ва лойиҳалаштирилаётган бино, иншоотларнинг ташқи контурлари жойлашишини кўрсатиб берувчи қурилиш чегаралари.	Red stripes separated by the borders of the land or buildings, equipment and facilities, the placement and design of the building, determined the limits of a device showing the location of the outer edge.
Якка тартибдаги уй-жой қурилиши объектлари	Алоҳида ёки бирлаштирилган, битта оила яшаши учун мўлжалланган муайян ер участкасида жойлашган бир-икки қаватли турар-жой бинолари.	Separately or combined, single family residence designed for a specific plot of land located in a two-storey residential building.
Бирлаштирилган турар-жой бинолари.	Ҳар бири битта оила яшаши учун мўлжалланган, кўшни блок ёки кўшни блоklarга чиқиш йўли бўлмаган умумий девор (деворлар)га эга бир нечта блоklarдан иборат, қаватлар сони иккитадан ортиқ бўлмаган ва участкадан умумий фойдаланишдаги худудга чиқиш йўлига эга якка тартибдаги турар-жой бинолари	Each is designed for a single family residence, adjacent to the neighboring block or not block the way out of the walls (walls) consists of a few blocks, no more than two floors and in general use area that has individual residential buildings
Шаҳарсозлик	Аҳоли пунктларини, аҳоли пунктлариаро худудларни режалаштириш ҳамда қуришнинг ижтимоий-иқтисодий, қурилиш-техника, архитектура-бадий ва санитария-гигиенага оид ечимларининг йиғиндисини таъминловчи назарияси ва амалиёти.	Settlements, populated areas punktlariaro building and socio-economic planning, construction, engineering, architecture and art and sanitary-hygiene theory and practice of providing the total solutions.
Шаҳарсозлик фаолияти	Давлат ҳокимияти органларининг, юридик ва жисмоний шахсларнинг фуқаролар, ижтимоий ва давлат манфаатлари, шунингдек худудлар ва аҳоли пунктларининг миллий, тарихий-маданий, экологик, табиий хусусиятлари ҳисобга олинган ҳолда худудларни, аҳоли пунктларини ривожлантиришни шаҳарсозлик жиҳатидан режалаштириш, ер участкаларидан фойдаланиш, қурилиш материаллари ва буюмлар ишлаб чиқариш турларини белгилаш, бинолар, иншоотлар ва бошқа объектларни лойиҳалаш, қуриш ҳамда реконструкция қилиш	Public authorities, businesses and individuals in civil, social and public interests, as well as the national territories and settlements, historical, cultural, ecological, natural, taking into account the characteristics of areas, in terms of the development of settlements, urban planning, land use, building materials and supplies to determine the types of production, buildings, structures, and other objects of design, construction and reconstruction activities.

	соҳасидаги фаолияти.	
Шаҳарсозлик ҳужжатлари	Худудларни, аҳоли пунктларини ривожлантиришни шаҳарсозлик жиҳатидан режалаштириш тўғрисидаги ҳамда уларни куриш хақидаги, белгиланган тартибда тасдиқланган ҳужжатлар.	Areas, in terms of the development of human settlements, urban planning and construction, duly approved document.
Томорқали қурилиш зонаси	Томорқа участкаси бўлган ҳамда қорамол ва парранда боқишга рухсат берилган яққа тартибдаги уй-жойлар жойлашган ҳудуд.	Plots of land and allowed to feed cattle and poultry individual housing area.
Кўча, майдон	Кўча-йўл тармоғининг қизил линиялари билан чегараланган умумий фойдаланишдаги ҳудуд.	The road network of red lines with limited public area.
Кўкаламзорлаштирилган ҳудудлар	Қишлоқ аҳоли пункти ҳудудининг сунъий равишда ташкил этилган боғ-парк комплекслар ва объектлар – дарахтзорлар ва бошқа яшил ўсимликлар билан қопланган парк, боғ, турар-жой, жамоат-тадбиркорлик ва бошқа ҳудудий зоналари жойлашган қисми.	Rural settlements on the territory of the park and garden complexes and objects in the forest and other green plants covered with parks, gardens, residential, public and other regional zones.
Худудларни шаҳарсозлик жиҳатидан зоналаш	Қишлоқ аҳоли пунктини ҳудудий зоналар чегараларини белгилаш мақсадида зоналаш ва ушбу зоналарнинг чегараларида ер участкалари ҳамда капитал қурилиш объектларидан фойдаланишни шаҳарсозлик жиҳатидан тартибга солишни белгилаш.	In rural areas in order to determine the territorial boundaries of the zones of land in the zone and the limits of these zones and the use of capital construction objects of regulation in terms of urban planning.
Йўловчиларга ажратилган зоналар	Йўловчилар ҳаракатланиши учун мўлжалланган зона, ушбу ҳудудга хизмат кўрсатувчи махсус транспортни истисно қилганда, транспорт воситаларини бу зонада ҳаракатланишига йўл қўйилмайди.	For the movement of passengers zone, where the service except for special transport, means of transport in these areas is not allowed.
Автомобиллар тўхташ жойи	Автомобилларни сақлаш ва тўхтаб туриши учун мўлжалланган очик майдонча.	Designed for storage and parking of vehicles in public areas.

VIII. АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

Махсус адабиётлар:

1. К. Т. Chang. Introduction to Geographic Information Systems(8th edition). USA, 2015, english Mc Graw-Hill International Edition.
2. Mohinder S. Grewal, Angus P. Andrews , Chris G. Bartone. Глобальная навигационная спутниковая система. Global Navigation Satellite Systems, Inertial Navigation, and Integration 3rd Edition. USA, 2013, english, Wiley Interscience.
3. Travis Beck. Principles of Ecological Landscape Design. Island 2013
4. Бакирханов Ф.Ф., Турсунов Х.К. Градостроительный потенциал регионального расселения. – Ташкент: АКАТМ, 2009. – 112 с.
5. Вавакин Л.В., Белоусов В.Н. «Градостроительство в век информатизации»
6. В.В Аникеев., В.В Владимиров. «Градостроительные проблемы совершенствования административно-территориального устройства». 2002.
7. Турсунов Х.К., Бакирханов Ф.Ф., Кадыров А.Б., Умаров М. Концептуальные направления развития населённых пунктов Узбекистана //Архитектура ва курилиш муаммолари. – Ташкент: ТАСИ 2010. – с. 8-10.
8. Лола А.М. «Основы градovedения и теории города» 2011
9. Оленьков В.Д. «Градостроительная безопасность». 2012.
10. Н.В Маслов «Градостроительная экология». «Высшая школа». 2009.
11. Исамухамдова Д.У., Адылова Л.А. «Шахарсозлик асослари ва ландшафт архитектураси». Дарслик. 1-қисм., Тошкент, 2009.
12. Исамухамдова Д.У., Адылова Л.А. «Шахарсозлик асослари ва ландшафт архитектураси». Дарслик. 2-қисм., Тошкент, 2009.
13. Исамухамедова Д.У. Исмаилов А.Т., Хотомов А.Т. “Инженерлик ободонлаштириш ва транспорт”. Дарслик., 1 қисм., Тошкент, 2009.
16. Содикова М.А. Агросаноат мажмуаси. Ўқув қўлланма Т. 2007 ТАҚИ.
17. Концепция развития градостроительства Узбекистана в условиях формирования новых социально-экономических отношений. Т, ТАСИ 2008
18. ШНҚ 2.07.01-13* Шахарсозлик. Шахар ва кишлок аҳоли пунктлари худудларини ривожлантириш ва курилишни режалаштириш. Т. Ўзбекистон Республикаси Давлат архитектура ва курилиш қўмитаси. 2009
19. Principles of Town Planning and Architecture, Marie-Helene Contal, Jana Revedin, Boston, USA, 2009.

Интернет ресурслари:

1. <http://www.arhitekto.ru/txt/2razv16.shtml>
2. http://www.glazychev.ru/books/mir_architektury/glava8glava08-01.htm
3. <http://www.natlib.uz/rus/calendar2006.pdf>- Национальная библиотека Узбекистана
4. <http://www.archunion.com.ua/clovarik.shtml>- Архитектурная энциклопедия.

